

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 4 (2022)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания
№ KZ30VPY00029268
выдано
Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/HXDG5690>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.
д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора Анесова А. Ж., доктор PhD
Ответственный секретарь Уайханова М. А., доктор PhD

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)
Еспенбетов А. С., д.ф.н., профессор
Трушев А. К., д.ф.н., профессор
Маслова В. А., д.ф.н., профессор (Белоруссия)
Пименова М. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)
Баратова М. Н., д.ф.н., профессор
Аймухамбет Ж. А., д.ф.н., профессор
Шапауов Ә. Қ., к.ф.н., профессор
Шокубаева З. Ж., технический редактор

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

МАЗМҰНЫ

Алшынбаева М. А., Мажитаева Ш.

Жылқы малына қатысты тілдік деректердің репрезентациясы:
салыстырмалы аспект9

Асанбаева Е. Б.

Кино дискурсы негізінде білім алушылардың
жазылым дағдысын дамыту21

Әубәкір С. С., Біжкенова А. Е., Күтибаева А. Қ.

Поэтикалық мәтіндердегі амбиваленттілік: анықтамасы,
түрлері және қызметі31

Ахмет А. Н., Құрманбайұлы Ш.

Қазақ тіліндегі будан терминдердің жасалу жолдары40

Ахметбекова А. М., Азаматова А. Х., Ибраева Н. С.

«TED Talks» көпшілік алдында сөйлеу сөздерінде
метамәтін элементтерінің ерекшеліктері51

Бүлегенова И. Б., Кенжетеева Г. К.

Эмоционалды тіл бірліктерінің ассоциативті байланыстары62

Ермекова Т. Н., Рысқұлбек Д. Ж., Молдағали Б.

Қазақ тілін екінші тіл немесе шет тілі ретінде оқытудың оңтайлы жолдары 76

Жанұзақова Қ. Т., Айтбаева Н. А.

Қуандық Түменбайдың «Жасыл жанып тұрғанда»
хикаятындағы психологизм88

Жуманбаева Р. О., Еспекова Л. Ә.

Жарнамалық дискурс лингвистикалық зерттеу нысаны ретінде100

Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н.

Ахмет Байтұрсынұлының фольклортанушылық еңбегі110

Зейнулина А. Ф., Анесова А. Ж.

Жүсіпбек Аймауытов романдарындағы кейіпкерлер әлемі
мен психологизм принциптері118

Қайдарова Б. М.

Сөз мәдениеті қарым-қатынас этикетін түзуші фактор132

Клюшина З. В., Арустамян Я. Ю., Садуллаева Н. А.

Желілік маркетингтің институционалдық дискурсының сипаттамасы145

Қопаева А. Қ.

Көркем мәтіндегі қалжыңдар және тілдік оралымдар:
лингвомәдени аспект159

Кузембаева Г. А.

Қазақ лингвомәдениетіндегі «еңбек» ассоциативті өрісі168

Кусепова Г. Т., Кенжигожина К. С., Жумабекова Б. К.

Адвокаттың қорғаушы сөзінің фонетикалық ерекшеліктері178

Муса-Ахунов А. А., Есенова Қ. Ә.

Қазақ және дүнген мәдениетіндегі тағам атауларына қатысты
мақал-мәтелдердің лингвомәдени сипаты190

Пименова М. В., Исакова Г. Ж., Жунусова Т. Б., Рыспаева Д. С., Дальбергенова Л. Е. Қазақстан халқы ертегілеріндегі «Жақсылық» концептісінің интерпретациясы	204
Саурбаев Р. Ж., Жетпісбай Ә. Қ. Қазіргі әдеби ағылшын тіліндегі туынды және күрделі сөздің ішкі морфологиясы туралы.....	217
Сахимзадина М. Д., Попович О. А., Нургожина Б. В., Толокольникова Н. И., Худиева С. Р. Мемлекеттік тілде оқытатын мектептерге арналған орыс тілі мен әдебиеті оқулығының лингвоәдістемелік негіздері	231
Сейітова Ш. Б., Мамышева М. Е. Үржар ауданы топонимикалық жүйесінің тілдік қабаттары тарихи-лингвистикалық аспектіде	247
Селезнева К. С., Жумашева А. Ш. Ағылшын халық ертегілеріндегі «трикстер» архетипінің лингво-мәдениеттік ерекшеліктері.....	258
Талыбова Я. С., Монгилева Н. В. Университет веб-сайттарының ақпараттық-стратегиялық әлеуеті	270
Хусаинова А. К., Тулебаева К. Т., Кадырова Б. М. Түркі мифологиясындағы «әйел» образдарының концептілік ерекшеліктері.....	282
Цветкова А. Д., Остапенко Н. С. Нормативтік мәтіндердегі (белгілер, нанымдар, тыйымдар мен ұйғарымдардағы) «су» концепті.....	295
Авторлар туралы ақпарат	308
Авторларға арналған ережелер.....	325
Жарияланым этикасы.....	349

СОДЕРЖАНИЕ

Алшынбаева М. А., Мажитаева Ш. Репрезентация языковых данных, касающихся лошадей: сравнительный аспект	9
Асанбаева Е. Б. Развитие навыков письма обучающихся на основе кинодискурса	21
Аубакир С. С., Бижекенова А. Е., Китибаева А. К. Амбивалентность в поэтических текстах: определение, виды и функции.....	31
Ахмет А. Н., Курманбайұлы Ш. Способы создания терминов-гибридов в казахском языке.....	40
Ахметбекова А. М., Азаматова А. Х., Ибраева Н. С. Особенности метатекстовых элементов в публичных выступлениях «TED Talks».....	51
Булгенова И. Б., Кенжетеева Г. К. Ассоциативные связи единиц эмоциональной лексики.....	62
Ермекова Т. Н., Рыскулбек Д. Ж., Молдағали Б. Эффективные методы обучения казахскому языку как второму или иностранному языку	76
Жанузакова К. Т., Айтбаева Н. А. Психологизм в повести Куандыка Туменбая «Пока горит зеленый»	88
Жуманбаева Р. О., Еспекова Л. Ә. Рекламный дискурс как объект лингвистического исследования.....	100
Жусупов Н. К., Баратова М. Н. Фольклористический труд Ахмета Байтурсынова.....	110
Зейнулина А. Ф., Анесова А. Ж. Внутренний мир героев и принципы психологизма в романах Жусупбека Аймауытова	118
Кайдарова Б. М. Культура речи как фактор, формирующий этикет общения	132
Клюшина З. В., Арустамян Я. Ю., Садуллаева Н. А. Характеристики институциональности дискурса сетевого маркетинга	145
Копеева А. К. Юмор и языковые обороты в художественном тексте: лингвокультурный аспект.....	159
Кузембаева Г. А. Ассоциативное поле «труд» в казахской лингвокультуре	168
Кусепова Г. Т., Кенжигожина К. С., Жумабекова Б. К. Фонетические особенности защитительной речи адвоката	178
Муса-Ахунов А. А., Есенова К. О. Лингвокультурный характер пословиц и поговорок, связанных с названиями пищевых продуктов в казахской и дунганской культурах.....	190

Пименова М. В., Исакова Г. Ж., Жунусова Т. Б., Рыспаева Д. С., Дальбергенава Л. Е. Интерпретация концепта «жақсылық» / «добро» в сказках народа Казахстана	204
Саурбаев Р. Ж., Жетписбай А. К. К вопросу о внутренней морфологии производного и сложного слова в современном литературном английском языке.....	217
Сахимзадина М. Д., Попович О. А., Нургожина Б. В., Толокольникова Н. И., Худиева С. Р. Лингвометодические основы учебника русского языка и литературы для школ с государственным языком обучения	231
Сеитова Ш. Б., Мамышева М. Е. Языковые слои топонимической системы Урджарского района в историко-лингвистическом аспекте.....	247
Селезнева К. С., Жумашева А. Ш. Лингвокультурологические особенности архетипа «трикстер» в английских народных сказках	258
Талыбова Я. С., Монгилева Н. В. Информационно-стратегический потенциал дискурса университетских веб-сайтов	270
Хусаинова А. К., Тулебаева К. Т., Кадырова Б. М. Концептуальные особенности образов «женщины» в тюркской мифологии	282
Цветкова А. Д., Остапенко Н. С. Концепт «вода» в нормативных текстах (приметах, поверьях, запретах и предписаниях).....	295
Сведения об авторах.....	308
Правила для авторов	325
Публикационная этика	349

CONTENT

Alshynbayeva M. A., Mazhytayeva Sh. Representation of language data on horses: a comparative aspect	9
Assanbayeva E. B. Development of students' writing skills on the basis of film discourse	21
Aubakir S. S., Bizhkenova A. Ye., Kitibaeva A. K. Ambiguity in poetic texts: definition, types, and function	31
Akhmet A. N., Kurmanbayulu Sh. Ways to create hybrid terms in the Kazakh language	40
Akhmetbekova A., Azamatova A., Ibrayeva N. The peculiarities of metatext elements in public speaking «TED Talks»	51
Bulegenova I. B., Kenzhetayeva G. K. Associative relations of emotional vocabulary units	62
Yermekova T. N., Ryskulbek D. Zh., Moldagali B. Effective methods of teaching kazakh as a secondary or foreign language.....	76
Zhanuzakova K. T., Aitbayeva N. A. Psychologism in Kuandyk Tyumenbai's novella «While the green is on»	88
Zhumanbayeva R. O., Yespekova L. A. Advertising discourse as an object of linguistic research	100
Zhussupov N. K., Baratova M. N. Folklore work of Akhmet Baitursynov	110
Zeinulina A. F., Anessova A. Zh. Characters' inner world and principles of psychology in the novels of Zhusupbek Aymaulytov	118
Kaidarova B. M. The culture of speech as a factor shaping the etiquette of communication	132
Klyushina Z. V., Arustamyan Ya. Yu., Sadullayeva N. A. Characteristics of the institutional nature of the multilevel marketing discourse	145
Kopayeva A. K. Humor and language turns in a literary text: linguistic and cultural aspect.....	159
Kuzembayeva G. A. The associative field «labour» in the Kazakh linguistic culture.....	168
Kusseпова G. T., Kenzhigozhina K. S., Zhumabekova B. K. Phonetic peculiarities of the defence speech of a lawyer	178
Mussa-Akhunov A., Essenova K. O. Linguocultural nature of proverbs and sayings associated with the names of food products in the Kazakh and Dungan cultures	190
Pimenova M. V., Iskakova G. Zh., Zhunussova T. B., Ryspayeva D. S., Dalbergenova L. E. Interpretation of the concept «goodness» in folk tales of Kazakhstani people	204

Saurbayev R. Zh., Zhetpisbay A. K.

On the question of the internal morphology of a derived and complex word in modern literary English.....217

Sakhimzadina M. D., Popovich O. A., Nurgozhina B. V., Tolokolnikova N. I., Khudiyeva S. R.

Linguistic methodological foundations of the textbook of the Russian language and literature for schools with the state language of instruction231

Seitova Sh. B., Mamysheva M. E.

Linguistic layers of the toponymic system of the Urdzhar district in the historical and linguistic aspect247

Selezneva X. S., Zhumasheva A. Sh.

Linguo-culturological features of the “trickster” archetype in English folk tales 258

Talybova Ya. S., Mongilyova N. V.

Information-strategic potential of the discourse of university websites.....270

Khussainova A. K., Tulebayeva K. T., Kadyrova B. M.

Conceptual features of the images of «women» in Turkic mythology282

Tsvetkova A. D., Ostapenko N. S.

The concept of «water» in normative texts (omens, beliefs, prohibitions and prescriptions)295

Information about the authors.....308

Rules for authors325

Publication ethics.....349

SRSTI 16.21.5

<https://doi.org/10.48081/WYPH3657>***M. A. Alshynbayeva¹, Sh. Mazhytayeva²**^{1,2}Karaganda Buketov University,
Republic of Kazakhstan, Karaganda**REPRESENTATION OF LANGUAGE DATA ON HORSES:
A COMPARATIVE ASPECT**

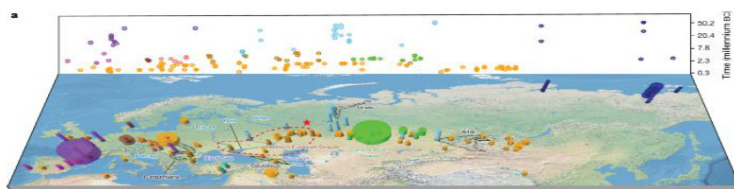
The article discusses the comparative aspect of the representation of linguistic data about horses in Kazakh and English. The article summarizes the ethnocognitive nature of language units in relation to horses. We know that the horse occupies a special place in human society, it has become a means of transportation of the nation, a close friend, even a sacred totem character, and now it has become one of the most revered mythical characters of the nation. It was also mentioned that in most of the winged words and alternative proverbs often used among men, a horse is often found, and it has been supplemented with phraseological language units. This scientific article analyzes the data obtained from historical sources of the two countries, is supplemented with comparative information, provides accurate and concise information, consistent data on the identity of each nation, phraseological units and proverbs. The study also attempted to compare the data of the language components used in Kazakh and English in relation to the horse. The theoretical significance of the work is determined by the growing interest in the study, the scale of the use of linguistic units in general in the Kazakh and English languages. The practical significance of the research results lies in the possibility of their application in pedagogical practice. The article uses a descriptive method, methods of linguistic and component analysis. The article summarizes the scope of application of linguistic data on horses from a sociolinguistic point of view and their adequate scientific assessment.

Keywords: horse, proverbs, phraseological units, customs, traditions.

Introduction

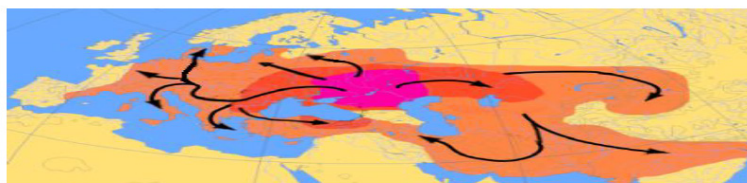
In the history of human development, there have been three «revolutions»: the first – cognitive, the second – agrarian, and the third – scientific. At the time of the agrarian revolution, the human race was a great innovative achievement. Because by training a horse, a person brought it closer and easier to work with his

hands. The vast majority of scientists believe that where horses were first trained, they are Arkaim (Botai culture) in the north of modern Kazakhstan. However, according to some scientists, it is assumed that there are also remains of hand-trained horses on the territory of Modern Ukraine [1]. The picture below shows the areas where the bones of tame horses were found. This fact is taken from the prestigious journal *Nature* [2].

Picture 1 – Centers that are supposed to be tame

Scientists have collected horse remains that cover all the supposed centers of Iberia, Anatolia and western Eurasia and Central Asia, including the steppes. As a result of the study, the western part of the Eurasian steppes, namely the lower Volga and Don, is indicated as the homeland of modern horses. The picture 2 is the map is marked with a red arrow. It was in this work that *the Kurgan hypothesis* of Gimbutas was tested [3]. According to this assumption, Indo-Europeans were the first to train horses, and their homeland is the northern shores of the Black Sea and the Caspian Sea, painted in pink on the map below.

Picture 2 – According to Gimbutas, Indo-European migration

Scientists who follow this assumption want to show Indo-Europeans that the horse was first domesticated, citing genetic, linguistic, and archaeological data. However, the greater preservation of ethnographic, linguistic, and mythological data on horse breeding in nomadic people indicates that this assumption is unfounded. Our article's goal is to show the similarity and difference in which language names (constants, place names, mythology, etc.) refer to horses. As a

result of these comparisons, it is determined which nation played a special role in the understanding of cognition of horse cattle.

Materials and research methods

In this research work, the comparative-descriptive method and the method of linguistic expertise based on the historical positions were used. The basis of the factual materials of the study is information and basic research, historical information, dictionaries related to horse breeding in Kazakh and English.

Results and discussions

It is known that in the following years, much attention is paid to the collection and study of Geographical Names (toponyms) in our country. This is due to the fact that toponymic data refers to the study of the history of a particular region, its physical and geographical features. On the other hand, these data are important for solving many historical-linguistic, ethnogenetic problems. The famous toponymist V. A. Nikonov writes: «every geographical name is a history given by language» [4, p. 26]. Geographical names are created by the people, so toponymic names contain valuable information about their past and present, spiritual world, worldview, culture and language. This is indicated in special studies on toponymy [5, p. 4].

Toponymy attracts the attention of specialists in various fields. For linguists, such issues as the set of Geographical Names, their origin, variation, semantics, duplication, patterns, problems of transferring and transmitting toponyms from language to language are relevant. It is directly related to the main nominative function of the toponym, without which the life of human society is impossible. According to E. M. Murzayev, «everything on Earth has its own address. For a person, this address begins from the place of birth» [6, p. 4].

The names of places related to horses are very diverse in Kazakh and English. In the Kazakh language, there are many names associated with horses, as: Kulyndy, Taizhuzgen, Taisoygan, Taibar, Taishyk, Baiget, Baigetobe, Burylbaital, Zhirenaygyr, Kulaygyr, Kaskaaygyr, Biesimassai, Saryalabye period, Mynbye treasure, Alabie, Konyrat, Torytobel, Aigyrzhal, Akzhal, Kambar Kora, etc. On the territory of the Republic of Kazakhstan geographical names related to horse breeding can be displayed on *Google map* as follows:

language, the history of their origin, gives a lot of information about the way of life, traditions, nomadic culture of the people. For example, the phrase Trojan horse in English comes from a myth that we are all familiar with. During the wars of the Trojans. They built a great horse from the red stream of Apollo, wrote on it a name in honor of Athena and gave it to the Trojans. In connection with this event, the Trojan horse phrase appeared (meaning: hidden threat, secret, hidden intent). And from the phraseological units in the Kazakh language, there is a trace of pure nomadic culture. For example, the English phrase «horse sense» means «practical knowledge in ordinary life», «correct judgment», which in Kazakh is closer to the phrase «horse sense». The meaning of this phrase is «a horse that does not come out of a herd, from a certain place». Every Kazakh boy who grew up in the village knows it well. Later, this associative form was transferred to a person, and the meaning of «brotherhood» was derived. In addition, you can get the phraseology of the horse Partridge (tail). The meaning is «abandoned, discordant, absolutely insane». «The phraseology was created on the basis of the way of breaking the ancient Kazakh horse kekil and breaking the ties of friendship, kinship, and peace in the eyes of everyone (in front of the people). Such an act usually means that both sides are «your horse is ready to fight.» Kazakh batyrs, were accustomed to military affairs, to other issues, «horse knee connect», and if they did not agree, «horse tail cut» [7, p.18]. From these examples, it is not difficult to see that phraseological units in the Kazakh language coexist with the population, and phraseological units in the English language give the impression that they appeared later and do not inform English culture.

There are similarities and differences in terms related to horse breeding. We note that Kazakh language dominate both in terms of quantity and quality. The comparisons are in the table below:

Table – 2

Horse	Horse	Zhylyk	Odd-hoofed cattle, one of the quadrupeds
Mare	Female horse, mare older than three years	Bye	Female foal of a horse
Stallion	Male horse, not castrated horse	Aigyr	Male horse which breeds
Gelding	Castrated horse	At	Castrated male horse
Foal	Foals up to six months old	Kulyn	Young horses up to six months old
Weanling	A horse that has not reached the age, separated from mother	Zhabagy	An adult foal of five to six months younger than a Thai

Yearling, colt	One-two-year-old horse	Thai	Horses under two years of age
Filly	Young female horse	Baital	Non-foaled female horses at the age of two or three years

In addition, the names of horses that do not exist in English, but exist in Kazakh, are as follows:

Arda is a young horse that nursed her mother until she was two years old.

Kunan is a male horse that has reached the age of two or three.

Kunazhyn is a female horse that has reached the age of two or three.

Donen is a four-year-old male horse.

Soytal is a four-year-old female horse.

Besty is a five-year-old male horse.

Saurik is a newly bred young stallion.

Sayak is castrated Thai, Kunan, Donen that walk separately from the herd.

Kysyryk is a young mare that has just joined the herd, which has not yet been foaled.

Kulyk is mare which does not foal.

Kasaba is a mare which a long lived.

Mama bye is a mare in a herd, which has a lots of offspring .

Saba is mare whose belly “plowed the ground”, foaled a lot.

Bedeu bye is mare that has not been foaled.

Naz bye is a beautiful mare with a beautiful gait.

Mastek is the horse with short stature.

Kazanat is a horse with a large build, strong, sculptural, cast hooves, and endurance for a long journey.

Saigulyk is a fast horse.

Sanlak is a bright, fast horse.

Tumysh is a hybrid of argymak and Kazakh horse.

Karabaiyr is hybrid of argymak and zhaba (https://bilimdiler.kz/oyin_sayk/kizikti/3554-zhylyk-tolinin-ataulary.html). This is not a complete list of names. For comparison, the names of horses in English contain general concepts, while the terms in Kazakh mean individual concepts related to the age and gender of the horse. For example, the English word mag (mare) means a female animal, and there are no nominations related to its age. And in the Kazakh language, there are separate names of mares that indicate the age of foals, as well as stable expressions of origin associated with them.

Now, as for the etymology of some names, it is not difficult to see that the origin of the words horse, horse, saigyuk, mare, foal, etc. in the Kazakh language is made up of indigenous words of the ancient Turkic language, and some terms in

the English language are the product of subsequent centuries. When we reviewed the works on the history of horse names, we noticed that in the Turkic languages names are made from native words, and its history is deep. For example, in M. Kashgari's work «Diwani lugatit Turk», in ancient Turkic sources, he gave the words *yilki*, *Yund*, *at*, *Arkun*, *katyr* to the common names of horses [8, 9]. As for the etymology of the word horse here, scientists make different assumptions. B. Sagyndykovich points out that the word horse has the following meanings: 1) the movement of the living *maklukat*; 2) that such a movement is clumsy with objective necessity; 3) that the movement is as fast as possible, passes through the hump; 4) that as a result of the movement, the *maklukat* is separated from its place; 5) that such a movement is infinitely repeated in nature. The oldest archetype is the verb «horse» in the phraseology «shot» [10]. According to A. Salkynbay, the horse was recognized as the messenger of the sun (Tengri) on Earth and was the reason and basis for the formation of a diverse concept. It is a character, a quality-the nature of the movement of the sun, sunrise, rising, moving, sunset, and so on. By means of the word horse in the phrase «morning horse» – the semantics of origin is preserved, by means of movement, movement of the sun – horse, horse, step, etc. nominative derived names are formed [11, p.116]. In addition, let's pay attention to the etymology of the word dance. This name is found in the dictionary of M. Kashgari in the person of dance. «In written versions of Orkhon-Yenisei-BI, in «Tefsir» – BI, in old Kipchak monuments – be, in Tuva – be, in Kazakh – Biye (Biye), *karakalpaksha* – Biye, in Uzbek-Biya. ... The variation of the root word (bi, be) is due to the interrelated internal phonetic laws of the stable (stable) use of I and E sounds in Turkic languages: *Il//El*, *Kil//Kel* (Kel), etc. [12, p. 190]. According to A. Kaidar, the literal meaning of the word *bi* (note: not mare) should give the concept of «female», since it serves as the basis for the creation of several words representing representatives of the female sex. For example, a dance-evening in the modern Kazakh language, *A Dance-Dance* [12]. According to A. M. Shcherbak, in ancient times in the history of mankind there was a habit of considering various animals sacred and worshipping them [13]. It seems that the Turkic peoples took the name of some domestic animals (for example, *bi* «mare») as a symbol, totem, as a fetish, as an alias. From here, for example, a separate word «sister» is formed. In the Sakha language, the word, which comes from the sound composition of *biyhee*, has the meaning о «reproduction», «fertilization». In terms of personality and meaning, it is close to the word *mare* in the Kazakh language. According to the laws of the Kazakh language, the H consonant in the person of the *bihee* is lowered and formed in the person of the *Mare*, *Mare* from the reduction of the long vowels. In other words, «the seed is a breeding animal that reproduces by giving seeds» [12, p.191]. If we believe the works related to the origin of horse names, the origin of all these terms is deep and was used in ancient times.

Conclusion

The results of a comparative study show that the national culture and traditions are reflected in the language units associated with horse breeding. In our opinion, the horse is descended from a purely nomadic culture. There are several reasons to support this idea: first of all, it is an archaeological fact. Horse bones found in the northern region of Kazakhstan, places for horse breeding, confirm that in ancient times nomadic peoples were the first to train horses. Secondly, the predominance of language units in relation to horse breeding and their interbreeding with nomadic culture. When we compared Indo-European English and Turkic Kazakh, we found that there are few toponyms and phraseologisms related to horses in English. On the contrary, we noticed that the names of land and water in the Kazakh language, phraseological units, are numerically dominant, and the reasons for the appearance of these units give a lot of information from the nomadic culture. In our opinion, in the upcoming studies, it is necessary to conduct a comprehensive study of the etymology of units related to horse breeding. Because the names of Indo-European languages in relation to horses seem to have been formed in ancient times, and the analysis of etymologists is too insignificant.

References

- 1 **Parvulescu, A.** The Indo-European horse : A linguistic reconstruction [Electronic resource] // Word. – 1993. – Т.44:1. – P. 69–76 – DOI: 10.1080/00437956.1993.11435895
- 2 **Librado, P., Khan, N., Fages, A.** et al. The origins and spread of domestic horses from the Western Eurasian steppes [Electronic resource] // Nature. – 2021. – Т. 598. – P. 634–640 – <https://doi.org/10.1038/s41586-021-04018-9>
- 3 **Капицы, Ф.** Гимбутас Мария. Славяне : Сыны Перуна [Текст]. – М. : Центрполиграф, 2007. – 216 с.
- 4 **Никонов, В. А.** Введение в топонимику [Текст]. – М. : Наука, 1965. – 175 с.
- 5 **Усманова, М. Г.** Имя отчей земли [Текст]. – Уфа : Китап, 1994. – 272 с.
- 6 **Мурзаев, Э. М.** Очерки топонимики [Текст]. – М. : Мысль, 1974. – 380 с.
- 7 **Байтелиева, Ж.** Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәдмесі [Текст]. – Алматы : Білім, 2007. – 26 б.
- 8 **Қашқари, М.** Диуани лұғат ит түрк. 1 том. Ред. А. Ереубаев [Текст]. – Алматы : Хант, 1997. – 85 б.
- 9 **Бейсенова, М. С. М.** Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» деген еңбегіндегі төрт түлік мал атаулары [Текст]. – Алматы : Білім, 1997. – 170 б.
- 10 **Сағындықұлы, Б.** Байырғы “ат” түбірінің дамуы // ҚазМУ хабаршысы – 1998. Тіл және әдебиет сериясы [Текст]. – Алматы : ҚазМУ, 1998. – №15. – Б. 7–10.
- 11 **Салқынбай, А. Б.** Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект) [Текст]. – Алматы : Қазақ университеті, 1999. – 309 б.

12 **Қайдар, Ә.** Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері [Текст]. – Алматы: «Сардар», 2014. – 256 б.

13 **Щербак, А. М.** Названия домашних и диких животных в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков [Текст]. – М. : Наука, 1961. – С. 82–161.

References

1 **Parvulescu, A.** The Indo-European horse: A linguistic reconstruction, Word. 1993. Vol. 44:1. P. 69–76. [Electronic resource]. Available at: <https://doi.org/10.1080/00437956.1993.11435895/p69-76.pdf>. (Accessed: 16.01.2015).

2 **Librado, P., Khan, N., Fages, A. et al.** The origins and spread of domestic horses from the Western Eurasian steppes. // Nature. – 2021. Vol. 598 – P. 634–640. [Electronic resource]. Available at : <https://doi.org/10.1038/s41586-021-04018-9/p634-640.pdf>. (Accessed: 20.10.21)

3 **Капич, F.** Gimbutas Mariya. Slavyane : Syny Peruna [Gimbutas Maria. Slavs : Sons of Perun] [Text]. – Moscow : Tsentrpoligraf, 2007. – 216 p.

4 **Nikonov, V. A.** Vvedenie v toponimiku [Introduction to toponymy] [Text]. – Moscow : Science, 1965. – 175 p.

5 **Usmanova, M. G.** Imya otchej zemli [The name of the fatherland] [Text]. – Ufa : Book, 1994. – 272 p.

6 **Murzaev, E. M.** Ocherki toponimiki [Essays on toponymy] [Text]. – Moscow : Thoughts, 1974. – 380 p.

7 **Bajtelieva, Zh.** Kazak tilindegi zhylyk malyna katysty frazeologiyalyk tirkesterdin etnomadeni uazhdemesi [ethno-cultural motivation of phraseological phrases related to horse breeding in the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Education, 2007. – 26 p.

8 **Kashkari, M.** Diuani lygat it tyrk. [Divani lugat name Turk] [Text]. – Almaty : Hunt, 1997. – 85 p.

9 **Bejsenova, M. S. M.** Kashkaridyn «Diuani lygat-it tyrk» degen enbegindegi tort tylik mal ataulary [names of four-legged animals in Kashgari's work «Diuani lugat-it Turk»] [Text]. – Almaty : Education, 1997. – 170 p.

10 **Sagyndykyly, B.** Bajyrgy «at» tybirinin damuy [Development of the root of the Indigenous «Horse»], [Text]. // ҚазМУ habarshysy Til zhane adebiet seriyasy [Bulletin of Kazsu language and literature series] – 1998. – № 15. – P. 7–10.

11 **Salkynbaj, A. B.** Tarihi sozhasam (semantikalyқ aspekt) [Historical word formation (semantic aspect)] [Text]. – Almaty : Kazakh University, 1999. – 309 p.

12 **Kajdar, A.** Gylymdagy gymyr. Kazak tili etimologiyasynyn gylymi-teoriyalyk negizderi [Life in Science. Scientific and theoretical foundations of etymology of the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Sardar, 2014. – 256 p.

13 **Shcherbak, A. M.** Nazvaniya domashnyh i dikih zhivotnyh v tyurkskih yazykah. Istoricheskoe razvitiye leksiki tyurkskih yazykov [Names of domestic and wild animals in the Turkic languages. Historical development of the vocabulary of the Turkic languages] [Text]. – Moscow : Science, 1961. – P. 82–161.

Material received on 12.12.22.

**М. А. Алиынбаева¹, Ш. Мажитаева²*

^{1,2}Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

ЖЫЛҚЫ МАЛЫНА ҚАТЫСТЫ ТІЛДІК ДЕРЕКТЕРДІҢ РЕПРЕЗАНТАЦИЯСЫ: САЛЫСТЫРМАЛЫ АСПЕКТ

Мақалада жылқы малына қатысты тілдік деректердің репрезентациясы салыстырмалы аспект қазақ және ағылшын тілдерінде қолданылу ерекшеліктері қарастырылады. Мақалада жылқы малына қатысты тілдік бірліктердің этнотанымдық сипаты жасалыма берілген. Жылқы жануарының адамзат қоғамында алатын орны айрықша, себебі бір халыққа мінепін көлік, сырлас дос, тіптен киелі, қасиетті тотемдік сипатқа ие болса, ал енді бір халыққа мифтік ең құрметті кейіпкерлеріне айналғандығын аңғарамыз. ер азаматтар арасында есімі қолданылатын қанатты сөздер мен балама мәтелдердің көбінде жылқы жануарына қатыстыларды көптеп кездестіретінідігіміз жасайында да айтылып, фразеологиялық тілдік бірліктермен толықтырылды. Аталған ғылыми мақалада екі елдің тарихи дерек көздерінен алынған мәліметтер сараланып, салыстырмалы ақпараттармен толығып, нақты және қысқаша мағлұматтар ұсынылып, әр ұлт таңымындағы дәйекті деректер, тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер келтірілген. Сондай-ақ бұл жұмыста жылқы жануарына қатысты қазақ және ағылшын тілінде қолданылатын тілдік компоненттерінің мәліметтерін салыстыруға әрекет жасалды. Жұмыстың теориялық маңыздылығы зерттеуге деген қызығушылықтың артуымен анықталады, жасалты жылқы жануарына қатысты тілдік бірліктердің қазақ және ағылшын тілдерде қолданылу аясы нақтыланады. Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңыздылығы – оқыту тәжірибесінде қолдану мүмкіндігі. Мақалада сипаттамалық әдіс, лингвистикалық және компоненттік талдау әдістері қолданылады. Мақала жылқы малына қатысты тілдік деректердің әлеуметтік-лингвистикалық тұрғыдан зерттеу мен оған тиісті ғылыми баға беріп, қолданылу аясына тұжырым жасайды.

Кілтті сөздер: жылқы, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер, салт, дәстүр.

*М. А. Алиынбаева¹, Ш. Мажитаева²

^{1,2}Қарагандинский университет имени Е. А. Букетова,

Республика Казахстан, г. Караганда

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ЯЗЫКОВЫХ ДАННЫХ, КАСАЮЩИХСЯ ЛОШАДЕЙ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

В статье рассматривается сравнительный аспект репрезентации языковых данных о лошадях в казахском и английском языках. В статье обобщается этнокогнитивный характер языковых единиц применительно к лошадям. Мы понимаем, что лошадь занимает особое место в человеческом обществе, она стала средством передвижения нации, близким другом, даже священным тотемным персонажем, а теперь стала одним из самых почитаемых мифических персонажей нации. Упомянется также, что в большинстве крылатых слов и альтернативных пословиц, часто употребляемых среди мужчин, часто встречается лошадь, и она была дополнена фразеологическими языковыми единицами. В данной научной статье анализируются данные, полученные из исторических источников двух стран, дополняются сравнительными сведениями, приводятся точные и краткие сведения, непротиворечивые данные об идентичности каждой нации, регулярные выражения и пословицы. В исследовании также была предпринята попытка сравнить данные языковых компонентов, используемых в казахском и английском языках по отношению к лошади. Теоретическая значимость работы определяется возрастающим интересом к изучению, масштабами употребления языковых единиц в целом в казахском и английском языках. Практическая значимость результатов исследования заключается в возможности их применения в педагогической практике. В статье используются описательный метод, методы лингвистического и компонентного анализа. В статье обобщены сферы применения лингвистических данных о лошадях с социолингвистической точки зрения и их адекватная научная оценка.

Ключевые слова: лошадь, пословицы, фразеологизмы, обычаи, традиции.

FTAMP 16.01.45

<https://doi.org/10.48081/EHLC2286>

***Е. Б. Асанбаева**

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

КИНО ДИСКУРСЫ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЖАЗЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН ДАМУ

Мақала заманауи білім беру жүйесінде тілдік пәндерді оқытуда қолдануға болатын қызықты әрі тиімді оқыту жолы – кино дискурсы арқылы оқыту мәселесін назарға алады. Ол жаңа тақырыпты меңгеруде көрнекі құралдардың бірі бола тұра, білім алушылардың қызығушылығын оятып, назарын өзіне шоғырландыратын әрі тілді оның шынайы қолданысында көрсететін айрықша табиғатқа ие. Кинофильмдердің мұндай ерекшелігін байқаған ұстаздар мен әдістемеші ғалымдар оларды білім беру үдерісінде кеңінен қолданып, тілдік дағдыларды дамытуға арналған түрлі жаттығу жұмыстарын ұсынуда. Кино дискурсы негізінде білім алушылардың тыңдалым, айтылым, жазылым дағдыларын дамытуға зор мүмкіндіктер бар. Аталған құрылымның мұндай лингводидактикалық мүмкіндіктері шетел тілдерін оқыту әдістемесінде жақсы зерделеніп, кең қолданыс тапқанымен, қазақ тілін оқытуда әлі де жіті зерттелмеген, көңіл бөледі қажет ететін мәселелердің бірі болып саналады. Бұл мақалада біз кино дискурсының тілдік тұлғаның жазылым дағдысын дамытудағы әлеуетін назарға алып, сабақта ұсынуға болатын жаттығу жұмыстарына тоқталамыз. Мысал ретінде қазақ тілінде түсірілген бірнеше кинофильм мен мультфильм алынды. Оларды тамашалаған білім алушылардың жазылым дағдыларын жетілдіруге арналған жұмыс түрлері сараланып, әрқайсысының нәтижелілігі мен тиімділігі талданады.

Кілтті сөздер: кино дискурсы, кинофильмдер, тілдік тұлға, жазылым дағдысы, қазақ тілін оқыту

Кіріспе

Кинофильмдер – тілдік пәндерді оқытудағы ең көрнекі құралдардың бірі. Олар білім алушыларды көптеген қажетті материалдармен таныстырып қана қоймай, олардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады және

жаңа материалды жақсы қабылдауға негіз болады. «Оқушылар тілді әсіресе бейнематериалдар арқылы үйренуді ұнатады, осыған орай тіл мұғалімдері бұл материалдарды оқушыларды ынталандыратын құрал ретінде қарастырады» [1].

Кинофильмдердің ағылшын тілін оқыту кезіндегі артықшылықтарын зерттеген ғалым Дж. Кинг: «Фильмдер көптеген себептер бойынша оқытудың баға жетпес көзі саналады: олар жасанды жағдайларда емес, нақты контексттегі ағылшын тілін көрсетеді және студенттерді тілдегі түрлі сленгілер, сөйлеу қарқыны, екпін және диалектілердің кең қатарымен таныстырады», - дей келе, аталған материалдарды сабақта ұтымды қолдану мәселесіне ден қою керектігін айрықша көрсетеді [2].

«Фильм оқиғаны жеткізу қабілетімен білім алушыларды өзіне тартып, ықыласына ие болады. Ол кескінді суреттер ағыны негізінде мәнмәтін туғызып, сонымен тілді қолжетімді ете түседі» [3]. Бұндай бейнематериалдар тілді «мәнмәтін (контекст) мен дискурс аясында ұсынып» [4, 138], паралингвистикалық қырынан ашып көрсетеді [5]. Яғни кинофильмдер тілдің шынайы тұрмыстағы, нағыз өмірлік жағдаяттағы қолданысын көрсетіп, сонымен қатар сол тілдегі вербалды сөйлесімнен басқа ым-ишара, дауыстың жоғарылығы мен эмоционалды реңкі т.с.с. қосымша аспектілерді қамтиды. Тілдің мұндай қырлары дәстүрлі оқу құралдары арқылы жүргізілетін білім беру үдерісінде кенжелеп қалып қояды, дегенмен бұл аспектілер тілді толық меңгеруде өте маңызды.

Кинофильмдердің шетел тілін оқытудағы қолданысы еуропалық және американдық ғалымдардың назарына ерте ілікті. 1947 жылы Заманауи Ұлыбритания тілі қауымдастығының төрағасы Дж.Э. Трэвис тілді үйрену мен оқытудағы кинофильмдердің қолданысы бойынша зерттеулерді бастау қажеттігі туралы айтып кетті. Автор өз мақаласында «кино проекциялау аппараты қымбат және өте үлкен болған» кездің өзіндегі фильмдерді пайдаланудың мүмкіндіктері мен әлеуетін зерттеді. Сол уақыттан бері біз технологияның қарқынды дамуы мен тіл үйретуде аудиовизуалды материалдарды кеңінен қолдану үдерісін бақылап келеміз. Осы уақыттан бастап шетел тілін оқыту әдістемесінде кинофильмдерді қолдану бойынша ауқымды зерттеулер жүргізілді [6, 17]. Шекспирдің театрлық қойылымдары сияқты режиссер де кино арқылы тілді мәнмәтін аясында ашып, қоғамдағы әлеуметтік нормалар, ұлттық-мәдени ерекшеліктерді көрсетеді [7, 130].

Осылайша әлем бойынша кинофильмдер мен түрлі аутентивті бейнематериалдарды шетел тілін оқыту үдерісіне белсенді енгізу және бұл әрекеттің дидактикалық, психологиялық негіздерін зерделеу мәселесі қарқынды жүріп жатқандығын атап өткеніміз жөн. Ал қазақ тілін оқыту әдістемесінде мұндай заманауи аудио-бейнематериалдарды қолдану, олардың

лингводидактикалық, прагматикалық т.б. мүмкіндіктері әлі де жеткілікті деңгейде назарға алынбай келеді.

Түркиялық зерттеуші педагог Бетүл Бал-Гезегин өзінің тәжірибесінде кинофильмдермен жұмыс жасау оқушылардың тыңдалым дағдысын дамытып қана қоймай, жазылым әрекетін және жалпы ойлау әрекетін де белсенді ететіндігін айта келіп, өзінің оқыту тәжірибесінде көз жеткізген нәтижелерімен бөліседі: «Мен оқушыларыма сөз қозғау керек тақырыпқа қатысты кішігірім видео көрсеткенде, олар көбірек жазып, өздерінің ойларын жақсырақ жеткізетіндігін байқадым» [8]. Осылайша, кинофильмдер сабақ барысында тіл үйренушілерге аутентивті оқу материалдарын ұсынып, олардың зейіні мен қызығушылығын оятады әрі белсенді ойлау (сәйкесінше, үйрену және есте сақтау) әрекетін іске қосады. Бейнефильмдердің мұндай әлеуеті оларды тілдік пәндерді оқытуда кеңінен қолдануға арқау болады.

Материалдар мен әдістер

Білім алушылардың жазылым дағдысын дамыту жұмыстарына айрықша назар аударудың маңыздылығы жаһандану заманының лебімен айқындалады [9]. Жас ұрпақ интернет арқылы әлеуметтік желілерде, мессенджерлер мен түрлі форумдарда қарым-қатынасқа түсіп әбден үйренген. Ал ондай қарым-қатынас түрі, әдетте, жылдамдық пен мәтіннің қысқалығына негізделеді. Мұндай жағдайда грамматикалық нормалар, логикалық құрылым, стильдік ерекшеліктер екінші орынға шегеріледі. Осындай коммуникация түріне түсіп машықтанған тұлғалар күнделікті өмірде қажетті іс қағаздарын (өмірбаян, өтініш, түсініктеме, сенімхат, қолхат т.б.), эссе, шығарма сияқты жазбаларды жаза алмай қиналуы сирек емес. Осы орайда мектепте, колледждер мен жоғары оқу орындарында тілдік пәндерде жазылым дағдысын жетілдіруге көп көңіл бөлген жөн.

Жаһандану үдерісі қаншалық белең алып, цифрландыру барынша қарқынды дамыса да, кез келген тілдік тұлғаның сауатты жаза білуі, өз ойын қағаз бетіне анық әрі ұғынықты етіп түсіре алуы өзінің өзектілігін ешқашан жоғалтпайды. Жұмыс іздеу мен оған орналасу, балаларды балабақша не мектепке беру, банкте я басқа жерде қаржы құжаттарын толтыру және басқа да сан алуан жағдайларда жазылым дағдыларының озық деңгейде болуы қажет екені хақ.

Қазақ тіл білімінде құнды зерттеулер қалдырып кеткен ғалым Құдайберген Жұбанов жазылым дағдысына, жазбаша мәтінге үлкен мән берген. Тілші ауызша сөйлеудің ерекшеліктерін айта келіп: «жазулы сөзде бұл кемшіліктердің бірі де жоқ. Кітаптың сөзі қисық болсын, дұрыс болсын, қалай жазылған болса, солай оқылады, қалай оқылса, солай түсініледі немесе түсініксіз күйімен қалып қояды... сондықтан, әсіресе, жазылатын сөздің қалай құру тетігін білу өте қажет», – деп жазады [10, 148].

Сабақта тілдік тұлғаның аталмыш дағдысын жетілдіруде дәстүрлі оқулықпен/мәтінмен жұмысқа қарағанда заманауи әдіс-тәсілдерге жүгіну анағұрлым тиімді. Мұндай әдіс-тәсілдердің қатарына кинофильмдермен жұмысты жатқызуға болады.

Кино дискурсы негізінде білім алушылардың жазылым дағдыларын қалай дамытуға болатындығын тәжірибе жүзінде байқау үшін бұл мақалада біз нақты бірнеше бейнефильмді алып, оларды көрген соң қандай жаттығуларды орындауға болатындығына тоқталуды жөн көрдік. Мысал ретінде «Сынық құмыра», «Жомарт пен сараң» мультфильмдері және «Жамбыл», «Қыз Жібек», «Біржан сал» кинофильмдерінен үзінділер алынды. Жұмыс барысында бақылау, саралау, талдау, жинақтау және бағалау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Кино дискурсымен жұмыс жасау арқылы білім алушылардың жазылым дағдыларын дамытуға айрықша басымдық беруге болады. Жоғарыда атап өткеніміздей, алдымен шағын бейнесюжет көріп барып, жазу жазатын оқушылар бірден жазуға кірісіп кететіндерге қарағанда анағұрлым көп әрі бейнелі жазады.

Жазылымға арналған жаттығулардың ең қарапайым түрі – жоспар құрастыру. Білім алушылар кинофильмді көріп болған соң оның мазмұнын ой елегінен өткізіп, ойша шағын бөліктерге бөліп, әр бөлікке өзінше атау беруге тырысады. Осы іспеттес жеңіл тапсырма – сұрақтарға жауап беру. Айттылым дағдысында оқытушы сұрақтарға жауап бергізу арқылы білім алушылардың сауалды дұрыс түсініп, оған қолма-қол жауап беру үшін сөздік қорының актив қабатындағы бірліктерді орынды жұмсай білуіне назар аударады. Ал жазылымға келгенде, олардың сөйлемді грамматикалық тұрғыда дұрыс құрастырып, сөздерді орфография ережелеріне сай жазып, сондай-ақ сөздік қорларының пассив қабатындағы бірліктерді де қолдана алуына көңіл бөледі:

- Апаның берген жауабынан оның қандай қасиеттерін көруімізге болады? («Сынық құмыра»);
- Жарық құмыраның артықшылығы не екен? («Сынық құмыра»);
- Екі достың жүріс-тұрысы, мінез-құлқына қандай сипаттама беруге болады? («Жомарт пен сараң»);
- Сараң өзінде бар су мен тамақты жемей, досының асын неге сұрады? («Жомарт пен сараң»);
- Жамбылдың әкесі ақындық жайлы қандай пікірде болды? («Жамбыл»);
- Сәкен Сейфуллин мен Күләш Байсейітова Жамбылдан не үшін сүйінші сұрайды? («Жамбыл»).

Бейнефильмді біраз көріп барып, бір кейіпкердің сөзі басталатын кезде тоқтатып, оның айтар лебізін білім алушыларға алдын ала болжатып,

жаздыруға болады. Барлығы өздерінің нұсқаларын оқып болғаннан кейін фильмдегі кейіпкердің сөзін қосып, кімнің нұсқасы сәтті шыққанын анықтайды. Осы іспеттес тағы бір тапсырма – кинофильмді толық көріп болған соң ондағы кейіпкерлердің диалогтерін еске түсіріп жазу. Мұны әр оқушы жеке орындауы да, жұппен орындауы да мүмкін.

Тіл үйренушілерді ойландырып, анализ жасауға әрі осыған дейін үйренген тілдік бірліктерді қолдана білуге итермелейтін тапсырма түрлері – мінездеме беру, кейіпкерлерді не оқиғаларды салыстыру, табиғатты суреттеу т.с.с.:

- Бейнефильмдегі жас Жамбыл мен ақсақал Жамбылдың сыртқы келбет-пішінін, жүріс-тұрысын сөзбен суреттеп, сипаттау үлгісіндегі мәтін құрастырыңыз («Жамбыл»);
- Жомарт ханды емдеу үшін оның сарайына барады. Хан сарайының ішкі көрінісін сөзбен сипаттап беріңіз («Жомарт пен сараң»);
- Қыз Жібектің қос батырдың арасындағы дауды қалай шешкеніне қарап, оған мінездеме беріңіз («Қыз Жібек»).

Тыңдалымның көрсетілімге дейінгі кезеңінде оқытушы кино дискурсы барысында реципиент үшін қиындық тудыруы мүмкін сөздердің тізімін алдын ала беріп, олардың мағыналарын ашып түсіндіреді. Көрсетілімнен кейінгі кезеңде жаңа сөздерді бекіту әрі тіл үйренушілердің жазылым дағдыларын жетілдіру үшін оларды қатыстырып жазбаша сөйлем (A1, A2) не жүйелі бір әңгіме/мәтін (B1, B2) құрастыртқан дұрыс.

Аудитория назарына ұсынылатын бейнебаян қандай да бір фильмнің шағын үзіндісі болса, ондағы оқиғаның әрі қарай қалай жалғасатынын студенттердің өзіне болжатуға болады. Мұндай тапсырманы үйге берген жақсы. Сонда білім алушылар қиялдарына ерік беріп, өздерінің жазған нұсқаларында сөздік қорларын барынша көрсетуге тырысады.

Сол сияқты кино дискурсы барысында кездескен қызықты ойлар, мақал-мәтелдер, кейіпкерлердің сөздеріне жекеше тоқталып, олардың төңірегінде ой қозғауға болады:

- Автордың: «Расында, біздің әрқайсымыздың өзімізге тән ерекшеліктеріміз, кемшіліктеріміз бар. Иә, басқа адамның кемшілігінен артықшылық көре алатын жан қандай мықты, қандай бақытты жан!», – деген сөзін қалай түсінесіз? Осы сөздерге үлгі болатын басқа мысалды ойлап тауып, шағын ертеге не әңгіме құрастырыңыз («Сынық құмыра»);
- Біржанның ағасы: «Біржан, не істесең де, артын ойлап істе! «Ел бүлігі» атанасың. Залалың бүкіл тұқымға тиеді», – деп не айтқысы келді? Оқиға қалай өрбігенде бұл сөздер шындыққа айналатын еді? («Біржан сал»);

Әрі шығармашылық ойлау мен креативтілікке жетелейтін, әрі тіл үйренушілердің жазылым дағдыларын біршама жетілдіруге негіз болатын

тапсырма түрі – өздік жұмыс. Оқытушы сабақ жоспарына, ерекше екіпін қойғысы келетін тақырыптарға сәйкес бұл тапсырма түрін әр алуан етіп түрлендіре алады, мысалы:

- Ерекше шөпті алдымен жомарт емес, сараң жейтін болса, ертегінің желісі қалай өрбитінін өзіңіз ойлап жазып көріңіз («Жомарт пен сараң»);

- Жамбыл Жабаев және бейнефильмде көрсетілген Кенен Әзірбаев, Темірбек Жүргенов, Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин, Күләш Байсейітова сияқты тұлғалар туралы не білесіз? Олар туралы білетін деректеріңіз бен осы фильмдегі бейнелері негізінде олардың бірі жайлы таныстырылым (слайд, реферат, мақала т.с.с.) әзірлеңіз («Жамбыл»);

- Фильмде Жамбыл: «Менің пірім – Сүйінбай», – деп, өзінің пірі, ұстазы – Сүйінбай Аронұлын жоғары дәріптегені бірден көрінеді. Ал сіздің пір тұтатын ұстазыңыз, ерекше сыйлайтын тұлғаңыз бар ма? Оның кім екенін айтып, оған арнайы өлең не хат арнап жазыңыз («Жамбыл»).

Сонымен қатар студенттердің фильмнен алған әсерлері негізінде сыншы болып пікір жазуларына болады. Бұл олардың функционалды стиль түрлеріне сәйкес әртүрлі жанрдағы мәтіндерді жазып үйренулеріне көмектеседі. Аса әсерлі әрі көркем фильмдердің желісімен түрлі эссе (сыни, дәлелдемелік, аргументтік, әдеби т.б.) не шығармаларды жазғызу да білім алушылардың тілдік тұлғаларын дамытуда маңызды орын алады.

Қандай да бір әдеби шығармаға негізделіп түсірілген кинотуынды (мысалы, «Менің атым Қожа») болса немесе бір фильмнің бірнеше түсірілген нұсқасы (мысалы, «Қыз Жібек» фильмі және осы аттас анимациялық фильм) болса, оларды өзара салыстырып, Венн диаграммасы, «Балық қаңқасы» сияқты әр алуан кестелі тапсырмаларды да жазбаша орындау сабақты қызықты өткізуге сеп тигізеді.

Қорытынды

Көріп отырғанымыздай, кино дискурсы негізінде жазылым дағдысын дамытуға арқау болатын жаттығу жұмыстарының әр алуан түрлерін ұсынуға болады. Басқа оқу құралдары мен әдістеріне қарағанда кинофильмдер арқылы тілді оқыту әдістемесі аса тиімді: ол білім алушылардың қызығушылығын оятып, назарын шоғырландыруға негіз болады, сондай-ақ тілдің шынайы қолданысын көрсетіп, әртүрлі динамикалық көркем сюжеттер арқылы олардың берілген тақырып бойынша ой қозғап, жазбаша қағаз бетіне түсіруге түрткі болады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Canning-Wilson, C. & Wallace, J.** Practical Aspects of Using Video in the Foreign Language Classroom – The Internet TESL Journal, Vol. VI, №. 11, November 2000. – P. 23–40.

2 **King, J.** Using DVD feature films in the EFL classroom. Computer Assisted Language Learning, 15(5). – 2002. – P. 509–523.

3 **Maley, A.** Film. (6th ed.) Oxford: Oxford University Press, (Foreword). – 2010.

4 **Geddes, M., White, R.** The use of semi-scripted simulated authentic speech in the listening comprehension. Audiovisual Language Journal 16. – 1978. – P.137–145.

5 **Stempleski, S. & Arcario, P.** Video in second language teaching: using, selecting and producing video for the classroom. Alexandria: TESOL Publications. – 1992. – P.192.

6 **Lowe, M.** Films in English Language Teaching. IH Journal Issue 23, Autumn 2007. – P. 16–19.

7 **Dana Di Pardo Léon-Henri.** Teaching Foreign Languages through the Analysis of Film and Television Series: English for Legal Purposes. Vol. XXXI № 2. 2012. – P. 126-139

8 **Betül Bal-Gezgin.** An Investigation Of Using Video Vs. Audio For Teaching Vocabulary. Procedia - Social and Behavioral Sciences 143. – 2014. P. 450-457.

9 **Вторушина, Н. Ю.** Письмо и письменная речь в обучении иностранному языку. – Альманах современной науки и образования. — Тамбов: Грамота. – 2010, № 1(32). В 2 ч. Ч. 2. – 156 с.

10 **Жұбанов, Қ.** Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы : Ғылым, 1966. – 360 б.

Қосымша

Жаттығу жұмыстарында негізге алынған бейнефильмдер мен олардың сілтемесі:

1) «Сынық құмыра» мультфильмі – <https://www.youtube.com/watch?v=1UjrGiUgr2w>

2) «Жомарт пен сараң» мультфильмі – <https://www.youtube.com/watch?v=-riicEa3E-Q&t=540s>

3) «Біржан сал» кинофильмі – <https://www.youtube.com/watch?v=DB4srI8Xq-g>

4) «Жамбыл» кинофильмі – <https://www.youtube.com/watch?v=DyAH0EXEaI&t=121s>

5) «Қыз Жібек» кинофильмі – <https://www.youtube.com/watch?v=WnCUXrUibc>

References

1 **Canning-Wilson C. & Wallace, J.** Practical Aspects of Using Video in the Foreign Language Classroom – The Internet TESL Journal, Vol. VI, No. 11, November 2000. – P. 23–40.

2 **King, J.** Using DVD feature films in the EFL classroom. Computer Assisted Language Learning, 15(5). – 2002. – pp. 509–523.

3 **Maley, A.** Film. (6th ed.) Oxford: Oxford University Press, (Foreword). – 2010.

4 **Geddes, M., White, R.** The use of semi-scripted simulated authentic speech in the listening comprehension. Audiovisual Language Journal 16. – 1978. – pp. 137–145.

5 **Stempleski, S. & Arcario, P.** Video in second language teaching: using, selecting and producing video for the classroom. Alexandria: TESOL Publications. – 1992. – P.192.

6 **Lowe, M.** Films in English Language Teaching. IH Journal Issue 23, Autumn 2007. – pp. 16–19.

7 **Dana Di Pardo Léon-Henri.** Teaching Foreign Languages through the Analysis of Film and Television Series: English for Legal Purposes. Vol. XXXI № 2. 2012. – pp. 126–139

8 **Betül Bal-Gezgin.** An Investigation Of Using Video Vs. Audio For Teaching Vocabulary. Procedia - Social and Behavioral Sciences 143. – 2014. pp. 450–457.

9 **Vtorushina N. YU.** Pis'mo i pis'mennaya rech' v obuchenii inostrannomu yazyku [Writing and written speech in teaching a foreign language. – Almanac of modern science and education]. – Al'manah sovremennoj nauki i obrazovaniya. — Tambov: Gramota. – 2010, № 1(32). V 2 ch. CH. 2. – 156 p.

10 **Jūbanov, Q.** Qazaq tili jōnndegi zertteuler [Research on the Kazakh language]. – Almaty : Ğylym, 1966. – 360 p.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

**Е. Б. Асанбаева*

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ПИСЬМА ОБУЧАЮЩИХСЯ НА ОСНОВЕ КИНОДИСКУРСА

В статье рассматривается вопрос обучения посредством кинодискурса – интересного и эффективного способа обучения, который может быть использован при преподавании языковых дисциплин в современной системе образования. Кинофильмы, являясь одним из наглядных пособий по освоению новой темы, имеют особую природу, пробуждающую интерес обучающихся, концентрирующую на себе внимание и отражающую язык в его подлинном повседневном использовании. Замечая такую особенность кинофильмов, учителя и ученые-методисты предлагают различные упражнения для развития языковых навыков, широко применяя их в образовательном процессе. На основе кинодискурса у обучающихся имеются большие возможности для развития навыков аудирования, говорения, письма. Несмотря на то, что подобные лингводидактические возможности кинодискурса хорошо изучены и нашли широкое применение в методике обучения иностранным языкам, в обучении казахскому языку данный вопрос до сих пор остается одной из наиболее актуальных проблем. В данной статье мы остановимся на работах, которые можно предложить на уроке, принимая во внимание потенциал кинодискурса в развитии навыков письма языковой личности. В качестве примера были взяты несколько кинофильмов и мультфильмов, снятых на казахском языке. Проанализированы формы работы по совершенствованию навыков письма у обучающихся, проанализированы результативность и эффективность каждой из них.

Ключевые слова: кинодискурс, кинофильмы, языковая личность, навыки письма, обучение казахскому языку

*E. B. Assanbayeva

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana
Material received on 12.12.22.

DEVELOPMENT OF STUDENTS' WRITING SKILLS ON THE BASIS OF FILM DISCOURSE

The article deals with the issue of teaching through film discourse – an interesting and effective way of teaching, which can be used when teaching language disciplines in the modern education system. Films, being one of the visual aids for mastering a new topic, have a special nature that arouses the interest of students, concentrates attention on themselves and reflects the language in its genuine everyday use. Noticing this feature of films, teachers and methodologists offer various exercises for the development of language skills, widely applying them in the educational process. Based on the film course, students have great opportunities to develop listening, speaking, and writing skills. Despite the fact that such linguistic and didactic possibilities of film discourse have been well studied and have found wide application in the methodology of teaching foreign languages, this issue still remains one of the most pressing problems in teaching the Kazakh language. In this article we will focus on the works that can be offered in the lesson, taking into account the potential of the film course in the development of writing skills of a linguistic personality. As an example, several films and cartoons shot in the Kazakh language were taken. The forms of work on improving students' writing skills are analyzed, the effectiveness and efficiency of each of them are analyzed.

Keywords: film discourse, films, language personality, writing skills, Kazakh language teaching

SRSTI 17.82.30

<https://doi.org/10.48081/NROR7959>*S. S. Aubakir¹, A. Ye. Bizhkenova², A. K. Kitibaeva³^{1,3}Karaganda Buketov University,
Republic of Kazakhstan, Karaganda;²L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana

AMBIGUITY IN POETIC TEXTS: DEFINITION, TYPES, AND FUNCTION

Ambivalence refers to the simultaneous combination of two opposite attitudes, ideas, etc., towards a person, a thing, etc. this study attempts to prove not only that ambiguity is a semantic-pragmatic device, but also that it is a result of certain stylistic deviations from the norm of the Linguistic levels of Language. The study also hypothesizes that ambiguity in poetic texts highly affects meaning, semantic deviation is the most frequent type which creates different types of ambivalence. Furthermore, the article focuses on the pivotal place of ambiguity that modernist critical theory ascribed to ambiguity in the definition of meaning and structure in poetry. In particular, we consider the way in which the category of experience is deployed in the discourse of ambiguity but is limited to only certain narratives of so-called experience. We argue for a contemporary practice less focused on ambiguity and more on notation and provisional structure, demonstrating key elements in poems.

Keywords: ambivalence, literary device, metaphor, poetic discourse, poem

Introduction

Directly or indirectly, literary ambiguity has been a subject of commentary and concern since Aristotle. Since the nineteenth century, it has received more concerted attention, particularly with the advent of Symbolisme, stimulated by the re-framing of the question of the literary in Poe's «The Philosophy of Composition» (Poe passim), and reaching a key point in Mallarmé's «Crise de vers.» The matter was re-approached by the New Criticism in the early twentieth century, most notably in Empson's Seven Types of Ambiguity, and taken to further levels with the coming of deconstruction.

When different readers read and think about the same poetic text, their interpretations are often different from each other. It doesn't matter if the reader is a professional (for example, a literary critic or other poet or a person who is simply interested in poetry. This happens not only with poetry: any text, starting with simple remarks in a conversation, can be understood in different ways, but only in poetry the ambiguity of interpretation is not an accidental failure, but an important and necessary feature.

The larger the poetic text, the less likely it is that different readers will understand it the same way. A poem that allows for various deep interpretations or cannot be interpreted unambiguously is often considered good. At first glance, such a poem may not seem particularly complicated: it can accurately convey difficult-to-describe emotions and states, relate to controversial ethical issues, and can be read in a special way against the background of other verses, including classical ones. Such a poem cannot be understood in any predefined way.

An untrained poetry reader sometimes asks the question: what did the author want to say? It is important to understand that when we interpret a poetic text, we do not answer this question: firstly, we will never know what considerations the poet was guided when writing a poem, and secondly, a poem only makes sense when we try to interpret it, based on our own reading or life experience. It is impossible to say what the author had in mind: in poetry words often do not correspond to their direct meanings, and what the author had in mind is already expressed in a poem and cannot be retold in other words.

Materials and methods

Theoretical analysis of special literature on the research problem; linguistic methods, including the analysis of the dictionary definition of terms and their equivalents, the analysis of terms by the methods of term formation, the descriptive method, and the method of sampling English terminological units.

Results and discussion

There are many modes of literary ambiguity. Any attempt to define such a thing, as if it were a thing, will find itself either shutting out several others or dealing with many that it might not at first have intended to deal with. Even at the very outset, we must consider that there are two terms to be addressed, separately, before we try to bring them together, but even this is a simplification. I shall approach the matter in two parts, examining firstly the question of textual ambiguity and its essential relation to reading, and then the manner in which this operates within and is further refined by the literary. We might say, for example, that ambiguity is inherent in the text, but even here we will have to determine at the outset whether what we mean is that it is an effect produced by certain tropes or textual practices, or whether it is somehow inherent in textuality itself. We might say, on the other hand, that ambiguity is an effect of reading, if for no other reason

than that nothing can be known about a text until some attempt has been made to decipher it. But each of these avenues begs the question of the literary itself: whether by "literary" ambiguity we are referring merely to textual, as opposed to such other modes of ambiguity as the visual or the aural, or whether we are referring to modes of ambiguity particular to a certain kind of text, as opposed to other kinds. Do we need, for example, to consider at the outset where one mode of text – the «literary» – stops and other modes start?

Poetry has powerful means of imposing its own assumptions, and is very independent of the mental habits of the reader; one might trace its independence to the ease with which it can pass from one to the other of these two sorts of meaning. A single word, dropped where it comes most easily, without being stressed, and as if to fill out the sentence, may signal to the reader what he is meant to be taking for granted; if it is already in his mind the word will seem natural enough and will not act as an unnecessary signal [1, 9]. Once it has gained its point, on further readings, it will take for granted that you always took it for granted; only very delicate people are as tactful in this matter as the printed page. Nearly all statements assume in this way that you know something but not everything about the matter in hand, and would tell you something different if you knew more, but printed commonly differ from spoken ones in being intended for a greater variety of people, and poetical from prosaic ones in imposing the system of habits they imply more firmly or more quickly.

Words in a poem exist in relation, never in isolation.

One possible reason that ambiguity is so important to art and literature is that it offers us the chance to be innovative in our interpretations. Faced with a work that has multiple meanings or seems vague, we have to actively use our own ideas and judgments to find meaning. In this sense, studying how people respond to ambiguity is also a way to study creativity.

In the 'Poetry Beyond Text' project, we have been exploring whether ambiguity functions differently in images and in texts and how readers understand the role and function of ambiguity in art and literature. Do images seem less ambiguous than words, or vice versa? When images and texts are placed next to one another, do they disambiguate one another or serve to make one another more ambiguous? What is the role of ambiguity in aesthetic experience?

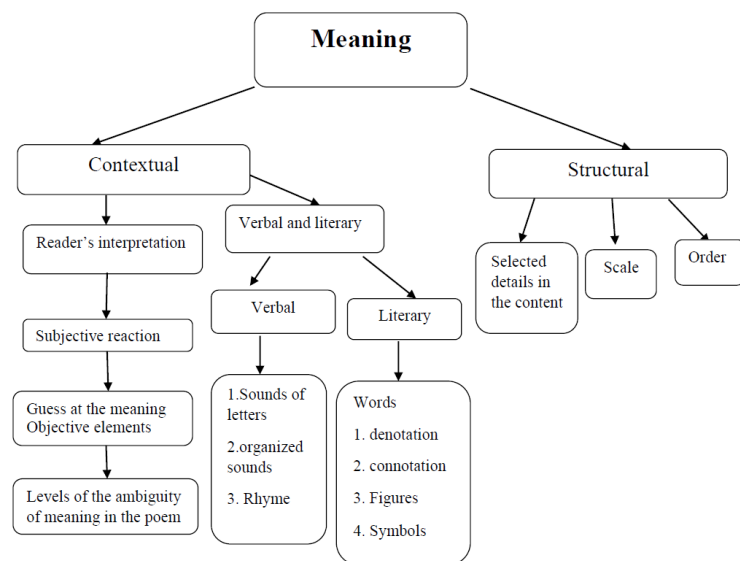

Figure 1 – Meaning in a poetic text

An ambiguity, in ordinary speech, means something very pronounced, and as a rule witty or deceitful. William Empson proposed to use the word in an extended sense, and shall think relevant to subject any verbal nuance, however slight, which gives room for alternative reactions to the same piece of language.

The definition of ambiguity occurs when one word, expression, or sentence, or context has more than one meaning. In his *Seven Types of Ambiguity*, William Empson [2, 142] thinks of ambiguity as «indecision as to what you mean, an intention to mean several things, a probability that one or other or both of two things has been meant, and the fact that a statement has several meanings.»

According to Percival Gurrey, implications in poetry have got certain significance owing to the notion that those implications «give precision and reality to general ideas and to amorphous states of mind.»

Ambiguity is a pervasive phenomenon in human languages, and is fundamentally a property of linguistic expressions. There are two basic interpretations of ambiguity: i) the capability of being understood in two or more possible senses or ways; ii) uncertainty

Uncertainty means lack of sureness about something and has to do with the writer's and reader's knowledge of the background. The issue of uncertainty will not be considered in this paper; here we use the first interpretation of ambiguity.

A word, phrase, sentence, or other message is called ambiguous if it can be reasonably interpreted in more than one way. It is difficult to find words that do not have at least two possible meanings, and sentences which are (out of context) several ways ambiguous are the rule, not the exception. Ambiguity gives natural language its flexibility and usability, and consequently it cannot be eliminated.

Types of Ambiguity

Semantic Ambiguity

This kind of ambiguity is present when a word is «polysemous,» or, it has multiple meanings.

Syntactic Ambiguity

This refers to the presence of two or more meanings in a sentence or phrase. A reader will interpret these different meanings due to the structure of the sentence rather than the content.

Narrative Ambiguity

The vaguest of the three is narrative ambiguity refers to a story or idea that has different meanings. The distinction is not made clear by the writer.

The fundamental situation, whether words in the poem or prose deserve to be called ambiguous or not, is that a word or a grammatical structure is effective in several ways at once To take a famous example, there is no pun, double syntax, or dubiety of feeling, in

Bare ruined choirs, where late the sweet birds sang,

but the comparison holds for many reasons; ruined monastery choirs are places in which to sing because they involve sitting in a row because they are made of wood. These and many other reasons all combine to give the line beauty, and there is a sort of ambiguity in not knowing which of them to hold most clearly in mind.

Ambiguity covers almost everything of literary importance. The poet will mean more to you when you have had more experience of life. That you will be more experienced in the apprehension of verbal subtleties or of the poet's social tone, that you will have become the sort of person that can feel at home, or imagine, or extract experience from, what is described by the poetry; that you will have included it among the things you are prepared to apprehend. There is a distinction here between the implied meanings of a sentence into what is to be assimilated at the moment and what must already be part of your habits; in arriving at the second of these the educator (that mysterious figure) rather than the analyst would be helpful. In a sense, it cannot be explained in language, because

to a person who does not understand it any statement of it is as difficult as the original one, while to a person who does understand it a statement of it has no meaning because of no purpose. For poetry has powerful means of imposing its own assumptions, and is very independent of the mental habits of the reader; one might trace its independence to the ease with which it can pass from one to the other of these two sorts of meaning.

The structuralist linguistic poetics theoreticians Jan Mukarovsky and Roman Jakobson have argued that poetic language is a deviation from normal everyday language. Thus Mukarovsky writes: ‘The violation of the norm of the standard, its systematic violation, is what makes possible the poetic utilization of language; without this possibility, there would be no poetry. In a similar vein...’ [4, 17].

Roman Jakobson writes about poetry in relation to the selection of words and their combination in texts:

The selection is produced on the basis of equivalence, similarity and dissimilarity, synonymity, and anonymity, while the combination, the build-up of the sequence, is based on contiguity. The poetic function projects the principle of equivalence from the axis of selection into the axis of combination [5, 95].

In other words, the poetic effect is created by using equivalence in ways in which normal, standard language does not – that is, as a principle for combining items. Again, the poetic is essentially produced by a deviation from the norm.

Conclusion

Generally, Ambiguity is the phenomenon of natural language. It means the capability of being understood in two or more possible senses or ways. Identification of ambiguous words and phrases is a crucial aspect in text processing applications and many other areas concerned with human communication.

Thus a word may have several distinct meanings; several meanings connected with one another; several meanings which need one another to complete their meaning; or several meanings which unite together so that the word means one relation or one process. This is a scale that might be followed continuously. ‘Ambiguity’ itself can mean indecision as to what you mean, an intention to mean several things, a probability that one or other or both of two things has been meant, and the fact statement has several meanings.

The words of the poet will, as a rule, be more just words, what they represent will be more effective a unit in the mind, than the more numerous words with which I shall imitate their meaning so as to show how it is conveyed.

As a way of conclusion, it might help us to determine a little more about the nature of this ambiguity to contemplate briefly the question as to where the devices we normally identify with the poetic function assonance, say, and alliteration, repetition, return, permutation, paronomasia, etc., and perhaps, more importantly, the metrical and rhythmical events that underpin and extend these come from.

They may have their origin, as many have speculated, in an oral culture, in mnemonic devices, devices to enable people to remember the text in the first place.

They may have and this is not an either/or matter their origins in music, and represent an ekphrasis-like desire within every text at one and the same time to admit and to stretch the skin, the limits of language. But the origins of at least some of these devices may be even earlier and more primal.

References

- 1 **Timothy, A. R.** Transitions: some thoughts on ambiguity in poetic texts. *Journal of literary semantics*, 15(1), 1995. Doi:10.1515/jlse.1986.15.1.23.
- 2 **William, E.** Seven types of ambiguity. *New Directions*. 2001. – 256 p. ISBN-10: 0811200370.
- 3 **Lakoff, G.** *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press. 1998 – 270 p.
- 4 **Bailin, A.** Ambiguity and metaphor. *Semiotica*, (172) 2008. – P. 76. – doi:10.1515/SEMI.2008.092.
- 5 **Jakobson, R.** Linguistics and poetics. In *The Structuralists : From Marx to Le’viStrauss, Richard T. De George and Fernande M. De George* (eds.), 1990. – P. 85.
- 6 **Selenitsch, A.** *Words and Things*. Ed. Patrick Jones. – Trentham : Revereie 2014. – 342 p.
- 7 **Budelmann, F. Maguire, L., & Teasdale, B.** Ambiguity and Audience Response. *Arion: A Journal of the Humanities and the Classics* 23(3), 2015. – P. 89. – doi:10.1353/arn.2015.0001.
- 8 **Shutova, E.** *Computational approaches to figurative language*. Ph.D. thesis, Computer Laboratory, University of Cambridge, UK, 2011. – 217 p.
- 9 **Franz, A.** *Automatic Ambiguity Resolution in Natural Language Processing : An Empirical Approach*. – Springer, 2006. – 155 p.
- 10 **Van Deemter, K.** Ambiguity, and Idiosyncratic Interpretation. // *Journal of Semantics* 15 (1). – 2008. – P. 5.

Material received on 12.12.22.

*С. С. Әубәкір¹, А. Е. Біжкенова², А. Қ. Күтибаева³

^{1,3}Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.,

²Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

ПОЭТИКАЛЫҚ МӘТІНДЕРДЕГІ АМБИВАЛЕНТТІЛІК: АНЫҚТАМАСЫ, ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТІ

Амбиваленттілік деп бір-біріне қарама-қарсы екі көзқарастың немесе идеяның бір мезгілде қосылуын айтады және бұл адамға, затқа және т.б. қатысты болуы мүмкін. Мақалада поэтикалық мәтіндердегі амбиваленттіктің анықтамасы, қызметі мен түрлері берілген. Бұл зерттеуде көп мағыналылықтың тек мағыналық-прагматикалық құрал ретінде ғана емес, белгілі бір әрекеттердің нәтижесі екенін дәлелдеуге талпыныс жасалған. Зерттеу сонымен қатар поэтикалық мәтіндерде амбиваленттілік түсініксіздік мағынаға қатты әсер етеді сондай-ақ семантикалық ауытқу амбиваленттіктің әртүрлі түрлерін тудыратын ең жиі кездесетін түрі болып табылады. Сонымен қатар, мақалада модернистік сыни теория поэзиядағы мағына мен құрылымды анықтаудағы екіұшытылыққа жатқызған негізгі орнына назар аударылады. Атап айтқанда, біз тәжірибе категориясының екіұшытылық дискурсында қолданылатын жолын қарастырамыз. Біз өлеңдердегі негізгі элементтерді көрсете отырып, оның құрылымына көбірек көңіл бөлеміз.

Кілтті сөздер: амбиваленттілік, әдеби құрылғы, метафора, поэтикалық дискурс, поэма.

*С. С. Аубакир¹, А. Е. Бижкенова², А. К. Күтибаева³

^{1,3}Қарагандинский университет имени Букетова,

Республика Казахстан, г. Караганда,

²Л. Н. Гумилева Евразийский национальный университет,

Республика Казахстан, г. Астана

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

АМБИВАЛЕНТНОСТЬ В ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ: ОПРЕДЕЛЕНИЕ, ВИДЫ И ФУНКЦИИ

Амбивалентность относится к одновременному сочетанию двух противоположных установок, идей и это может быть по отношению к человеку, вещи и т. д. В статье дается определение, функции и виды амбивалентности (двузначность) в поэтических текстах. В данном исследовании делается попытка доказать, что двузначность является не только семантико-прагматическим приемом, но и результатом определенных действий. В исследовании также выдвинута гипотеза о том, что двузначность в поэтических текстах сильно влияет на смысл, семантическая девиация является наиболее частым типом, который создает различные виды амбивалентности. Кроме того, в статье акцентируется внимание на ключевом месте двузначности, которую модернистская критическая теория отводит определению смысла и структуры в поэзии. В частности, мы рассматриваем способ, которым категория опыта развертывается в дискурсе неоднозначности, но ограничивается лишь определенными нарративами так называемого опыта.

Ключевые слова: амбивалентность, литературный прием, метафора, поэтический дискурс, поэма.

<https://doi.org/10.48081/FXPI7754>

*А. Н. Ахмет¹, Ш. Құрманбайұлы²

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БУДАН ТЕРМИНДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Бұл мақалада кірме сөздердің көбеюі салдарынан сөз тудыру процесінің жандануы нәтижесінде тілімізде пайда болған, сөзжасамда толықтай әлі де зерттелмеген, бір бөлігі кірме бөлшек немесе сөз, ал екінші бөлігі төл бөлшек немесе сөз болып келетін терминдер қарастырылады. Бұл терминдердің шетел тіл білімінде аталу жолдары көрсетіліп, қазақ тіл біліміне аударылған «қоспа», «будан» нұсқаларынан мақалада «будан» атауы таңдалынады. Будандардың тіл білімінде пайда болу тарихы мен зерттелуі жайлы мәліметтер беріледі. Будан терминдердің терминқордағы үлес-салмағын анықтап, жасалу тәсілдерін, мағыналық және құрылымдық ерекшеліктерін көрсетіп, тілдік табиғатына тереңірек үңіліп, жан-жақты қарастыру мәселесі қазіргі қазақ тіл білімінің, терминтанудың зерттеу нысаны бола алмай отыр. Бұл зерттеудегі ең негізгі мәселелердің бірі – будан терминдердің жасалу жолын анықтау. Мақалада қазақ тіліндегі будан терминдердің жасалу жолдары көрсетіледі. Будан терминдерді жасаушы терминбөлшектер мен будан терминдердің құрылымдық бөліктері сипатталады. Сонымен қатар бір бөлігі кірме сөздерден тұратын терминдердің құрамы мен жасалу жолына байланысты синтетикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминдер талдау жасалынады. Талдау барысында қосарлану, сөзқосым, тіркестіру, қысқарту тәсілдері арқылы жасалған будан терминдер көрсетіледі. Нәтижесінде будан терминдердің жасалу модельдері анықталды.

Кілтті сөздер: будан терминдер, терминбөлшектер, термин, терминжасам, сөзжасам, күрделі терминдер.

Кіріспе

Ғылым мен техника дамыған сайын тілде динамикалық өзгерістер болатыны анық. Себебі «жаңа ұғым – жаңа термин» заңдылығына сәйкес

келеді. Сондықтан қандай да бір тілде күн сайын терминдік айналым үдерісі жүріп жатады. «Термин – ғылыми немесе өндірістік-технологиялық ұғым атауы болып табылатын арнайы қолданыстағы дефинициясы (анықтамасы) бар сөз немесе сөз тіркесі» [1, 57]. Яғни тілге жаңадан кіріп, белгілі бір ұғым атауы болатын сөз сол тілдің заңдылығына сәйкес жасалып, қолданысқа еніп отырады. Термин-сөздер өз құрамы бойынша біртекті емес, бір сөзден тұратын термин түрлері мыналар: 1) түбір терминдер – негізі түбірден, бір сөзден тұратын терминдер; 2) аффиксті терминдер – негізі түбірлер мен аффикстердің жалғануы арқылы жасалған бір сөзден тұратын терминдер; 3) Күрделі терминдер – негізі бірнеше түбір морфемалары бар бір сөзден тұратын терминдер [2, 62]. В. П. Даниленко терминдерді қалыптастырудың тілдік және тілдік емес құралдарын көрсете отырып, тілге мыналарды жатқызады: 1. термин-сөздер: А) туынды емес; б) туынды; в) күрделі; г) аббревиатуралар. 2. термин-тіркестер: а) еркін тіркестер; б) еркін емес тіркестер; в) термин-фразеологизмдер. 3. термин-сөйлемдер. Ал тілдік емес құралдарға белгілер, графикалық символдар мен сандар жатады [3, 8].

Қазіргі қазақ тілінің терминқорында компоненттерінің бірі қазақтың төл сөзі, екінші бөлігі кірме сөз немесе шет тілінен енген терминбөлшек болатын терминдер саны күрт өсіп келеді. Осындай атаулар тіл білімінде «гибрид», «митис», «кентавр», «комполит» деп аталып жүр. Мәселен, Е. Д. Поливанов [4], А. А. Горбовтар [5] – «комполит» десе, Л. П. Крысин – «кентавр» [6, 575], С. Г. Апетян [7, 95], Б. Момынова – «гибрид» [8],

ал К. Вожка [9, 273] – «митисы» деп атайды. «Гибрид» термині туралы алғаш рет XVII ғасырдың ортасында К.Вожканың «Remarques sur la langue française» атты еңбегінде қолданылады. Ғалым: «Бұл сөздерде бір өзгешелік бар, өйткені олар жартылай латын тілінде, жартылай француз тілінде; екінші жағынан гибрид атаулар немесе метистер барлық тілдерде кездеседі» деген пікір білдіреді [9, 273]. Бұл атаулар қазақ тіліне «қоспа», «будан» деп аударылып жүр. Біз «будан» терминін қолдануды жөн санаймыз.

Кез келген тілдің лексикалық жүйесіндегі «будандардың» саны көп және үнемі өсіп келеді. Сол себепті бұл мәселе лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты зерттеліп, мұндай сөздердің тілдік табиғаты ашылмаса, онда сөзжасам, терминжасам үлгілері мен тәсілдері де толық айқындалып, олардың түр-тұлғасы бір-бірінен айқын ажыратылған деп тұжырымдау да қиынға соғады. Бұл орайда Дж. Ширд «будан мәселесі талқыланбаса, сөзжасамдық процестің сипаттамасы ... толық деп санауға болмайды» деген пікірі өте орынды айтылған [10, 10].

Будан терминдерге А. Құрманбаева былайша анықтама береді: «Будан (гибрид) термин – бір бөлігі өзге тілден алмасқан, ал өзге бөлігі қабылдаушы тілге аударылған немесе байырғы сөз болып келетін терминдер» [11, 3].

Будан терминдер қазақ тілінің барлық салалық терминологиясында кездеседі десек те болады. Себебі кейбір аударуға келмейтін терминдерді қазақтың төл сөзімен қатарластыра беру жаңа термин жасауда ұтымды қолданылады. Терминолог Ш. Құрманбайұлы мұндай терминдерді терминбөлшек ұғымымен байланыстыра отырып, халықаралық терминдерді жасаушы құрамында атайды. Ғалымның айтуы бойынша: «Терминбөлшек дегеніміз – әдетте терминнің құрамында бір орынды иеленіп, мейлінше тұрақтанған жалпы мағынаны білдіретін, туынды терминдердің үнемі қайталанып отыратын және жаңа терминдер жасауға қабілетті бөлшегі» [1, 55]. Демек, Ш. Құрманбайұлы будан терминдерді жаңа термин жасаудың бір тәсілі ретінде түсіндіреді. Бұл тәсілдің де өзіндік жасалу жолдары бар. Зерттеу мақаламызда нақтылы мысалдар арқылы жасалу жолдарына тоқталатын боламыз. Ш. Құрманбайұлы халықаралық терминдер жасауға қатысатын, соның нәтижесінде будан термин жасайтын терминбөлшектің 35 түрін атап көрсетеді. Атап айтар болсақ, будан терминдерді жасауға қатысатын: авиа, авто, агро, анти, архео, аэро, био, гео, гидро, гипер, зоо, контр, макро, микро, моно, мото, нейр, нео, поли, радио, супер, теле, термо, транс, ультра, фоно, фото, экс, электро т.б. [1, 56].

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми лингвистикалық және терминологиялық әдебиеттерге теориялық талдау және қорыту; терминологиялық сөздіктер бойынша терминдерге құрылымдық талдау; терминдердің жасалуының синтетикалық тәсілдері; модельдеу.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ тілінде терминжасаудың өзіндік тәсілдері бар. Тілге енген жаңа сөз, термин тіл заңдылығынан ауытқымайды, керісінше, тілдің барлық нормасына бағынуы қажет. Бұл дегеніміз, жаңа терминнің жасалуында сол тілдің негізгі сөзжасам тәсілдері басшылыққа алынатындығын білдіреді. Қазақ тілінде сөзжасам тәсілдерінің екі түрі ажыратылады: синтетикалық тәсіл, аналитикалық тәсіл. Синтетикалық тәсіл сөзге жұрнақ жалғану арқылы жасалатын болса, аналитикалық тәсіл күрделі сөздердің жасалуын білдіреді. Терминжасам саласында да аталған екі тәсіл негізге алынады.

Ш. Құрманбайұлы сөзқосым тәсілінің де, қосарлау, тіркестіру, қысқарту тәсілдерінің де терминжасауда қабілетті екендігін атап көрсетеді [1, 50].

Будан терминдердің жасалуында синтетикалық тәсіл де, аналитикалық тәсіл де қолданылады. Алайда аналитикалық тәсілдің жаңа термин жасауда әлеуеті жоғары. Себебі халықаралық терминді жұрнақ арқылы тілге икемдеуден гөрі кірме терминдерді аналитикалық тәсіл арқылы не біріктіріп, не тіркестіріп, не қосарлау жиі кездеседі. Десе де салалық терминдер

сөздігінен синтетикалық тәсіл негізінде де, аналитикалық тәсіл негізінде де жасалған будан терминдерді кезіктіре аламыз.

Будан терминдердің синтетикалық тәсіл арқылы жасалуы. Будан терминдердің синтетикалық тәсіл арқылы жасалуы бір модель негізінде жүзеге асады. Яғни «кірме сөз+терминжасаушы жұрнақ». Бұл жерде модель біреу болғанымен, терминжасаушы жұрнақтардың түрі сан алуан. Синтетикалық тәсіл турасында Ш. Құрманбайұлы: «Тілімізде сөз тудырушы жұрнақтарының толық лексикалық мағынасы бар сөздерге жалғану арқылы жасалған атау сөздер, ғылым мен техниканың түрлі салаларының терминдері сол ұғымдар жүйесінің өзара ішкі байланысын, жүйелік ерекшеліктерін көрсетіп тұруы үшін туынды терминдердің тұлғасы да белгілі бір үлгімен жасалады», – деген пікір білдіреді [1, 86]. Ш. Құрманбайұлы 194 жұрнақтың тізімін көрсетеді. Бұл тізімдегі жұрнақтардың біршамасы будан терминдерді жасауда өнімді қолданылады. Мәселен, біз «Машинатану», «Медицина» терминдер сөздігіне жүргізген зерттеуіміз бойынша синтетикалық тәсіл арқылы жасалған төмендегідей будан терминдерді анықтадық: *адренотерминалды, гидротану, бейстационарлық, инерттілік* т.б. Бұл будан терминдерде -ды, -ді, -ты, -ті, -тану, -теу, -лық, -лік т.б. жұрнақтар қолданылған. Яғни «адренотерминалды», «гидротану», «стационар», «инерт» халықаралық терминдеріне қазақ тіліндегі терминжасауда және олардың түрлерін көрсетуде өнімді жұмсалатын жұрнақтар жалғану нәтижесінде будан терминдер туындаған. Сонымен қатар «бейстационарлық» терминінде «бей» кірме префиксінің де термин жасауда қолданылғандығын байқаймыз. Демек, бұл префикс жаңа термин жасауда қолданылатын негізгі морфемаға жатады. Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминдердің мөлшері аналитикалық жолмен пайда болған терминдерге қарағанда аз. Өйткені халықаралық немесе кірме терминдерді тілдегі жұрнақ арқылы туындатудан гөрі кірме термин мен төл сөзді тіркестіре, қосарлап, біріктіре отырып жасау жиі кездеседі.

Будан терминдердің қосарлану арқылы жасалуы. Будан терминдер аналитикалық тәсілдің барлық жолы арқылы (қосарлану, қысқарту, сөзқосым, тіркестіру) туындай алады. Кірме термин мен қазақ тіліндегі төл сөздің қосарлануынан туындайтын терминдерді әр ғылым саласынан аңғаруға болады. Себебі гибридтелген терминдердің қосарлануы тілімізде жиі кездеседі. Мысалы, *жылжымалы-пластикалық орта жылжыту, кернеу-деформация диаграммасы, кулисалы-ыргақты механизм, серпімді-динамикалық дене, серпімді-пластикалық тепе-теңдіктің орнықтылығы, тұтқырлы-пластикалық деформация, вакуум-сорғы, вакуум-тамуыр, дәрігерлік-консультациялық комиссия, емдік-профилактикалық тамақтандыру, амплитудалық-жиіліктік сипаттама, адам-иммундық*

тапшылық т.б. Терминдерден байқағанымыздай, қосарланып тұрған сөздердің бір сыңары кірме терминнен, бір сыңары төл терминнен жасалған. Сонымен қатар қосарлы будан терминдер тек қос сөзден ғана емес, тіркестіре отырып туындаған бірнеше сөзден тұрады. Қосарлы будан термин құрамында сөздердің сан мөлшерінің көп болуы, будан термин құрамындағы термин сөздің қазақ тіліндегі жұрнақ арқылы синтетикалық тәсілге ыңғайласуы қосарлы будан терминдердің қалыпты терминдерден айырмашылығын білдіреді. Бұл турасында Б. Момынова: «Қос сөздер моделі бар гибриді сөздер қазақ тіліндегі қос сөздердің қалыптасқан модельдеріне үнемі ұқсай бермейді. Компоненттерінің саны, реті, мағыналық үйлесімділігі, буын санына қарай орналасуы, дауысты дыбыстармен келетіндері алдыңғы орында тұруы сияқты ерекшеліктер үнемі сақталмайды», – дейді [8]. Демек, қосарлы будан терминдер қазақ тіліндегі төл терминдерге ұқсай бермейді, өйткені мұндай терминдер мағыналық аударыммен қатар калькалау негізінде де жасалып, түпнұсқасының формасына сәйкестендірілуі мүмкін. Сол себепті будан терминдер формасы алуан түрлі.

Будан терминдердің сөзқосым тәсілі арқылы жасалуы. Терминдерді будандастыруда сөзқосым тәсілі де жиі қолданылады. Сөзқосым тәсілі арқылы жасалған будан терминдерге мыналарды жатқызамыз: *автобекет, гидрооқшаулағыш, автотербелік, автопісіру, аэросерпінділік, аэротермосерпінділік, газәткізгіштік, гидроқұрылғы, гидроқысымтығын, гидротезгегіш, гидробекітпе, инфрақұрлым* т.б.

Байқап отырғанымыздай, біріктіру тәсілі арқылы туындаған терминдер терминбөлшектер арқылы жасалған. Мұндай терминбөлшектерге *авто, гидро, инфра, аэро* т.б. сынды құрылымдарды жатқыза аламыз. Бұл терминбөлшектер салалық терминологияда өнімді қолданылатын морфемаға жатады.

Будан терминдердің тіркестіру тәсілі арқылы жасалуы. Терминжасамда, соның ішінде будан терминдерді жасауда жиі қолданысқа түсетін аналитикалық тәсіл тіркестіру болып саналады. Терминологиялық сөз тіркесі дегеніміз – бұл арнаулы кәсіптік ұғымның атауы қызметін атқаратын екі толық мағыналы сөздердің мағыналық және грамматикалық бірлігі [1, 127]. Салалық терминологияда тіркестіру арқылы жасалған терминдер тобы өзге терминжасаушы тәсілдерге қарағанда көбірек. Сонымен бірге тіркескен термин құрамы жағынан сан түрлі болып келеді. Тіркескен терминдер екі құрамды терминнен бастап сегіз, тоғыз құрамды терминге дейін жетеді. Бұл дегеніміз, сөздердің терминжасауда бір-бірімен тіркесуінің өнімділігін жоғары екендігін білдіреді. Тіркескен будан терминдердің бірнеше құрамды түрлерін бөліп көрсете аламыз. Біз зерттеуге алған «Машинатану», «Медицина», «Әдебиеттану» терминдер сөздігінен екі құрамды, үш құрамды,

төрт құрамды будан терминдерді анықтап, будан терминдердің модельдерін жасадық.

Екі құрамды будан терминдер. Будан терминдердің ішінде екі құрамды тіркескен терминдер мөлшері тіркескен терминдердің басым бөлігін алады. Себебі будан термин жасауда екі сөзді (кірме сөз, төл сөз) тіркестіру өнімді тәсілге жатады. Екі құрамды будан терминдердің бірі кірме сөз, екіншісі төл сөз моделі арқылы жасалады. Төл сөз бен кірме сөзден тұратын терминдердің мынадай моделін атап көрсете аламыз: *кірме сөз+төл сөз, кірме сөз+жұрнақ+төл сөз, төл сөз+кірме сөз, будан біріккен сөз+төл сөз, префикс+кірме сөз+жұрнақ+төл сөз.*

Кірме сөз+төл сөз. Мұндай модель арқылы жасалған будан терминдерде халықаралық атаулар тіркесті терминнің бағынқы сыңары ретінде жұмсалған, ал төл тілді сөз басынқы сыңар қызметінде көрінеді. Халықаралық термин де, төл термин де түбір күйінде тіркеске түседі. Мысалы, *аванс төлемдер, диагональ қима, кавитация кедергісі, кардан механизмі* т.б.

Кірме сөз+жұрнақ+төл сөз. Екі құрамды будан терминнің бұл моделінде кірме сөзге қазақ тілінің сөз тудырушы жұрнағы жалғанған және төл тілді терминмен тіркесті байланысқа түседі. Яғни халықаралық термин алдымен синтетикалық тәсілді қабылдап, екінші сөзбен тіркесе отырып аналитикалық жолмен термин құрайды. Мысалы, *абоненттік берешек, абоненттік төлем, абсолюттік негіздер, Автоматты ажыратқыш, авторлық мәтін, агартушылық реализм, аралық муфта, Вакумдық бекітпе, гомопездік ықпалдар, гигиеналық тәрбие, клиникалық көрініс, клонустық тырыспа* т.б.

Төл сөз+кірме сөз. Будан терминді құраушы кірме сөз тіркесті терминнің басынқы қызметін атқарып, төл сөз бағынқы қызметке ауысады. Мұндай терминдерге мынадай мысалдар келтіре аламыз: *әдебиеттану библиографиясы, әлеуметтік антоганаизм, бағдарлы трафик, байланыс операторы, байланысты заряд, байланыстыратын процессор, баламасыз ресурстар, даму стратегиясы, ескерту сигналы, жалғанатын фишка, жалғанатын фланец, жинақы магистраль, талшықты дисплазия, балама коэффициент, күш эталоны* т.б.

Будан біріккен сөз+төл сөз. Мұндай модельде халықаралық терминбөлшекті төл сөзімізбен біріктіру тәсілі арқылы туынды сөз құрай отырып, екінші бір кірме сөзбен тіркесті байланысқа түседі. Мысалы, *Автотербелісті режим* т.б. Яғни мұнда алғашқы будан термин «авто» және «тербеліс» сөздерінің бірігуінен жасалған және будан терминге сөз тудырушы жұрнақ жалғанып, «режим» халықаралық терминімен тіркеседі. Мұндай будан терминдер салалық терминологияда аса жиі кездесе бермейді. Десе де екі құрамды будан термин жасаудың бұл моделі сирек те болса, түрлі ғылым салаларында кездесіп отырады.

Префикс+кірме сөз+жұрнақ+төл сөз. Екі құрамды бұл тіркесте бірінші сыңары, яғни бағыныңқы бөлігі «бей» префиксі арқылы және кірме сөзге сөз тудырушы жұрнақ жалғану арқылы жасалады. Мысалы, *Бейвариациялық қағидат, бейголономды байланыс, бейсимметриялы дірілдеткіш* т.б.

Үш құрамды бұдан терминдер. Үш сөзден құралатын бұдан терминдердің құрамында не екі төл тілді сөз, не екі кірме термин кездесіп отырады. Яғни кірме сөздер мен төл сөздердің орнын ауыстыру арқылы терминдер туындайды. Мұндай модельдерге *кірме сөз+жұрнақ+төл сөз+төл сөз, төл сөз+төл сөз+кірме сөз, төл сөз+кірме сөз+төл сөз, кірме сөз+төл сөз+кірме сөз, кірме сөз+қосымша+кірме сөз+қосымша+кірме сөз+қосымша* құрылымдарын жатқыза аламыз.

Кірме сөз+жұрнақ+төл сөз+төл сөз. *Автоматтандырылған басқару жүйесі* т.б.

Төл сөз+төл сөз+кірме сөз. *Байланыс арналарының мультиплексоры, дыбыс шығару аппаратурасы, сыртқы ұйықты артериясы, бұрыштық үдеу векторы, бүйірлік қысым коэффициенті* т.б.

Төл сөз+кірме сөз+төл сөз. *Жобалаудың автоматтандырылған жүйесі, сіңірдің синовиалық қынабы, тағам гигиенасының міндеті, басқарудың дисперстік жүйесі*, т.б.

Кірме сөз+төл сөз+кірме сөз. *Таламус асты ядросы* т.б.

Кірме сөз+кірме сөз+төл сөз. *Вектордың ковариант құрауыштары* т.б.

Кірме сөз+қосымша+кірме сөз+қосымша+кірме сөз+қосымша. *Таламустың латериалды ядросы* т.б.

Төрт құрамды бұдан терминдер. Біз қарастырған терминологиялық сөздіктерде төрт құрамды бұдан терминдер аса көп кездесе қоймайды. Десе де бұдан терминдердің төрт сөзден тұратын екі түрлі моделін көрсете аламыз.

Кірме сөз+жұрнақ+төл сөз+кірме сөз+төл сөз. **Деривациялық су электр станциясы** т.б.

Төл сөз+төл сөз+кірме сөз+төл сөз. *Жалпы пайдалымдағы телекоммуникациялар желісі* т.б.

Қысқарту жолымен туындайтын бұдан терминдер кірме сөздер мен төл сөздердің күрделі атауларынан жасалады. Яғни күрделі атаулардың қысқаруы нәтижесінде туындайды. Мұндай бұдан терминдерге қатысты Б.Момынова: «Аббревиатуралармен келетін гибридтер қысқарған сөздердің жаңа тобымен, яғни нанотехнологиялық, техникалық инновациялардың қысқарған атауларымен келеді. Бұрынғысынша мекеме, ұйым атауларының қысқарған түрлерінен бөлек *арт-, спа-* сияқты аббревиатуралар пайда болғанын айту керек», – дейді [8]. Мұндай жолмен жасалған терминге мынадай мысал келтіруге болады: АИВ (ВИЧ) т.б. Мұндағы медициналық термин – «Адам-иммундық тапшылық вирусы» күрделі атауының қысқартылған формасы.

Қорытынды

Сонымен, қазіргі қазақ терминологиясында төл компонентпен кірме компоненттің байланысынан туындаған терминдер көптеп кездеседі. Кірме сөздерден термин жасалу арқылы қазақ терминологиясы құрылымдық және мағыналық жағынан толығымен қатар, грамматикалық құрылысы жағынан да жетіліп, сөз таптары жаңа туындылармен қатарын молайтып отырады. Тұлғасы, мағынасы жағынан ыңғайлас термин типтерінің жаңа қоры жасалып, бұрыннан белгілі типтермен өзара қарым-қатынасқа түсіп отырады. Мұндай терминдер қазақ тілінің терминжасам тәсілдерінің барлық түрі арқылы жасалады, сондықтан бұдан терминдердің қазақ тіліндегі моделін толыққанды жасап шығару алдағы ғылыми зерттеуімізге арқау болады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Құрманбайұлы, Ш.** Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография [Текст]. – Алматы, 2014 – 952 б.

2 **Гринёв-Гриневиц, С. В.** Терминоведение [Текст]. – М. : Академия, 2008. – 304 б.

3 **Даниленко, В. П.** Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов [Текст] // Исследования по русской терминологии. – М. : Наука, 1971. – 7–67 б.

4 **Поливанов, Е. Д.** Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком [Текст]. – Ташкент, 1933.

5 **Горбов, А. А.** Веб-решения для бизнес-коммуникации: о «новой технологии» создания сложных слов в русском языке [Электронный ресурс]: <http://www.gramma.ru/RUS/?id=1.73>.

6 **Крысин, Л. П.** О некоторых новых типах слов в русском языке: слова- «кентавры» [Текст] // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – № 4(2). – 2010. – 573–578 б.

7 **Апетян, С. Г.** Терминологическая адаптация англицизмов в русском языке [Текст]. // Научное обозрение. – 2010. – № 4. – 93–97 б.

8 **Момынова, Б.** Тілдегі гибрид (бұдан) сөздердің жасалуы және жаңа емле ережелеріндегі жазылу үлгілері [Электронный ресурс]: <https://qamshy.kz/article/48420-tildegi-gibrid-budan-sozderdinh-dgasaluy-dgane-dganha-emle-eredgelerindegi-dgazy>

9 **Kortas, J.** Les hybrides lexicaux en français contemporain: délimitation du concept [Электронный ресурс]: <https://www.erudit.org/fr/revues/meta/2009-v54-n3-meta3474/038313ar/>

10 **Sheard, J. A.** The Words We Use [Text] - New York: Andre Deutsch. 1954.- 344 p.

11 **Құрманбаева, А.** Сұлулық индустриясы терминжүйесінің қалыптасуы: фил.док. диссер. [Текст]. – Алматы. – 2020. – 169 б.

References

1 **Kurmanbajuly, Sh.** Kazak terminologiyasy: zertteuler, okuly`k, sozdy`k, bibliografiya [Kazakh terminology: research, textbook, dictionary, bibliography] [Text]. – Almaty, 2014 – P. 952.

2 **Grinyov-Grinevich, S. V.** Terminovedenie [Terminology studies] [Text]. – Moscow : Akademiya, 2008. – P. 304.

3 **Danilenko, V. P.** Leksiko-semanticheskie i grammaticheskie osobennosti slov-terminov [Lexical-semantic and grammar peculiarities of term-words] [Text]. // Studies in Russian terminology. – Moscow : Nauka, 1971. – P. 7–67.

4 **Polivanov, E. D.** Russkaya grammatika v sopostavlenii s uzbekskim yazy`kom [Russian grammar in conjunction with Uzbek language] [Text]. Tashkent, 1933.

5 **Gorbov, A. A.** Veb-resheniya dlya biznes-kommunikacii : o «novoj tehnologii» sozdaniya slozhny`x slov v russkom yazy`ke [Web solutions for business communication: about the “new technology” of creating complex words in Russian] [Electronic resource]: <http://www.gramma.ru/RUS/?id=1.73>.

6 **Kry`sin, L. P.** O nekotory`x novy`x tipax slov v russkom yazy`ke: slova-«kentavry» [About some new types of words in the Russian language: words-“centaurs”] [Text]. Bulletin of the Nizhny Novgorod University named after N. I. Lobachevsky. – № 4(2). – 2010. – P. 573–578

7 **Apetyan, S. G.** Terminologicheskaya adaptaciya anglicizmov v russkom yazy`ke [Terminological adaptation of Anglicisms in Russian] [Text] // Scientific Review. – 2010. – No. 4. – P. 93-97.

8 **Momy`nova, B.** Tildegi gibriddin (budan) sozderdin zhasaluy` zhane zhana emle erezherindegi zhazy`lu ylgileri [Creation of hybrid (hybrid) words in the language and spelling patterns in New spelling rules] [Electronic resource]: <https://qamshy.kz/article/48420-tildegi-gibriddin-budan-sozderdinh-dgasaluy-dgane-dganha-emle-eredgelerindeg-dgazy>.

9 **Kortas, J.** Les hybrides lexicaux en français contemporain: délimitation du concept [Electronic resource]: <https://www.erudit.org/fr/revues/meta/2009-v54-n3-meta3474/038313ar/>

10 **Sheard, J. A.** The Words We Use [Text] – New York : Andre Deutsch. 1954.- 344 – P.4.

11 **Kurmanbaeva, A.** Sululy`k industriyasy` terminzhujesinin kaly`ptasuy`: fil. dok. disser [Formation of the terminology system of the beauty industry] [Text]. – Almaty. – 2020. – P. 169.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

***А. Н. Ахмет¹, Ш. Курманбайұлы²**

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

СПОСОБЫ СОЗДАНИЯ ТЕРМИНОВ-ГИБРИДОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье рассматриваются термины, возникшие в нашем языке в результате активизации процесса словообразования с заимствованными словами, которые до сих пор не изучены в словообразовании, одна часть которых является частицей или словом казахского языка, а другая часть-частицей или словом других языков. В статье приведены примеры обозначение таких слов лексикологий, а также представлены варианты перевода на казахский язык: «қоспа» и «будан». В статье мы рассматриваем вариант «будан». Даются сведения об истории возникновения и изучения гибридов в лингвистике. Проблема детального и углубленного изучения языковой природы, способов создания, смысловых и структурных особенностей терминов-гибридов до сих пор не являлся предметом изучения современного казахского языкознания и терминологии. Одним из основных вопросов при изучении данной проблемы является определение способа создания терминов-гибридов. В статье представлены способы создания терминов-гибридов на казахском языке. Описываются терминочастицы и структурные части терминов-гибридов. Также проведен анализ состава и способа создания терминов, часть которых состоит из заимствованных слов, анализируются термины-гибриды, созданные синтетическим способом. В ходе анализа указываются термины-гибриды, созданные способами дублирования, сложения, сокращения. В результате были определены модели создания терминов-гибридов.

Ключевые слова: термины гибриды, терминочастицы, термин, терминообразование, словообразование, сложные термины

*A. N. Akhmet¹, Sh. Kurmanbayulu²^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana

Material received on 12.12.22.

WAYS TO CREATE HYBRID TERMS IN THE KAZAKH LANGUAGE

This article discusses the terms that have arisen in our language as a result of the activation of the process of word formation with borrowed words that have not yet been studied in word formation, one part of which is a particle or word of the Kazakh language, and the other part is a particle or word of other languages. The article provides examples of the designation of such lexicology words, as well as the variants of translation into Kazakh: «kospa» and «budan». In the article we consider the option «budan». Information is given about the history of the emergence and study of hybrids in linguistics. The problem of detailed and in-depth study of the linguistic nature, methods of creation, semantic and structural features of hybrid terms has not yet been the subject of study of modern Kazakh linguistics and terminology. One of the main issues in the study of this problem is the definition of a way to create hybrid terms. The article presents ways to create hybrid terms in the Kazakh language. Term particles and structural parts of hybrid terms are described. The analysis of the composition and method of creating terms, some of which consist of borrowed words, is also carried out, hybrid terms created in a synthetic way are analyzed. In the course of the analysis, hybrid terms created by duplication, addition, and reduction methods are indicated. As a result, models for the creation of hybrid terms were determined.

Keywords: terms hybrids, term particles, term, term formation, word formation, complex terms

SRSTI 16.21.33

<https://doi.org/10.48081/EWYV6147>***A. Akhmetbekova¹, A. Azamatova², N. Ibrayeva³**¹Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

²Kazakhstan Institute of Management,

Economics and Strategic Research,

Republic of Kazakhstan, Almaty

³Municipal State Institution «Secondary School № 7»,

Republic of Kazakhstan, Aksu

THE PECULIARITIES OF METATEXT ELEMENTS IN PUBLIC SPEAKING «TED TALKS»

This article is devoted to the study of metatext elements in public speaking «TED Talks». Generally, metatext organizes the main text, structures it, helps to understand the main information and has the property of reflection. The reflexivity of metatext is manifested in its secondary nature in relation to the main text. Metatext in its narrow sense can be considered as metatext elements the function of which is auxiliary. Metatext elements are connected with the scientific text and establish a logical connection between its elements. On the basis of the typology suggested by A. Crismore metatext elements are divided into textual and interpersonal. Metatext elements are used at every stage of public speaking. The analysis of 150 metatext elements in public speeches «TED talks» starts with the examination of their introduction, body and conclusion sections. The emphasis is focused on public speeches in the field of modern technology. According to the analysis it is proved that the use of textual and interpersonal metatext elements in public speaking makes it more logical, having a positive impact on every step of preparing a speech, its structuring, and presentation to the audience, improvisation and success.

Keywords: metatext, metatext elements, public speaking, typology, analysis, communication.

Introduction

At present, having reached a certain, sufficiently high level of development, scientific knowledge finds new channels of communication in the form of various compressed texts, acquiring their metatext character. This group of texts includes

secondary texts, which ones are dictionaries, encyclopedias, annotations, popular lectures, conferences, interviews, advertisements, etc. [1, p. 49]. A metatext function is implemented on the basis of metatext and metatext elements. Generally, metatext organizes the main text, structures it, helps to understand the main information and has the property of reflection. The reflexivity of metatext is manifested in its secondary nature in relation to the main text.

Metatext correlates with such elements of pragmatic content as the intention of the addresser of the text, the text as a physical object, the fact of text perception, pragmatic, referential time of deployment or perception of the text, etc. Situational-pragmatic content is the characteristic of metatext. It performs a text-forming function, forming a “metatext frame” of the main text or its fragment, which is filled with the main text [2].

According to the communicative-pragmatic approach, *metatext* as a special linguistic text can be associated with *metatext in a text* as an obligatory component of a communicative metalinguistic skill [3, p. 98]. Within the context of the given research study the main aim is to analyze the peculiarities of metatext elements in their narrow sense, as a metatext in a text, how they function in public speeches «TED Talks».

Materials and methods

The role of public speaking «TED Talks» is still increasing, where metatext elements, performing an organizing, connecting function, affect the mental sphere of the recipient’s attention, thereby, stimulating semantic perception, seeking to control his / her verbal behavior [4, p. 261]. The source of the language material is a media-content «TED Talks» [5]. The analysis of 150 metatext elements in public speeches «TED talks» starts with the examination of their introduction, body and conclusion sections. Public speeches are related to the field of modern technology.

Methodological and theoretical basis of the research study are the works of the following foreign and home scientists who study the problem of metatext and its role in linguistics: C. Anderson, A. Crismore, A. G. Gurochkina, K. Hyland, N. K. Ryabtseva, V. A. Shaimiev, A. Vezhbitskaya, A. Kh. Azamatova, A. M. Akhmetbekova, etc.

To achieve the main aim of the research study various linguistic methods and techniques are used. The method of linguistic description is used for identifying the basic concepts on the research topic; a qualitative analysis – to analyze the main characteristics of metatext elements and their role in public speaking «TED Talks»; a quantitative analysis – to determine the frequency of metatext elements in public speaking.

Results and discussion

Metatext in its narrow sense can be considered as metatext elements the function of which is auxiliary. Metatext elements are connected with the scientific

text and establish a logical connection between its elements. Metatext in the text is expressed by coordinating conjunctions (*and, but*) and connecting adverbs (*thus, in addition*), but not by subordinating conjunctions (*because, which*). The reason is that subordinating conjunctions are necessary in the text for grammatical correctness, while coordinating conjunctions and connecting adverbs as metatext elements affect the text semantically, contributing to the complete understanding of the material presented by the sender. If metatext elements are omitted, the meaning of the text in most cases does not change [6, p. 26]. Metatext elements establish links between the elements of the main text, rather than complement its content. As with metatext, there are different classifications of metatext elements.

A. Vezhbitskaya identifies metatext threads with the semantic element «to speak»; «meta-organizers» indicating the topic of the utterance; «meta-organizers» signaling the order in a logical sequence; metatext elements establishing equivalence or quasi-equivalence within the text [7, p. 404].

K. Hyland and A. Crismore distinguish a typology of metatext elements, which are subordinate elements in the communicative interaction. K. Hyland divides metatext elements into *interactive means* and *means of interaction*. Interactive tools help the reader navigate through the text, and the means of interaction involve the reader in the discussion. Later, A. Crismore [8, p. 47] calls them *textual* (interactive means) and *interpersonal* (means of interaction). The means of textual metatext definitions comprise: transitions, expressing semantic relationships between sentences; *frame markers* related to speech actions, sequences, or parts of text; *endophoric markers* related to information in other parts of the text; *evidentials* related to the source of information from another text; and *code-glosses* that help readers better assimilate perceived material. The means of interpersonal metatext include the following elements: *hedges*, which keep the writer interested in the judgment; *boosters*, emphasizing the writer’s confidence in judgments; *attitude markers*, expressing the writer’s attitude to judgment; *engagement markers*, building relationships with readers; and *self-mention* – an open link to the author [9, p.169].

Therefore, the mentioned above metatext elements are closely related to public speaking, as they are often used for successful interaction of the speaker with the audience. Without metatext elements, speech (the main text) will seem less complete. The classification suggested by A. Crismore is explicit and may serve for further analyzing metatext elements in public speaking.

Metatext elements are used at every stage of public speaking. Thus, the process of public speaking repeats the structure of the communication process, consisting of three stages:

- 1) establishing contact with the audience;
- 2) maintaining contact and transferring information;

3) exit from contact.

At the stage of establishing contact, a disconnection from previous activities, from one's internal problems and switching to the interaction of the speaker with the audience is carried out. Special efforts must be made to capture the attention of the audience and establish emotional contact. The function of establishing contact is performed (greetings, personal communication, addressing a question that lies in the sphere of interests of the listeners) and non-verbal means of communication (a smile, a nod of the head, etc.).

During the communication phase, continuous efforts should be made to maintain the attention and interest of the listeners. The reasons for the decrease in interest may be the monotony of the speech style, the monotony of argumentation techniques, etc.

Getting out of contact requires a number of preparatory actions. Preparation for leaving the contact goes on two levels – on the verbal (thus, summing up, thus, etc.) and non-verbal (changing the direction of the gaze, smiling, nodding, raising or increasing intonation, etc.) [10, p. 36].

Public speaking is a special form of speech activity in conditions of direct communication, a speech addressed to a certain audience. A public speech is made with the aim of informing recipients and exerting the desired influence on them. Being the source of language material, media content «TED Talks» fully reflects and symbolizes the nature of public speaking. Metatext elements are parts of public speaking, directly influencing every step of preparing a speech, its structuring, and presentation to the audience, improvisation and success. They help the speaker organize his speech and conduct a dialogue with the audience.

A qualitative analysis of using metatext elements in public speaking, namely in TED Talks, is conducted. The emphasis is focused on public speeches in the field of modern technology. Some examples are presented in Table 1.

Table 1 – The qualitative analysis of metatext elements in public speaking

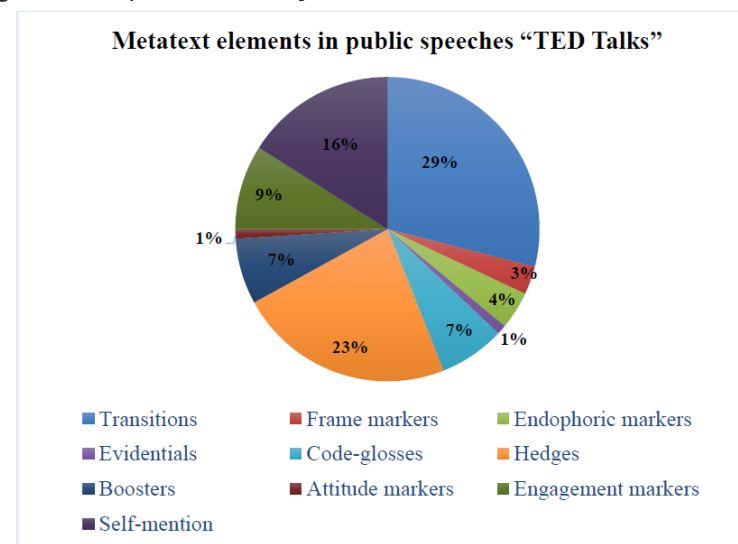
Source language	Target language	The category of the metatext element and its role for the listener (recipient)
I'm 13 years old, a student in a public school and a passionate football fan. <i>In addition</i> to that, I'm a kid with a disability.	Мне 13 лет, я учусь в государственной школе и страстный футбольный болельщик. В <i>дополнение</i> к этому, я ребенок с ограниченными возможностями.	The metatext element of the transitions: <i>in addition</i> . Allows the listener to avoid a semantic break.

So by October of 2020, we had run hundreds of tests, some with these extremely handsome mannequins that you <i>see here</i> .	Итак, к октябрю 2020 года мы провели сотни тестов, некоторые с этими чрезвычайно красивыми манекенами, которые вы <i>видите здесь</i> .	Metatext element of endophoric markers: <i>see here</i> . Allows the author to indicate the additional details of his speech.
I think <i>we all agree</i> that these are problems that are worth solving and we have the tools at our disposal right now to solve them.	Я думаю, <i>мы все согласны</i> с тем, что эти проблемы заслуживают решения, и прямо сейчас в нашем распоряжении есть инструменты для их решения.	Metatext element of the booster: <i>we all agree</i> . Allows the speaker to emphasize confidence in what is said.
Smart EVs can also receive alerts about unexpected situations, <i>such as</i> nearby construction sites, accidents, traffic jams or emergency vehicles.	Умные электромобили также могут получать оповещения о <i>непредвиденных</i> ситуациях, <i>таких как</i> близлежащие строительные площадки, аварии, пробки на дорогах или аварийные транспортные средства.	Metatext code-glosses element: <i>such as</i> . Allows the listener to understand more specifically what kind of situations are being discussed.
Actually, by engineering biology, we could theoretically grow anything that <i>might</i> come from plants or animals from cells instead.	На самом деле, с помощью инженерной биологии мы теоретически <i>могли бы</i> вырастить из клеток все, что может быть получено из растений или животных.	The metatext element of the hedges: <i>might</i> . Allows the author to assume certain events.
Imagine you're planning a trip up the coast, <i>but</i> instead of driving, you decide to hop into a vehicle shaped like a giant aluminum can.	Представьте, что вы планируете поездку по побережью, <i>но</i> вместо того, чтобы сесть за руль, вы решаете сесть в транспортное средство, имеющее форму гигантской алюминиевой банки.	The metatext element of the transitions: <i>but</i> . Allows the listener to avoid a semantic break.

As you're thinking about right and wrong, I want you to <i>consider</i> three ideas.	Пока вы размышляете о правильном и неправильном, я хочу, чтобы вы <i>обдумали</i> три идеи.	The metatext element of the engagement markers: <i>consider</i> . Allows the author to build contact with listeners.
When you judge the past, your ancestors, your forefathers, do so with a little bit more humility, because <i>perhaps</i> if you'd been educated in that time, if you'd lived in that time, you would've done a lot of things wrong.	Когда вы судите о прошлом, о своих предках, делайте это с немного большим смирением, потому что, <i>возможно</i> , если бы вы получили образование в то время, если бы вы жили в то время, вы бы многое сделали неправильно.	Metatext element of the hedges: <i>perhaps</i> . Allows the author to assume certain events.
<i>In fact</i> , in the United States, the transportation industry is the single largest contributor to greenhouse gas emissions.	<i>Фактически</i> , в Соединенных Штатах транспортная отрасль является крупнейшим источником выбросов парниковых газов.	Metatext element of the booster: <i>in fact</i> . Allows the speaker to emphasize confidence in what is said.
But for each «no» we heard, we dove deeper and deeper into the science and the engineering and showed that it was in fact <i>possible</i> , but it was going to be no easy feat for us to build something that had never existed.	Но с каждым услышанным «нет» мы все глубже и глубже погружались в науку и инженерное дело и показывали, что это действительно <i>возможно</i> , но нам будет нелегко построить то, чего никогда не существовало.	Metatext element of the hedges: <i>possible</i> . Allows the author to assume certain events.

Diagram 1 presents the detailed quantitative use of textual and interpersonal metatext elements in public speaking.

Diagram 1 – A quantitative analysis of metatext elements

Conclusion

Thus, the analysis of metatext elements in public speaking «TED Talks» based on the English and Russian languages is carried out. It is proved that the use of textual and interpersonal metatext elements in public speaking makes it more logical, having a positive impact on every step of preparing a speech, its structuring, and presentation to the audience, improvisation and success. As a result of qualitative analysis, 150 metatext elements are identified, of which 55 % are interpersonal and 45 % are textual. The function of each metatext element is analyzed and its role for the recipient is interpreted. In public speaking metatext elements play a very important role in establishing contact with the audience, maintaining contact and transferring information, getting out of contact.

According to the quantitative analysis, the textual and interpersonal metatext elements in public speeches «TED Talks» are used as follows: transitions – 29 %, frame markers – 3 %, endophoric markers – 4 %, evidentials – 1 %, code-glosses – 7 %, hedges – 23 %, boosters – 7 %, attitude markers – 1 %, engagement markers – 9 %, self-mention – 16 %. Transitions are used more frequently in public speaking among the other types. With transitions, speakers avoid a semantic break between sentences. Hedges are also most commonly used in speech. This is obvious, because many speakers often assume certain events and use metatext elements of hedges in their speech too. It should be noted that interpersonal metatext elements are used

more often than textual ones, as long as speakers usually try to build a contact with recipients and engage their attention. Being the source of language material, media content «TED Talks» fully reflects and symbolizes the nature of public speaking.

References

- 1 **Шелов, С. Д.** К лингвистической типологии терминологических определений [текст] // Научно-техническая информация. Серия 2. Информационные процессы и системы. – 2000. – № 2. – С. 3.
- 2 **Шаймиев, В. А.** Композиционно-синтаксические аспекты функционирования метатекста в тексте [текст] // Русский текст. – М. : Рус. язык, 1996. – С. 80–92.
- 3 **Куликова, И. С., Салмина, Д. В.** Введение в металингвистику (системный, лексикографический и коммуникативно-прагматический аспекты лингвистической терминологии) [текст]. – СПб : «САГА», 2002. – 352 с.
- 4 **Азаматова, А. Х.** Метаязык лингвистики : Монография [текст]. – Алматы : Қазақ университеті, 2008. – 308 с.
- 5 TED: Ideas worth spreading. [Electronic resource]. URL : <https://www.ted.com/>.
- 6 **Ахметбекова, А. М.** Типология метатекстов в научных текстах [текст] // Язык и глобализация: международная научно-теоретическая конференция «Ахановские чтения» под эгидой МАПРЯЛ. – Алматы : Қазақ университеті, 2013. – С. 24–27.
- 7 **Вежбицкая, А.** Метатекст в тексте : Новое в зарубежной лингвистике [текст]. М. : Вып. VIII, 1978. – С. 402–43.
- 8 **Crismore, A., Markkanen, R., Steffensen, M.** Metadiscourse in Modern Persuasive Writing : A Study of Texts Written by American and Finnish University Students [text] // Written Communication. – 1993. – № 10 (1). – P. 39–71.
- 9 **Hyland, K., Tse, P.** Metadiscourse in academic writing : a reappraisal. [Electronic resource]. URL : <http://data.ulis.vnu.edu.vn/jspui/bitstream/123456789/2398/1/156.pdf>.
- 10 **Голованова, И. И.** Методика публичного выступления : учебное пособие [текст]. – Казань : Центр инновационных технологий, 2009. – 110 с.
- 11 **Ахметбекова, А. М.** Лексикографические и метатекстовые характеристики терминологической дефиниции : монография [текст]. – Павлодар : Кереку, 2018. – 130 с.

References

- 1 **Shelov, S. D.** K lingvisticheskoj tipologii terminologicheskikh opredelenij [To a linguistic typology of terminological definitions] [text] // Scientific and technical information. Series 2. Information processes and systems. – 2000. – № 2. – P. 3.
- 2 **Šajmiev, V. A.** Kompozicionno-sintaksičeskie aspekty funkcionirovaniâ metateksta v tekste [Composition-syntactic aspects of functioning metatext in text] [text] // Russkij tekst [Russian text]. – Moscow : Rus. âzyk, 1996. – P. 80–92.
- 3 **Kulikova, I. S., Salmina, D. V.** Vvedenie v metalingvistiku (sistemny`j, leksikograficheskij i kommunikativno-pragmaticheskij aspekty` lingvisticheskoj terminologii) [Introduction to metalinguistics (systemic, lexicographic and communicative-pragmatic aspects of linguistic terminology)] [text]. – St. Petersburg : «SAGA», 2002. – 352 p.
- 4 **Azamatoва, A. H.** Metaâzyk lingvistiki : monografiâ [Metalanguage of Linguistics : monograph] [text]. – Almaty : Қазақ университети, 2008. – 308 p.
- 5 TED: Ideas worth spreading. [Electronic resource]. URL : <https://www.ted.com/>.
- 6 **Ahmetbekova, A. M.** Tipologiya metatekstov v nauchny`h tekstah [Typology of metatexts in scientific texts] [text] // Language and globalization : international scientific and theoretical conference “Akhanov Readings” under the guidance of International Association of Teaching Staff in the Russian Language and Literature. – Almaty : Қазақ университети, 2013. – pp. 24–27.
- 7 **Vežbicka, A.** Metatekst v tekste [Metatext in text] [text] // Novoe v zarubežnoj lingvistike. Lingvistika teksta [New in Foreign Linguistics. Text Linguistics]. – Moscow : «Progress», 1978. – Vyp. 8 – 477 p.
- 8 **Crismore, A., Markkanen, R., Steffensen, M.** Metadiscourse in Modern Persuasive Writing: A Study of Texts Written by American and Finnish University Students [Text] // Written Communication. – 1993. – № 10 (1). – pp. 39–71
- 9 **Hyland, K., Tse, P.** Metadiscourse in academic writing : a reappraisal [Electronic resource]. URL : <http://data.ulis.vnu.edu.vn/jspui/bitstream/123456789/2398/1/156.pdf>.
- 10 **Golovanova, I. I.** Metodika publichnogo vy`stupleniya : uchebnoe posobie [Public speaking technique : tutorial] [text]. – Kazan : Center of Innovative Technology, 2009. – 110 p.
- 11 **Ahmetbekova, A. M.** Lexsikografičeskie i metatekstovye harakterisitiki terminologičeskoj definicii : monografiâ [Lexicographic and metatext characteristics of terminological definition : monograph] [text]. – Pavlodar : Kereku, 2018. – 130 p.

Material received on 12.12.22.

*А. М. Ахметбекова¹, А. Х. Азаматова², Н. С. Ибраева³

¹Торайғыр университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

²Қазақстан Менеджмент, Экономика және Болжау Институты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

³«№ 7 Орта мектебі» КММ», Қазақстан Республикасы, Ақсу қ.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

«TED TALKS» КӨПШІЛІК АЛДЫНДА СӨЙЛЕУ СӨЗДЕРІНДЕ МЕТАМӘТІН ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақала «TED Talks» көпшілік алдында сөйлеу сөздерінде метамәтін элементтерді зерттеуге арналған. Әдетте, метамәтін негізгі мәтінді ұйымдастырады, құрылымдайды, негізгі ақпаратты түсінуге көмектеседі және шағылысу қасиетіне ие. Метамәтінің рефлексивтілігі оның негізгі мәтінге қайталануынан көрінеді. Тар мағынадағы метамәтінді қызметі көмекші болып табылатын метамәтін элементтер ретінде қарастыруға болады. Метамәтін элементтер ғылыми мәтінмен байланысып, оның элементтері арасында логикалық байланыс орнатады. А. Крисмор ұсынған типология негізінде метамәтін элементтері мәтіндік және тұлғааралық болып бөлінеді. Метамәтін элементтері көпшілік алдында сөйлеудің әрбір кезеңінде қолданылады. Қоғамдық TED сұхбаттарындағы 150 метамәтіндік элементтерді талдау олардың кіріспе, негізгі және қорытынды бөліктерін зерттеуден басталады. Заманауи технологиялар саласында шешендік өнерге баса назар аударылады. Талдау нәтижелері бойынша шешендік өнерде мәтіндік және тұлғааралық метамәтін элементтерді қолдану оны логикалық тұрғыдан күшейтетіні, сөйлеуді дайындаудың әрбір кезеңіне, құрылымдауға, аудиторияға ұсынуға, импровизацияға және сөйлеуге оң әсер ететіні дәлелденді.

Кілтті сөздер: метамәтін, метамәтін элементтері, көпшілік алдында сөз сөйлеу, типология, талдау, коммуникация.

*А. М. Ахметбекова¹, А. Х. Азаматова², Н. С. Ибраева³

¹Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

²Казахстанский Институт Менеджмента, Экономики и Прогнозирования, Республика Казахстан, г. Алматы,

³КГУ «Средняя школа № 7», Республика Казахстан, г. Ақсу

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

ОСОБЕННОСТИ МЕТАТЕКСТОВЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В ПУБЛИЧНЫХ ВЫСТУПЛЕНИЯХ «TED TALKS»

Данная статья посвящена изучению метатекстовых элементов в публичных выступлениях «TED Talks». Как правило, метатекст организует основной текст, структурирует его, помогает понять основную информацию и обладает свойством отражения. Рефлексивность метатекста проявляется в его вторичности по отношению к основному тексту. Метатекст в узком смысле можно рассматривать как метатекстовые элементы, функция которых вспомогательная. Метатекстовые элементы связаны с научным текстом и устанавливают логическую связь между его элементами. На основе типологии, предложенной А. Крисмором, элементы метатекста подразделяются на текстовые и межличностные. Метатекстовые элементы используются на каждом этапе публичного выступления. Анализ 150 метатекстовых элементов в публичных выступлениях «TED talks» начинается с изучения их вводной, основной и заключительной частей. Акцент сделан на публичных выступлениях в сфере современных технологий. По результатам анализа доказано, что использование текстовых и межличностных метатекстовых элементов в публичном выступлении делает его более логичным, оказывая положительное влияние на каждый этап подготовки выступления, его структурирование, подачу перед аудиторией, импровизацию и успешность.

Ключевые слова: метатекст, метатекстовые элементы, публичные выступления, типология, анализ, коммуникация.

***И. Б. Булегенова¹, Г. К. Кенжетеева²**

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

ЭМОЦИОНАЛДЫ ТІЛ БІРЛІКТЕРІНІҢ АССОЦИАТИВТІ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Эмоция – бұл адамның психикалық жағдайын білдіретін күрделі күй. Ол сезіммен әрдайым тығыз байланыста. Адам болмысы үнемі өзгерісте болғандықтан, сезім мен эмоциялар да үнемі өзгеріп, бір-біріне әсер етіп, әрдайым арақатынаста болады. Сондықтан да ғылымда, әсіресе, лингвистикада эмоцияларды зерттеу қашан да болса өзекті мәселе. Адам психикалық және эмоционалды күйін лексикалық, синтаксистік, фонетикалық және морфологиялық құралдар арқылы жеткізе алады. Мақалада тілдік сананың менталды бейнесін анықтау жолдарының бірі ассоциативті эксперименттің барысы баяндалады. Ассоциативті эксперимент лингвистика мен психоллингвистикада кеңінен қолданылады. Соның бірі – еркін ассоциативті эксперимент. Эксперимент қазақ тіліндегі қуаныш, ашу, қайғы, бақыт, мұң, қорқыныш, қызғаныш, жек көру, көре алмау, ар-ождан, үміт сияқты эмоция атауларының семантикалық мағыналарын (коннотация) анықтап, сипаттауға бағытталған. Эксперимент көмегімен тілдік сананың қызмет ету ерекшеліктеріне көз жеткізуге болады. Экспериментке барлығы 100 респондент қатысты. Олар - жаратылыстану және филология факультеттерінің студенттері. Респонденттердің жасы 18–23 жас аралығында. Сауалнаманы толтыру барысында уақыт шектелмеді, алайда орындау уақыты орташа есеппен 15–20 минутты қамтыды. Зерттеу этикасына сәйкес, эксперимент барысында анонимділік қағидалары сақталды. Толтырылған сауалнамалар мұқият талданды.

Кілтті сөздер: жағымды эмоция, жағымсыз эмоция, ассоциативті эксперимент, тілдік сана, психоллингвистика

Кіріспе

Тілді толыққанды зерттеу барысында адамның эмоционалды жағдаятын ескермеу мүмкін емес. Әр мәдениетте эмоциялар туралы ұғымдарды және тілдердегі эмоция атауларын білдіретін сөз мағынасының

ерекшеліктерін анықтау тілді оқытудағы туындайтын мәселелермен ерекше байланыста. Эксперименттің өзектілігі көптілді немесе билингвист респонденттердің санасына өзге мәдениеттің әсер етуінен көрінеді. Эмоция мен эмоционалдылықты зерттеудегі қызығушылық антропоцентриалық ғылымға тән мәселе. Эмоциялардың лингвистикада зерттелуі жаңа бағыт болып саналмайды, алайда бұл мәселе адам болмысымен тікелей байланысты болғандықтан әлі де ашылмаған қыр-сырлары бар. Қазіргі таңда жалғыздық, ыза, ашу, жек көру, көре алмау сияқты жағымсыз эмоциялар жағымды эмоцияларға қарағанда басым болып келеді. Бұл жайтқа кейбір экономикалық, саяси, идеологиялық, әлеуметтік, мәдени құндылықтарды сақтаудағы туындайтын мәселелер ықпал етеді.

Материалдар мен әдістер

Психоллингвистика пәнаралық ғылым болғандықтан, түрлі эксперименталды әдіс пен тәсілдердің қолданылуымен ерекшеленеді. Ассоциативті эксперимент – психоллингвистикалық зерттеулердің ең тиімді әдістерінің бірі. Отандық тіл білімінде А. А. Залевская, М. М. Копыленко, Н. В. Дмитрюк, Г. Г. Гиздатов, Д. А. Молдалиева, Е. С. Мезенцева, Д. Н. Байгутова және т.б. ғалымдардың осы бағыттағы еңбектерін ерекше атауға болады. Ассоциативті эксперимент әртүрлі этникалық топтар өкілдерінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің элементтерін анықтауға мүмкіндік береді [1]. Эмоция атауларын зерттеуде еркін ассоциативті эксперимент таңдалды. Аталмыш әдіс – тіл және оның құрылымын жан-жақты талдауда ең жиі қолданылатын әдіс. Еркін ассоциативті эксперимент сөздердің бір-бірімен байланысын және адам санасында орналасу тәртібін зерттейді. Бұл эксперимент берілген тірек сөзге адамның ойына келген бірінші сөзбен не болмаса сөз тіркесімен жауап беру арқылы жүзеге асады. Сол уақыттағы адам санасында орын алған құбылыстар ассоциациялық сипатқа ие [2]. Біз өткізген еркін ассоциативті эксперимент тілдік тұлға, ұлттық сана, әлеуметтік-мәдени стереотип, әлемнің тілдік бейнесі сияқты ұғымдарды түсінудегі маңызды ақпарат көзі. Сөз тілдік сананың бірлігі болғандықтан, оны зерттеу қызығушылық тудырады. Бұл эксперимент қазақ тіліндегі қуаныш, мұң, бақыт, қайғы, ашу, жек көру, қорқыныш, көре алмаушылық, қызғаныш, ар-ождан, үміт сияқты эмоция атауларының мағыналық байланысын сипаттауға бағытталған. Ассоциативті эксперимент объектісі эмоционалды сөздер, яғни адамның әртүрлі эмоционалды жағдаятын сипаттайтын сөздер: қуаныш, қайғы, қорқыныш, ашу және басқалар. Ассоциациялар – бұл адамдардың ішкі сөздік қорының көрінісі және олардың жеке құндылықтарына негізделген тілдік сана. Бұл экспериментті жүргізу үшін адамның эмоционалды жағдайын көрсететін 11 эмоция атауларынан тұратын сауалнама жасалды. Қазіргі таңда ғылымда

тұрақты базалық эмоция атаулары болмағандықтан, сауалнамаларда ең жиі кездесетін атауларды қолдануды жөн көрдік. Сауалнама онлайн режимінде survio.com көмегімен жасалды. Сауалнамаға 100 респондент қатысты. 50 респондент филология факультетінің студенттері және келесі 50 респондент жаратылыстану факультетінің студенттері еді. Респонденттердің жас ерекшелігі 18–23 жас арасында болды. Респонденттердің сауалнаманы толтыру уақыты шектелмеді. Бұл кезең 15-20 минут аралығын қамтыды. Қатысушылар берілген эмоция атауларының жанына ойына келген алғашқы ассоциацияларды жазуы тиіс болды.

Нәтижелер және талқылау

Респонденттерге төмендегідей кесте ұсынылды. Жауаптарға бірінші рет жалпылама түрде көз жүгірткенімізде, кейбір сөздерге ассоциация жазылмағанын байқадық. Ассоциация жазбай қалдырғандардың басым үлесі жаратылыстану факультетінің студенттері. Бұл студенттер үшін ассоциация жазудан ең көп қиыншылық тудырған *ар-ождан*, *мұң*, *көре алмаушылық* деген эмоция атаулары болды (8 респондент ассоциация жазбаған). Ал филология факультетінің студенттері үшін *қорқыныш*, үміт эмоция атауларын толтыру қиындық тудырған (3 респондент жауап жазбаған).

1-кесте – Ассоциативті эксперимент сауалнамасы

Сөздер	Ассоциация			
	түс	дәм	өсімдік	жануар
Қуаныш				
Мұң				
Бақыт				
Қайғы				
Ашу				
Жек көру				
Қорқыныш				
Көре алмау				
Қызғаныш				
Ар ождан				
Үміт				

Барлық 100 сауалнама жіті талқыланды және бірдей жауаптар саналып, жинақталды. Ассоциативті эксперимент нәтижесінде эмоциялардың ассоциативті критерийлері сарапталды. Жиі кездескен ассоциациялар қатарына 10 және одан жоғары қайталанған жауаптардың қатары кірді. 1 немесе 2 рет қайталанған жауаптар сирек кездесетін ассоциациялар қатарына

жатқызылды. Төменде эмоцияларға берілген ассоциациялардың бірнешеуін ғана кесте жүзінде беруді жөн көрдік.

2-кесте – Қуаныш эмоциясының ассоциативті критерийлері

Ассоциация	Жауаптар
түс	Қызыл (26), сары (26), көк (12), қызғылт (12), жасыл (10), алтын (2) сарғыш (2), ақ (4), ашық қызыл (4), кемпірқосақ түстері (2)
дәм	Тәтті (62), торт (10), балмұздақ (12) шоколад (8) қышқыл (2), қанттың дәмі (2), үй тамағы дәмі (2), дәмді тағам (2)
өсімдік	Гүл (42), раушан (24), түймедақ (12), қызғалдақ (10), бақбақ (3), мамыргүл (2), орхидея (1), ананас (1), сәлдегүл (1), қайың (1) көкнәр (1), құлпынай (1), күнбағыс (1), астра (1).
жануар	Ит (33), мысық (18), күшік (12), қыран (12), елік (12), жылқы(12), панда (1), зебра (1), қоян (2), балық (1), пингвин (1), маймыл (1), дельфин (1), тиін (1)

Қазіргі тіл білімінде түр-түс атауларының зерттелуіне айрықша мән берілуде. Мұның басты себептерінің бірі – түс атауларының адамның рухани дүниесі мен ұлттық сана сезімі ерекшеліктерінің дереккөзі ретінде қарастырылуы. Түс символикасы халықтың өзіндік ерекшелігін танытады. Түс атаулары мәдениетпен де тығыз байланысты, яғни мәдениетаралық қарым-қатынаста орасан рөл атқарады. Адам кейбір түстерге байланысты белгілі бір эмоцияларды бастан кешіреді [3]. Жүргізілген экспериментте респонденттердің қуаныш эмоциясына ең көп түс ассоциациясына қызыл, сары, көк түстерін берді. Қызыл, сары, көк негізгі түстер санатына кіреді. Қызыл түс әлемде махаббат, сүйіспеншілік, билік, дәулет сияқты ұғымдарымен тығыз байланысты. Ал, халқымыз ежелден қызыл түсті отпен, күнмен байланыстырған. Қызыл түсімен байланысты тіркестер де көп. Мысалы, қызыл бет (көрікті), қызыл ерін (қыздың тартымды ерні), қызыл көмей (сыңғырлаған дауыс), қызыл көбейсін! (береке құтайсын, құт дарысын мағынасын қырманшыларға айтылатын тілек). Сары мен көк түстері де қазақ танымында маңызды сипатқа ие. Бұл түстердің қазақ мәдениетіндегі сипатын Ғ. Марғұлан былай деп түсіндіреді: «көк түс – көк аспанның, көкке табынудың, сары түс – ақыл-ойдың, қызыл – оттың, күннің, ақ – шындықтың, бақыттың, қуаныштың, қара – жердің, жасыл – жастық пен көктемнің түстері» [4]. Сары түс күн шапағатының белгісі болса, көк түс халқымыздың ұғымында аспанмен байланыстырылған, сол себепті көк биіктік пен бостандықтың нышаны болып табылады. Мұның бірден-бір дәлелі – еліміздің көк байрағы мен онда бейнеленген күн суреті. Қызыл, сары, көк түстері ұлттық танымымызға әбден сіңген.

Қуаныш эмоциясына дәм сөзіне тәтті, торт, балмұздақ, шоколад сөздерінің ассоциация тудыруының өзіндік себептері бар. Тағам өндірісінің зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, кейбір тағамдар адамның психоэмоционалды жағдайын өзгерте алады екен. Қуаныш, бақыт эмоциялары адам санасындағы нақты бір тағаммен байланыстырылады. Бұл өндірістің және психологтердің пікірінше, барлық тағамдар ішіндегі ең басты қуаныш көзі – қант. Қантқа тәтті дәм тән. Адамның көңіл күйі тәтті жеу барысында көтеріледі екен. Қант қандағы инсулин деңгейін көтереді, соның нәтижесінде дофамин (адам ағзасында қанағаттану, ләззат алу сезімдеріне жауап береді) ағзада бөлінеді екен. Мәдени ерекшеліктерді лингвистикалық тұрғыдан зерттеу нысаны болғанда мәдениеттану, психология, тарих, этнография сияқты пәндерді де негізге алу керек [5]. Сондықтан да респонденттеріміздің қуаныш эмоциясына тәтті, торт, балмұздақ, шоколад сөздерінің ассоциация тудыруы заңды деп есептейміз.

Қуаныш эмоциясына өсімдік ассоциациясына гүл, раушан, түймедақ, қызғалдақ гүл атауларын берді. Әр гүлдің өзіндік ерекшеліктері бар. Гүл адамның шынайы сезімі мен эмоциясының көрсеткіші бола алады. Флюорография гүл ғылымы саласында түймедақ – мейірімділіктің, пәктіктің, нәзіктік пен шынайы сезімдердің және жастықтың символы. Қызғалдақ – нәзіктік пен сұлулықтың, жастықтың нышаны. Қызғалдақтан жасалған гүл шоғыры сәттілік пен бақытты білдіреді. Қызғалдақ дала гүлдерінің патшайымы. Раушан гүлі де гүлдердің патшайымы. Әлемде раушан гүлі махаббаттың нышаны болып саналады.

Қуаныш эмоциясына респонденттер жануар атауларынан ит, мысық, күшік, жылқы, елік, қыран ассоциацияларын берген. Көшпенді қазақ халқының күнделікті тұрмысында ит көп пайдаланылған. Ит үйді және малды қорғаған. Ит – жеті қазынаның бірі және қазақ халқы үшін аса қастерлі жануар. Мәселен, қазақта жаңа туған сәбиге иткөйлек кигізеді. Иткөйлек сөзінің мәні сәбиді ауру-сырқаудан, бәле-жаладан сақтайды дегенді білдіреді. Бұл көне заманнан қалыптасқан наным-сенімдердің бірі. Жылқы да жеті қазынаның бірі. Бабаларымыз бұрыннан жылқыны қолға үйретіп, қажетіне жаратқан. Жылқы көшпенді қазақ халқының қасиетті, қадірлі малы. Аңыз-ертегілердің, батырлық эпостарының, дастандардың басты кейіпкері – жылқы. Қазақтың ұлттық сана-сезімінде жылқының адам бойына рух, күш беретін қасиеті бар. Сондықтан «ат – адамның қанаты», «ат үсті – әулие» деп атты ерекше құрмет тұтқан. Қыран да жеті қазынаның бірі. Қыранды Тәңірдің елшісі, күннен жаратылған күннің еркесі деп қазақ халқының көне сенімінде аса жоғары дәріптеледі. Көк байрағымызда бейнеленген қыран құс бейнесі халқымыздың бостандық сүйгіш асқақ рухын, жан-дүниесінің кеңдігін көрсетеді. Елік – Қазақстанда мекендейтін, дене бітімі әдемі жануар.

Еліктің сымбатына қарап, қазақ ақындары «елігім-еркем» деп жырларына қосқан. Қыздары көрікті болсын деп, қазақ қыздарына Еңлік, Құралай деген есімдер берген. Мысық – үй жануары. Психологтердің ойынша, мысық – үйдегі тыныштық пен жайлылықтың нысаны. Қазақтың күнделікті тұрмыс-салтында үй жануарын үйде асырау салты жоқ. Тек итті ғана сыртта асырайды. Қазақта мысықтілеу деген ұғым бар. Бұл ұғымның мағынасы – мысық иелерінің үйінде бала болмай, жалғыз алданышы мен жұбанышы мен болсам екен деп тілейді. Респондент жауаптарының мағынасын аша келе, тек мысық жауабы қалыптасқан қазақ танымына жат болып келеді. Яғни мысықтың жағымды эмоциялармен байланыстырылуы қазақ мәдениетіне басқа шет елдер мәдениетінің ықпалы бар екенін аңғартады.

3-кесте – Ашу эмоциясының ассоциативті критерийлері

Ассоциация	Жауаптар
түс	Қызыл (42), алқызыл (8), көк (8), күлгін (8), сұр (6), күңгірт(5), ақ (5), кара (8), қоңыр (6), жасыл (4)
дәм	Ащы (54) тұзды (15) қышқыл (15) тәтті (6) қан дәмі (3)
өсімдік	Кактус (36), Пияз (жуа) (21), тікенек (11), раушан (8), алоэ (6), арамшөп (6), түймедақ (3) қалақай (5) қызанақ (1) емен (1) қалампыр(1), гүл (1)
жануар	Арыстан (36), жолбарыс (12), ит (12), қасқыр (12), аю (11), бұқа (5), жылан (3), итаю (1), қолтырауын(1), кесіртке (1), кит (1), ешкі (1), жылқы (1), мысық(1), кірпі(1)

Жоғарыда қуаныш эмоциясымен ассоциация берген қызыл, көк, сары түс атаулары қазақ дүниетанымында жағымсыз мағынада да қолданысқа ие. Қызыл түс соғыс, қан, ұрыс, жанжалмен байланыстырылады. Мысалы, қызыл кеңірдек, қызыл өнеш, т.б. жағымсыз мағынада айтылған тіркестер бар. Сары түс қазақ халқында – уайым, көк түс – ойсыздық сияқты адам мінез-құлқына байланысты жағымсыз мағынада байланыстырылады. Көк долы, көк ми, сары уайымға салыну тіркестері халық арасында кеңінен тараған [6].

Ашу эмоциясына респонденттер ащы, тұзды, қышқыл дәм ассоциацияларын берді. Негізінен, үш дәм түрі де тұщы емес, кермек, сор дәмі бар мағынасына келеді. Ащы, тұз сөздері ащы өмір, ащы зар, ащы дауыс (құлақты жаратын қатты үн), тұз көзденді (үрейлене бастады), тұзы ащы татыды (жеккөрінішті болды), тұзы жараспады (тіл табыса алмады), т.б. сияқты жағымсыз мағынада қолданылған.

Аталмыш эмоцияға кактус, тікенек, пияз ассоциациялары берілген. Кактустың отаны Үндістан мен Оңтүстік Америка болып саналады, тропикалық өсімдіктер қатарына кіреді. Мексикалықтардың дүниетанымында

кактустың ұзын инелерінде барлық жамандық пен жаман энергетика жиналады-мыс. Кактус, тікенек инелері бар өсімдік [7]. Тікенектің ауыспалы мағынасы азап, машақат, у, дерт екен. Мысалы, тікенектен шошып, шоқ басты (бір бәледен қашып, екіншісіне ұрынды). Респонденттер ашу эмоциясына арыстан, жолбарыс, қасқыр, аю, ит ассоциацияларын берді. Бұл жануарлар – батылдықпен ұштас жануарлар. Олар кез келген дұшпанмен күресуге дайын жыртқыш аңдар, түр-әлпетіне қарай ашу мен ызаны бойларына жинаған.

4-кесте – Мұң эмоциясының ассоциативті критерийлері

Ассоциация	Жауаптар
түс	Сұр (50) кара (35) ақ (2) қоңыр (4), көк (1), қою көк (1)
дәм	Ащы (47) дәмсіз (25), тұзды (13), қышқыл (5), тұщы (1), тәтті (1).
өсімдік	Солып қалған гүлдер (23), жусан (21), кактус (16), шырмауық (17), қалақай (11), арамшөп (5), раушан (2), алоэ (1), кара раушан (1), түймедақ (1), сарғалдақ (1), әйел бақыты гүлі (1), бақытгүл (1), шиі (1.)
жануар	Қасқыр (30), ит (15), доңыз (11), мысық (16), сиыр (7), панда (1), гиена (1), аю (1), үкі (1), кесіртке (1), ақбөкен (1), қарға (1), ақула (1), коала (1), арыстан (1), піл (1.)

Респонденттер мұң эмоциясына түсте кара, сұр, дәмде ащы, дәмсіз, тұзды дәм, өсімдікте солып қалған гүлдер, жусан, кактус, шырмауық, қалақай, жануар атауларында қасқыр, ит, доңыз, мысық ассоциацияларын берді. Қара түс қазақ дүниетанымында ерекше орынға ие. Қара түс жағымды және жағымсыз мағынада да қолданылады, әсіресе, жамандық, жауыздық, кедейлік, қайғы сияқты жағымсыз мағынада көбірек қолданысқа ие. Мысалы, кара ниет, кара бет т.с.с. тіркестер [6]. Сұр түсі әлемде қарапайымдылық, кәрілік пен мұңды білдіреді. Өсімдік сола бастағанда, өзінің табиғи түсінің орнына кара сұр түстерге боялады екен. Жусан, шырмауық, қалақай, кактус дәрілік қасиеттері зор өсімдіктер қатарына кірсе де, түрі жағынан сүйіспеншілік тудырмайтыны анық. Мысалы, шырмауық улы өсімдік, ал қалақай мен жусан ащы өсімдіктер қатарына кіреді. Қасқыр халық арасында қатал, жауыз жыртқыш аң ретінде танымал. Қасқыр қорек іздеу мақсатында, үнемі малға шабуыл жасаған. Сондықтан да халық санасында жағымсыз жағынан есте сақталған. Доңыз айдағанға көніп, ұзақ жол жүрмейтін жануар болғандықтан, қазақтар доңыз асырамаған.

5-кесте – Бақыт эмоциясының ассоциативті критерийлері

Ассоциация	Жауаптар
түс	Қызыл (29), көгілдір (18), жасыл (17), сары (14) ашық (1) ақ (10), көк (9), қоңыр. (1), күлгін (1)
дәм	Тәтті (69) балмұздақ (21), үй тамағының дәмі (6), алманың тәтті дәмі (1), еттің дәмі (1), тұзды (1), ащы (1)
өсімдік	Гүл (16), әйел бақыты (15), Раушан (15), түймедақ (17), мамыргүл (14), қызғалдақ (10), ағаш (2), папаротник (1), банан (1), алоэ (1), күнбағыс (1), жүзім (1), пионы (1), қияр (1), қарақат (1), шегіргүл (1), бақбак (1)
жануар	Ит (18), ат (14), елік (11), аққу (11), тауыс (8), аю (5), қарлығаш (5), көгершін (4), қоян (3), бүркіт (3), пингвин (2), құстар (2), үкі (2), мысық (2), дельфин (1), торғай (1), маймыл (1) арғымақ (1), күшік (1)

Бақыт эмоциясына респонденттер түс атауларында қызыл, көгілдір, жасыл, сары, дәмде тәтті, балмұздақ, өсімдік атауларында гүл, әйел бақыты, раушан, түймедақ, мамыргүл, қызғалдақ, жануар атауларында ит, ат, елік, аққу ассоциацияларын берді. Барлық берілген ассоциациялар қазақ дүниетанымына тән, тек әйел бақыты гүлі (спатириллум) мен мамыргүл қазақ халқының дүниетанымына тән емес. Әйел бақыты гүлінің шығу тегі – Америка, яғни жылулы сүйегін өсімдік. Америкада бұл гүлдің әлем лалагүлі немесе бейбітшілік лалагүлі деген басқа атаулары да бар. Гүлдің үлкен жасыл жапырақтары мен ақ гүлдері көздің жауын алады. Флористтердің пікірінше, гүлдің қанық, нәзік реңктері адам жанына тыныштық сыйлайды [8].

Барлық эмоция атауларына берілген ассоциацияларды жинақтап саралай келе, психоллингвистикалық эксперименттің мақсаты орындалғанына көз жеткіздік. Атап айтқанда, қуаныш, мұң, бақыт, қайғы, ашу, жек көру, қорқыныш, көре алмаушылық, қызғаныш, үміт, ар-ождан сөздеріне семантикалық ассоциациялар берілді. Талданған негізгі ассоциативті критерийлер әрбір эмоцияға байланысты қазақ тілінде дәм, түс, өсімдік, жануар ассоциацияларын берді.

Ассоциативті эксперименттің нәтижесі бойынша қуаныш (рухани қанағаттану) эмоциясының қызыл (26), сары (26), тәтті (62), ит (33) сөздерімен ассоциациясы бар. Ашу (қатты ренжу) эмоциясының қызыл (52), кактус (36), арыстан (36), ащы (54) сөздерімен ассоциациялары бар. Мұң (ішкі уайым) эмоциясының солып қалған гүлдер (23), сұр (50), ащы (47), қасқыр (30) сөздерімен ассоциациялары кездесетініне көз жеткіздік. Бақыт (өмірден толық қанағаттану) эмоциясымен тәтті (69), қызыл (29), гүл (16), ит (18) ассоциациялары ойға келеді. Жек көру (күшті дұшпандық, ыза) эмоциясымен ащы (38), қышқыл (24), кактус (17), кара (31) ассоциациялары

елестетіледі екен. Респонденттер қорқыныш (үрей) эмоциясын *қара* (72), *дәмсіз* (29), *қоян* (25), *кактус* (19) ассоциацияларымен байланыстырады. Көре алмаушылық (басқалардың сәттілігіне көне алмау) эмоциясымен *ащы* (18), *тікенек* (21), *қара* (13), *тұлкі* (27) ассоциациялары берілген. Қызғаныш (адалдыққа күмән) эмоциясына *қызыл* (24), *ащы* (17), *арам шөп* (12) ассоциациялары тән. Үміт эмоциясы *тәтті* (28), *көк* (31), *көгершін* (26), *гүл* (15) ассоциацияларын тудырады. Ар-ождан (қоғамның, қоршаған ортаның алдындағы жауапкершілік) эмоциясымен *ақ* (15), *тәтті* (11), *раушан* (10) ассоциациялары респонденттердің ойына келеді екен.

Барлық сөздердің негізгі ассоциациялар критерийлерінің талдауы келесідей қорытындыға алып келді: Жағымды эмоциялар тудыратын сөздер (қуаныш, бақыт, махаббат, үміт, ар-ождан) түс, дәм, өсімдік, жануар мағынасында келесідей ассоциация тудырды: тәтті, гүл, қызыл, аққу, ит, раушан гүл, қыран, көгершін. Сонымен қатар ар-ождан көк және үміт сөзі ақ түс ассоциациясын берді. Жағымсыз эмоция тудыратын сөздер (қайғы, қызғаныш, көре алмаушылық, жек көру, ашу, мұң) түс, дәм, өсімдік, жануар мағынасында ащы, қара, сұр, солып қалған гүл, тікенек, шырмауық, қалақай, қасқыр, арыстан, ит, доңыз ассоциацияларымен байланыстырылды. Қызғаныш пен ашу сезімдері қызыл түс ассоциациясын берді. Жек көру сезімі өсімдік ассоциациясында кактус және қызғанышта арам шөп ассоциацияларымен ерекшеленді. Жануар сөз-тірегіне берілген ассоциациялардың ішінде ең көп қайталанған атаулар *қасқыр* (42), *ит* (күшік) (90), *жылқы* (ат) (26), *арыстан* (36), *жолбарыс* (12), *мысық* (34), *аю* (11), *доңыз* (11), *елік* (23), *көгершін* (36), *аққу* (23), *қыран* (12) болды. Бұл атаулардың берілу себебі заңды деп тұжырымдаймыз. Аталмыш жануар атаулары елімізде кездеседі. Әрі әдебиетімізде, мақал-мәтелдерде, халқымыздың күнделікті тұрмысында кеңінен қолданылатын жануар атаулары. Мәселен, қазіргі таңда арыстан біздің елімізде жоқ болса да, ертеректе біздің жерімізде мекендеген екен, әрі ақын-жазушыларымыз қазақ ер-батырларының ер-жүректігін, батылдығын, түр сипатын арыстан мен жолбарысқа теңеген. Алайда сауалнамamızда біздің географиямызға, салтымызға жат басқа да жануар атаулары бар. Мысалы: пингвин, зебра, дельфин, панда, қолтырауын, кит, коала, акула, гиена, піл және т.б. Бұл жауаптар филология факультетінің шетел тілін оқитын студенттерінде кездесті. Студенттердің күнделікті өмір-салты мен қарым-қатынасы қазақ тілінде болса да, шетел тілінің ықпалы бар екені байқалады. Себебі бұл ықпал олардың алдағы уақытта маман ретінде қалыптасуына әсер етеді. Қазіргі оқу бағдарламаларының міндеттерінің бірі – шетел тілі маманы оқытылатын тіл елінің мәдениет әлемін ана тілі мәдениетімен байланыстыра отырып оқыту. Яғни шетел тілін оқу және оқыту мәдениетаралық қатынас негізінде құрылу керек. Демек, жоғарғы оқу орындарының шетел тілі мамандарына арналған

оқу бағдарламаларының мақсатында қазақ тілінен басқа өзге тілдік сананы қалыптастыру да бар. Осы фактіні авторлар жүргізген еркін ассоциативті эксперимент респонденттерінің ерекше жауаптарынан аңғаруға болады. Санадағы нысандар мен құбылыстардың бейнелері бір мәдениет өкілдерінде біркелкі болғанмен, ассоциациядағы айырмашылықтар адам санасындағы бейнелер мен өзге мәдениет ықпалының ерекшеліктерін көрсетеді [9]. Ассоциативті экспериментте осы атаулардың берілу себебін зерттеуді ары қарай жалғастыру қызуғышылық тудырады және қажеттілігі бар екенін көрсетеді.

Қорытынды

Респонденттердің жауаптарын талдай келе жағымсыз мағынасы бар (ашу, қайғы, мұң, қорқыныш, жек көру, қызғаныш) эмоционалды тіл бірліктері жою, агрессия, қараңғы, суық, төмен сияқты мағыналас сөздерге жақын екені айқындалды. Ал, жағымды эмоциялар (қуаныш, бақыт, үміт, ар-ождан) ашық, жарық, жылу, тәтті, еркіндік сияқты ассоциациялар тудырады. Л. Г. Бабенко және Ю. В. Казарин «Лингвистический анализ художественного текста» атты еңбегінде тұжырымдағандай, жағымсыз эмоциялар төменге ↓, жағымды эмоциялар жоғарыға ↑ бағытталған [10]. Бұл эксперимент эмоцияларды сипаттайтын сөздердің ассоциациясын анықтауға мүмкіндік берді және адам санасындағы эмоционалды жағдаятты білдіретін тіл бірліктерінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін көрсетті. Мәселен, ассоциациялардың ішінен қазақ мәдениеті мен дүниетанымына жат сөздер (мысық, кактус, доңыз, әйел бақыты гүлі, мамыргүл) кездесті. Қазіргі күнделікті тұрмыс-салтымызда бұл атаулар кездесе де, көшпенді қазақ халқының тұрмысына жат болып саналады. Бұл мәдениетаралық қарым-қатынас негізінде меңгерілген шетел тілінің ықпалы деп тұжырымдаймыз.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Мезенцева, Е. С., Темирбекова Г. А.** Сопоставительные исследования в казахстанской лингвистике (по материалам ассоциативных экспериментов) [Электрондық ресурс] // Вестник Московской международной академии. 2015. – № 1. – URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/sopostavitelnye-issledovaniya-v-kazahstanskoy-lingvistike-po-materialam-assotsiativnyh-eksperimentov> (дерек көзге жүгіну күні: 13.06.2022).

2 **Ақбердыева, Б. Қ.** Сөз мағыналарының өзгеру заңдары: ассоциативті байланыстар. – Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2017. – № 4. – 6–9 б.

3 **Mullagayanova, G. M.** Color Designation of Emotions in the English Language. Middle-East Journal of Scientific Research 15 (6), – 2013. – pp. 902–906.

4 **Мажитаева, Ш., Қасқатаева, Ж.** Фразеологизмдер құрамындағы түр-түс атаулары: лингвотанымдық талдау. – Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2013. – № 1. – 159–166 б.

5 **Карасик В. И.** Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград, – 2002. – 477 б.

6 **Қайдаров, Ә. Т., Өмірбеков, Б., Ахтамбердиева, З. Т.** Сырға толы түр мен түс. – Алматы : Қазақстан. 1986. – 45 б.

7 **Кактус — Уикипедия (wikipedia.org)** [Электрондық ресурс] (дереккөзге жүгіну күні: 13.06.2022 ж.)

8 **Спатириллум — Уикипедия (wikipedia.org)** [Электрондық ресурс] (дереккөзге жүгіну күні: 13.06.2022 ж.)

9 **Тарасов, Е. Ф.** Актуальные проблемы анализа языкового сознания. \\\ Языковое сознание и образ мира. Сборник статей. – отв. Ред. Н. В. Уфимцева. М., – 2000. – 19–24 б.

10 **Бабенко, Л. Г., Казарин, Ю. В.** Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика: Учебник; Практикум \ Л. Г. Бабенко, Ю. В. Казарин – 3-е изд. испр. – М. : Флинта : Наука. – 2005. – 496 б.

References

1 **Mezentseva, E. S., Temirbekova, G. A.** Sopotavitel' nye issledovaniya v kazhstanskoy lingvistike (po materialam associativnyh eksperimentov) [Comparative studies in Kazakh linguistics (based on the materials of associative experiments)] [Electronic resource] // Bulletin of the Moscow International Academy. 2015. – № 1. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sopotavitelnye-issledovaniya-v-kazhstanskoy-lingvistike-po-materialam-assotsiativnyh-eksperimentov>. (Date of accessed: 13.06.2022)

2 **Aqberdiyeva, B. Q.** Sóz maǵynalarynyñ ózgerý zaǵdary: assotsiativti bailanystar. [Laws of change of word meanings: associative relations] – Bulletin of Kokshetau State University named after sh. Ualikhanov. Philology series. – 2017. – № 4. – pp. 6–9.

3 **Mullagayanova, G. M.** Color Designation of Emotions in the English Language. Middle-East Journal of Scientific Research 15 (6), – 2013. – pp. 902–906.

4 **Majitaeva, Sh., Qasqataeva, J.** Frazеologizmder quramyndagy túr-tús ataýлары: lngvotanymdyq taldaý. [Names of colors in phraseology: linguistic-

cognitive analysis] – Bulletin of the Karaganda university. Philology series – 2013. – № 1. – pp. 159–166.

5 **Karasik, V. I.** Iazykovoi krug: lichnost, kontsepty, diskurs. [Language circle: personality, concepts, discourse] – Volgograd, 2002. – 477 p.

6 **Kaidarov, A. T., Өmirbekov, B., Ahtamberdieva, Z. T.** Syrǵa toly túr men tús. [Secrets of type and colour] – Almaty : Kazakhstan. – 1986. – 45 p.

7 **Cactus - Wikipedia** [Electronic resource] (Date of accessed: 13.06.2022)

8 **Spathiphyllum - Wikipedia** [Electronic resource] (Date of accessed: 13.06.2022)

9 **Tarasov, Ye. F.** Aktual' nye problemy analiza jazykovogo soznaniya. [Actual problems of language consciousness analysis.] \\\ Jazykovoє soznanie i obraz mira. Sbornik statej. – отв. Red. N. V. Ufimtseva. – Moscow. – 2000. – pp. 19–24.

10 **Babenko, L. G., Kazarin, Ju. V.** Lingvisticheskij analiz hudozhestvennogo teksta. [Linguistic analysis of the literary text.] Teoriya i praktika: Uchebnik; Praktikum \ L. G. Babenko, Ju. V. Kazarin – 3-e izd. ispr. – Moscow : Flinta : Nauka. – 2005. – 496 p.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

*И. Б. Булегенова¹, Г. К. Кенжетева²

^{1,2}Евразийский Национальный Университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

АССОЦИАТИВНЫЕ СВЯЗИ ЕДИНИЦ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ

Эмоция — это особый вид выражения психического состояния человека. Она всегда тесно связана с чувствами. Поскольку человеческое бытие находится в постоянном изменении, чувства и эмоции также постоянно меняются, влияют друг на друга и находятся в постоянном соотношении. Поэтому изучение эмоций в науке, особенно в лингвистике, всегда актуально. Психическое и эмоциональное состояние человека может выражаться лексическими, синтаксическими, фонетическими и морфологическими средствами. В статье освещается ход ассоциативного эксперимента, одного из путей определения ментального образа языкового сознания. Ассоциативный эксперимент широко используется в лингвистике и психолингвистике. Один из них – свободный ассоциативный

эксперимент. Эксперимент направлен на выявление и описание в казахском языке смысловых значений (коннотаций) таких эмоций, как радость, гнев, горе, счастье, грусть, страх, ревность, зависть, ненависть, совесть, надежда. С помощью эксперимента можно убедиться в особенностях функционирования языкового сознания. Всего в эксперименте приняли участие 100 респондентов. Респонденты были студентами факультета естественных наук и филологического факультета. Возраст респондентов от 18 до 23 лет. В процессе заполнения анкеты время не ограничивалось, однако время выполнения в среднем занимало 15–20 минут. В соответствии с этикой исследования в ходе эксперимента соблюдались принципы анонимности. Заполненные анкеты были тщательно проанализированы.

Ключевые слова: положительные эмоции, отрицательные эмоции, ассоциативный эксперимент, языковое сознание, психолингвистика

*I. B. Bulegenova¹, G. K. Kenzhetayeva²

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana

Material received on 12.12.22.

ASSOCIATIVE RELATIONS OF EMOTIONAL VOCABULARY UNITS

Emotion is a complex state that expresses a person's mental state. It is always closely connected with feelings. Since human existence is in constant change, feelings and emotions are also constantly changing, influence each other and are in constant correlation. Therefore, the study of emotions in science, especially in linguistics, is always relevant. The mental and emotional state of a person can be expressed by lexical, syntactic, phonetic and morphological means. The article highlights the course of the associative experiment, one of the ways to determine the mental image of linguistic consciousness. The associative experiment is widely used in linguistics and psycholinguistics. One of them is a free associative experiment. The experiment is aimed at identifying and describing in the Kazakh language semantic meanings (connotations) of emotions such as joy, anger, grief, happiness, sadness, fear, jealousy, envy, hatred, conscience, hope. With the help of an experiment, you can verify the peculiarities of the functioning of linguistic consciousness. A total of 100 respondents took part in the experiment. All respondents are students of the Faculty of Natural Sciences and the Faculty of Philology. The age of respondents is

from 18 to 23 years. In the process of filling out the questionnaire, the time was not limited, but the execution time took 15–20 minutes on average. In accordance with the ethics of the study, the principles of anonymity were observed during the experiment. The completed questionnaires were carefully analyzed.

Keywords: positive emotions, negative emotions, associative experiment, language consciousness, psycholinguistics

<https://doi.org/10.48081/MHAL8884>

***Т. Н. Ермакова¹, Д. Ж. Рысқұлбек², Б. Молдағали³**

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЕКІНШІ ТІЛ НЕМЕСЕ ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ОҢТАЙЛЫ ЖОЛДАРЫ

Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілінің дамуы мен еркін қолданылуының қажеттігі заң түрінде бекітілген. Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында қазақ тілін оқыту мен үйрету әдістемелерінің сапасын жақсарту, қазақ тілінің функцияларын кеңейту және оны қолдану мәдениетін арттыру нақты айтылған. Бұл – заман талабы десек, мақаланың тақырыбы да осы бағытта, қазақ тілін екінші тіл немесе шет тілі ретінде оқыту әдістемесіне арналып отыр.

Мақалада қазақ тілін меңгеруде қатысымдық құзыреттілікке қол жеткізу үшін теориялық тұрғыда негізделген, тәжірибеде дәлелденген тиімді технологияны қолданудың маңыздылығы сөз етіледі. Бүгінгі уақытқа дейін қолданылып келген тіл үйретудің көптеген әдіс-тәсілдері оқытудың басты шарттарын қанағаттандыра алмауда. Қазіргі қоғамымызда қазақ тілін екінші тіл ретінде үйренуге деген қызығушылық пен оны меңгеруге деген ұмтылыс тілді үйретудің ғылыми-әдістемелік негізін қалыптастырудың қажеттілігін тудырды. Соған байланысты мақалада мемлекеттік тіл – қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйрету мәселесінде тілдік дағдыны қалыптастыратын әртүрлі практикалық жұмыстар мен оларды жүргізудің әдістемесі қарастырылған. Соңғы кездері қазақ тілін шет тілі ретінде немесе екінші тіл ретінде оқыту әдістемесінде қатысымдық әдіске ерекше назар аударылып жүр. Тілді грамматикалық ережелерді жаттату арқылы оқытудың тиімсіздігі дәлелденгенмен, коммуникативті әдіс арқылы оқытудың барлық тілдерге ортақ әмбебап моделі жоқ. Сондықтан мақалада ана тілі, екінші тіл, шет тілі ұғымдарының айырмашылығы сараланып,

қазақ тілін оқытудың барынша тиімді деп саналатын әдістері мен ізденістері ұсынылады.

Кілтті сөздер: қатысымдық әдіс, тіл үйренуші, екінші тіл, технология, грамматика

Кіріспе

XXI ғасырдағы тілдік жағдаят адамзат қауымдастығының ауқымды интеграциясы мен полилингвизм кеңістігінде өмір сүруімен ерекшеленеді. Этникалық және лингвистикалық әртүрлілікке негізделген кез келген елде мемлекеттік тілді оқытудың өз қиындықтары бар.

Тіл үйретуде соңғы жылдары мәдениетаралық қарым-қатынасқа қызығушылық артып келе жатыр. Анығырақ айтқанда, белгілі бір елдің мәдениеті туралы мазмұнды түсініктер беретін, тіл үйренушіні қызықтыра алатын әдістер кеңінен қолданылуда. Мысалы, бүкіл әлемде шетел тілі ретінде оқытылатын ағылшын тілі Шекспирді тануға, ұлтты тануға мүмкіндік молайды [1]. Осыған сәйкес барлық мемлекетте билингвал, полиглот болуға ұмтылушылар саны күн санап артып келеді. Бұл әлеуметтік лингвистика ғылымында ана тілі, бірінші тіл, екінші тіл және шет тілі ұғымдарының актуалдануына, жаңаша пайымдаулардың туындауына себепші болды. Өйткені тіл атқаратын функциялардың негізгісі – коммуникативті функция, яғни адамдар арасындағы байланысты қамтамасыз ету функциясы. Тілдік коммуникация белгілі бір материалдық емес мәні бар ақпаратты білім бір адамнан екінші адамға жанама түрде беріледі, олар белгілі бір ортада, адамдар арасындағы қатынаста белгілі бір идеялардың, сезімдердің және адаммен, адамдардың мінез-құлқына байланысты болатын ситуациялық жағдаяттарда көрініс табады [2].

Қазіргі жаһандану дәуірінде ақпарат лезде таралады, адамдарды қамту мүмкіндігі де кең. Осыған орай бір мемлекет ішінде қолданылатын тілдер де түрліше мәртебеге ие болуы мүмкін.

Социоллингвист ғалым Б. Хасанұлы «ана тілі», «ресми тіл», «мемлекеттік тіл» ұғымдарының мәнін аша отырып, ана тіліне қатысты төмендегідей анықтама береді: «ана тілі дегеніміз – күллі тіл атаулыдан ішкі құрылыс ерекшелігімен дараланатын, белгілі бір халықпен нақты кеңістікте тарихи бірге жасап, оның төл мәдениетін ұрпақтан-ұрпаққа үздіксіз ұластырушы, сол халық адамдарына (жас, жыныс, сенім, кәсіп, әлеуметтік жағдай айырмасына қарамай) түгелдей және жан-жақты қызмет ететін ұлтшілік қатынас құралы» [3, 25-б.]. Әлеуметтік лингвистика маманы А. Абасилов «ана тілі» терминін: «АНА ТІЛІ (ағылш. Mother tongue) – 1. Баланың жас кезінде үлкендер сөйлеуіне еліктеу арқылы санасыз үйренген тіл. Бұл дағдыны пайдалану ересек адамда сақталуы да, сақталмауы да мүмкін (қара: Тіл онтогенезі, Тіл

филогензі). Ана тілі – Бірінші тіл, Екінші тіл, Шеше тілі, Басым тіл де болуы мүмкін. 2. Этноспен біте қайнасқан тіл, кез келген халықтың тілдік санасында маңызды орын алатын тіл, кез келген этникалық ұжымның даралануында «өзінікі» мен «өзгенікіні» ажырата алу түсінігімен байланысты тіл» деп тұжырымдаса, «бірінші тіл» терминіне: «*Бірінші тіл* ағыл. *first language* – 1. Қостілді адамның тілдерді дербес (онтогенетикалық) тұрғыдан меңгерген мерзімі бойынша бірінші тіл. 2. Функционалдық тұрғыдан бастапқы (артықшылық берілетін) *Үстем тіл*» [4, 69 б.] деп анықтайды. Ресейлік ғалымдардың пікірінше, (Д. С. Ушаков, В. И. Беликов және Л. П. Крысин, Д. Кристал), ана тілі — бұл адам ерте жастан бастап арнайы оқытусыз, тиісті тілдік ортада болатын тіл [5],[6]. Арнайы оқыту кезінде немесе үлкен жастағы тілдік ортада үйренетін тіл екінші тіл деп аталады [7]. Бұл тұжырымдарана тілі мен бірінші тіл ұғымдарының арасына теңдік белгісін қоюға болмайтынын көрсетеді.

Материалдар мен әдістері

Зерттеудің методологиялық негізі тілді оқытудың әлемдік тәжірибеде қолданылатын озық әдістеріне сүйене отырып, отандық және шетелдік ғалымдардың оқыту әдістемесі мен әлеуметтік лингвистикаға, сондай-ақ «шет тілі», «ана тілі», «екінші тіл», ұғымдарына байланысты түрлі көзқарастарды саралау әдісін қолдана отырып, қазақ тілін оқытуда отандық ғалымдар профессорлар Ф. Оразбаеваның тілді қатысымдық әдіс бойынша оқытудағы қатысымдық-танымдық бағдарлы оқыту технологиясы, Ә. Жүнісбектің «Қазақ тілін грамматикасыз оқыту» әдісімен мақала авторы Т. Ермекованың өзгетілді аудиторияда қазақ тілін оқытудағы «ең оңай III жақ» әдістерін негізге алдық.

Тілді ана тілі ретінде үйрету мен шет тілі ретінде үйретудің ерекшеліктерін тұспалды тұғырнамасын ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінен табуға болады. Ғалым «Тіл жұмсар» еңбегінде былай дейді: «Тіл – құрал. Құрал болғанда толып жатқан есепсіз бөлшектері бар, ол бөлшектері түрлі жағымен қиысатын толып жатқан қырлы, тетіктері есепсіз көп бір өте үлкен машина секілді құрал, – дей келіп, ол құралды жұмсаушының екіге бөліп көрсетеді: біреуі – құралдың ішкі-тысқы бөлшектерінің бәрін біліп, олар қалай бір-біріне үйлесіп, үйлескенінен шығатын тетіктер бір-біріне қалай жалғасып, қалай қызмет ететіндігін біліп отырып жұмсаушы. Екіншісі – олардың бәрін білмей-ақ құралдың жұмсауға керегі бар тысқы бөлшектері мен тетіктерін көріп, жұмсау әдісін үйреніп алып жұмсаушы» [8, Б. 335–336].

Ғалымдардың айтуынша, адамзат баласы екі тілді қатар бірдей меңгеруі мүмкіндігіне ие екен. Ғалым А. Абасилов осыған мән бере отырып, бірінші, екінші тіл ұғымдарына төмендегідей сипаттама береді: «...Солардың ішіндегі уақыт жағынан алғаш меңгергені – бірінші тіл болса, кей жағдайда бұл ана

тілімен сәйкес келеді, ал кейінірек немесе қатар меңгерген тілі – екінші тіл болады. Яғни «бірінші тіл», ең алдымен, қостілді адамның уақыт жағынан бірінші меңгерген тілі, функциясы басым тіл. Ал екінші тілге келер болсақ, «ЕКІНШІ ТІЛ (ағыл. *second language*, орыс. Второй язык) 1. Адамдардың жас кезінде меңгеру тәртібі бойынша екінші үйренген тілі. Е.т. – бұл бірінші тілден кейін меңгерілген тіл. Осыған қарағанда Е.т. ана тілімен сәйкес келуі де, келмеуі де мүмкін. 3. Оқу орнында үйрену тәртібі бойынша Е.т. – бұл екінші шет тілі, білім алудың мақсатты тілі» [4, 50 б.]. Бұл берілген анықтамалардың барлығын салыстыра отырып, бірінші тіл мен екінші тілдің, біріншіден, билингвизммен тығыз байланысты ұғымдар екенін, екіншіден, басты көрсеткіштері – меңгеру мерзімі және функциясы екенін байқаймыз.

Қоғамда билингвизм болған жағдайда ғана, екінші тіл ұғымы функционалдық сипатқа ие бола алады. Ал билингвизм болмаса, сәйкесінше ана тілінен кейін / мемлекеттік тілден кейін меңгерілген, үйретілген тілдердің барлығы – шет тілі деген статусқа ие болады [9, 223–224 б.]. Шет тілі ұғымына анықтама берген түрік ғалымы О. Башқан шет тілін бала ана тілін толық сөйлей алғаннан кейін ғана үйренетінін, шетел тілі ана тілімен қатар меңгерілетін процеске қатыспайтындығын сөз етеді [10, 194 б.]. Мәдениетаралық коммуникация терминдерінің сөздігінде «Мектепте меңгерілген және шектеулі қызметте, негізінен, ұлтаралық қарым-қатынаста қолданылатын тіл» – деп анықтама береді [11, 484 б.]. Ал «Әдістемелік терминдер мен ұғымдардың жаңа терминдер сөздігінде»: «1. Басқа елдің тілі. 2. Мазмұны ақпаратты қабылдау және беру құралдарын шетел тілін оқыту болып табылатын оқу пәні. Шет тілі курсының ана тілі курсынан айырмашылығы оқытудың жетекші мақсаты – коммуникативті мақсат, яғни практикалық дағдыларды қалыптастыру болып табылады. Оқушы шетел тілінде ойын жеткізудің жаңа тәсілдерін меңгеруге келіп тіреледі. Игеру процесі шетел тілінде нақты оқу мақсаттарымен, оқу мазмұнымен, оқыту әдістерімен анықталады. Шетел тілінде оқытудың негізгі мақсаты – практикалық. Ол белгілі бір тақырып және қатаң таңдалған лексика мен грамматика шеңберінде қарым-қатынастың әртүрлі салаларында сөйлеу дағдыларын қалыптастырудан тұрады» деп шет тілі ұғымына анықтама беріледі [12]. Жоғарыда көрсетілген анықтамалардан «шетел тілі», «екінші тіл» ұғымдарының арасында айырмашылықтар болғанымен, олардың басты белгісі индивидтің басты коммуникация құралы боп саналатын тілге оппозиция құра алуында. Сол себептен екінші тілді тіл иесінің ана тілімен байланыста қарау маңызды ма, жоқ па? Бұл мәселелер – тіл үйретушілер үшін қашан да өзекті сұрақтардың бірі.

Нәтижелер және талқылау

Қазақстанда мемлекеттік тілді оқытуға байланысты осы кезге дейін жарық көрген, жасалған қыруар ізденістердің нәтижесін қоғам неге көре алмай отыр? Мектепте он бір жыл бойы «Қазақ тілі» пәнін оқып, оны университетте қайталай оқыса да, түлектеріміздің барлығы бірдей мемлекеттік тілде еркін коммуникацияға неге түсе алмайды? т.т. сұрақ көп. Әлемдік тәжірибеге сүйенер болсақ, кез келген тілді үйренуде өзінің нәтижесін бере алатын ең оңтайлы әдістің бірі – қатысымдық (коммуникативтік) әдіс. Бұл әдіске қатысты қазақ зерттеушілерінің тұшымды еңбектер баршылық. Тіл үйретудегі қатысымдық әдістің теориялық тұжырымын негіздеген профессор Ф. Оразбаева бұл әдіске мынадай анықтама береді: «Қатысымдық әдіс дегеніміз – оқушы мен оқытушының тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын; белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас пен қағидалардың жүйесінен тұратын; тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым-қатынас құралы ретінде іс жүзінде асыратын әдістің түрі» [13,78 б.].

Біздің ойымызша, үйренушілердің коммуникативтік қажеттілігі дегеніміз – тілді үйрену барысында қоғам сұранысына сай олардың алдына қоятын практикалық міндеттері мен мақсаттары, яғни тілді үйрену барысында байқалатын коммуникация кезіндегі зәрулік. Демек, тіл үйренушінің коммуникативтік қажеттілігі – бұл олардың тілді шынайы қолдануда білім, білік, дағдыны қалыптастыру барысындағы белсенділіктерінің ішкі қозғаушы күші. Үйренушінің коммуникативтік қажеттілігіне сай таңдалынып алынған оқу материалдары міндетті түрде олардың оқуға деген ынтасын қозғап, қызығушылығын туғызуы керек, мұның өзі оқу барысында кездесетін қиындықтарға төзе білуге дайын болуына көмектеседі. Бұл тілді үйрену үдерісінде маңызды жетістікке жетуге көмегін тигізеді. Сондықтан тіл үйрену мәселесі, алдымен лексикалық қордың болуын қажет етеді [14].

Дәстүрлі әдістемеде тілді оқытуды төл дыбыстардың ерекшеліктерін үйретуден бастайды. Сосын деңгейлік грамматика лексикалық тақырыптар аясында беріледі. Ендігі сұрақ: «тілді грамматикасыз үйретуге бола ма?» Бұл мәселеде ғалымдардың пікірі сан алуан. Егер тілі шықпаған баланың тілдік санасы жаңа парак секілді деп қарасақ, ол тілді грамматикасыз-ақ үйренеді. Бұған қарағанда тілді грамматикасыз үйрену мүмкіндігін жоққа шығара алмаймыз, бірақ тілдік санасы қалыптасқан, өзінің ана тілінің модельдері тілдік санасында тұрақталған тіл үйренушілер үшін мұндай тұжырым жасау қиын.

Тілді үйрену процесі табиғи ортада да, арнайы мақсат қою арқылы да жүзеге асады. Алғашқысы күнделікті коммуникацияда жиі еститіндіктен, әрі тіл тұтынушымен еркін коммуникацияға түсу мүмкіндігі жоғары

болғандықтан, тиісінше тіл үйренушінің санасында орнығу, сіңу мүмкіндігі де жоғары. Ал табиғи орта жоқ жерде тілді үйрену оңай емес. Мұндайда тіл үйренушінің мүддесі мен ынта-жігерін, жалпы қызығушылығын ояту маңызды. Сондықтан да тіл үйретуде тілге толық ену (метод погружения), жасанды табиғи орта тудыру, қызығушылыққа орай оқыту (обучение на интересе) т.т. әдістерді ұсынуда. Бұл әдістер арқылы тіл үйренуде, негізінен, жекеленген лексикалық бірліктерді автоматтандыру (автоматты түрде жаттап алу), өз тіліндегі ұқсас сөздермен ассоциялау т.т. әдістер өз нәтижесін беруде. Ал грамматиканы қалай үйренеміз? Бұл мәселеде қалыптасқан барлық тілге ортақ әмбебап тұрақты әдіс жоқ. Тілдік санасы қалыптасып қойған тіл үйренуші үйренетін тілдің грамматикасын меңгеруде қиындықтарға ұшырайды. Сондықтан грамматиканы үйренуде бірінші кезекте психологиялық кедергіні жеңуге мән берілуі тиіс. Мысалы, қазақ тілінің грамматикасын үйретуді фонетика, оның ішінде осы тілге тән ерекше дыбыстары, бұл дыбыстардың айтылым ерекшеліктері жайында сөз қозғау қаншалықты нәтижелі? Бұл тіл үйренушінің психологиялық кедергісін жоя ала ма? Бірақ бұл қазақ тілінің өзіне тән дыбыстарын оқытудан бас тарту қажет деген сөз емес.

Тілдік коммуникацияны жүзеге асырудағы басты бірлік – сөйлемнің орталығы – субъект-предикаттық қатынас. Қай тілде де субъектінің сөйлемдегі басты көрсеткіші – атау септігі. Ал предикаттың басты көрсеткіші – жіктік жалғаулары. Қазақ тілінің грамматикалық құрылымының тіл үйренуші тұрғысынан қарағанда ең оңтайлы тұсы – III жақ. Неге III жақ? Өйткені тіліміздің басты ерекшелігінің бірі – қосымшалар сингармонизм заңдылығы бойынша сөздің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарай түрленіп жалғануында. Бірінші және екінші жақта сингармонизм бойынша жіктік жалғаулары түрленіп жалғанса, III жақта оның арнайы формасы жоқ. Сондай-ақ түркі тілдерінің үндіеуропа тілдерінен басты ерекшеліктерінің бірі – род категориясы жоқ. Міне, осы тұсты оңтайлы пайдалана отырып, бірінші күннен бастап бірден сөйлеп үйрену үшін «ең оңай 3-жақ» идеясын ұсынамыз.

Сондықтан алғашқы сабақтан бастап үшінші жақта сөйлем құрау жеңіл болатынын төмендегі кестеге назар аудару арқылы көз жеткіземіз:

Орысша	қазақша
Он образованный Она образованная	Ол білімді
Марат – учитель Томирис – учительница	Марат / Томирис – мұғалім
Он – студент Она – студентка	Ол - студент

Мұндай сөйлемдерді қолдану үшін сөздік қана қажет.

Ал предикаттық сын есімді сөйлемдерге зат есімді тіркестірсек, бұл зат есім сөйлемнің предикатына айналып, ал сын есім зат есімнің атрибутына айналады. Жай сөйлемнің іргесі кеңігендіктен, жайылма сөйлемге трансформацияланады. Бірақ тіл үйренуші үшін жай, жайылма сөйлемнің аттарын жаттау маңызды емес, бұл жерде маңыздысы – қарапайым үлгіден сөйлемнің күрделірек формасын қолдана білуінде.

Ол жақсы — Ол жақсы бала / ұл / қыз. Он (Она) хороший / -ая — Он (Она) хороший / -ая ребенок / мальчик / девочка.

Мұндай (субъектілік) жіктеу есімдігімен үшінші жақта жіктік жалғауының нөлдік тұлғасында (өзгеріссіз) келіп, предикаттық қатынасқа түсетін етістіктер – қалып етістіктері мен модаль сөздер: *тұр - стоит, отыр - сидит, жүр - ходит, жатыр - лежит, бар - есть, жоқ - нет, қажет / керек т.б.*

Мұндай сөздер дара қалпында осы шақта жұмсала алады.

Ол / Олар тұр (бар, жоқ, қажет). (Он / Она стоит / Они стоят (есть, нет, нужно).

Ол / Олар отыр. (Он / Она / сидит / Они сидят (есть, нет, нужно).

Ол / Олар жүр. (Он / Она ходит / Они ходят (есть, нет, нужно).

Ол / Олар жатыр. (Он / Она лежит / Они лежат (есть, нет, нужно).

Кітап / дәптер керек (бар, жоқ) (Нужна (есть, нет) книга (и) /), тетрадь(и)

Қажет, керек сөздері – өзара синонимдес және олар қимыл есімі (тұйық етістік) формасындағы (-у) сөздермен еркін тіркесу қабілетіне ие. Оқу / көру, бару / айту + қажет / керек.

Сонымен, атау тұлғадағы жіктеу есімдіктері мен зат есімдер арқылы үшінші жақта тұрып, сөз тұлғасын өзгертпей субъект-предикаттық қатынасты құрайтын, еш қиындықсыз сөйлесімге түсуге мүмкіндік беретін төрт модель бар:

Ол (немесе атау тұлғадағы есімдер) + предикаттық зат есім Ол / Дархан / Айнұр – мұғалім.
Ол (немесе атау тұлғадағы есімдер) + предикаттық сын есім Ол / Дархан / Айнұр + білімді / ақылды / алғыр.
Ол (немесе атау тұлғадағы есімдер) + предикаттық қалып етістіктері Ол / Дархан / Айнұр + отыр / тұр / жатыр / жүр.
Ол (немесе атау тұлғадағы есімдер) + предикаттық модаль сөздер (қажет, керек, бар, жоқ) Ол / Дархан / Айнұр + қажет / керек / бар / жоқ.

Осы негізде өзгермейтін III жақты игеріп болған соң, III жақтың өзгертін формаларына, тәуелдеу есімдіктері мен объектілік есімдіктер

мен қосымша, шақ түрлері т.т. сияқты коммуникацияда белсенді қызмет атқаратын формаларға біртіндеп ауысуға болады.

Осылайша, тіл үйретуді лексикалық бірліктерді, грамматикалық анықтамаларды жаттатудан емес, басты тілдік модельдерді меңгеруден бастаған жөн.

Ғалымдар дайын модельдерді жаттату арқылы да тілдік коммуникацияға түсуге болатынын айтқанымен, ол тіл үйренушіде жүйелі, іргелі ойлау процесінен өтіп, құрылым ретінде қалыптасқан ақпарат, білім қоры негізінде қалыптаспайтынын көрсетеді: «Қысқа уақытқа жадыда сақталған дайын, ойсыз қолданылатын формалар ретінде қолданысқа түседі. Білім алушыда тілдік білім қалыптасуы үшін оның таным белсенділігі арттырып, дайын ақпаратты қабылдаушы ғана емес, ойланушы, сараптаушы тұлғаға айналдыру керек» [15]. Бұл не деген сөз? Айталық, тіл үйренуші белгілі бір сөйлеу моделін үйренді. Ендігі кезекте еркін коммуникацияға түсу үшін лексикалық бірліктер сұрыпталуы керек. Яғни тіл үйренуші үшін семантикалық сөздік қажет.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР БҒМ БҒСБК 2021–2023 ж. Мемлекеттік грантымен қаржыландырылған АР09259496 «Қазақ тілін сандық ресурстар арқылы ұлттық бренд негізінде меңгерту» жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Тілді екінші немесе шет тілі ретінде оқытуда әлемдік тәжірибеде көптеген әдістер қолданылады. Тілді оқытудың дәстүрлі, классикалық әдісін қазіргі ұрпақ толық қабылдай бермейді. Қазіргі замандағы тіл үйренуші тіл үйретушіден жаңа әдіс-тәсіл күтеді. Тіпті тіл үйрену процесі өмірдің өзі секілді: тез, жылдам, оңтайлы, жеңіл болу мен прагматиканы талап етеді. Сондықтан да жоғарыдағы жобаны ұсыну барысында қазақ тілін ұлттық бренд негізінде дәстүрлі тәсілдерден гөрі елтанымдық, мәдениеттанымдық материалдармен сабақтастыра оқытуда тілге толық ену, жасанды табиғи орта тудыру, қызығушылыққа орай оқыту т.т. әдістермен бірге грамматикалық материалдарды игертуде де қазақ тілінің өзіне тән ерекшелігін ескере оқыту жөн деп санаймыз.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Idoya, P.** Literature in language learning in the UK context: from current A-levels to university. Literature in language learning: new approaches. Ana Bela Almeida, Ulrike Bavendiek, and Rosalba Biasini (Ed.) [Text] / [Electronic resource].- <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED608127.pdf>

2 **Ryskulbek, D.** Functional and parametric mapping of the semantics of phraseological units in intercultural space (Cartographie fonctionnelle et

parametrique de la semantique des unites phraseologiques au sein de l'espace interculturel) [Text] // Xlinguae. – 2021. № 4. – 155–170 б.

3 **Хасанұлы, Б.** Ана тілі – ата мұра (Қазақ тілінің жер жүзі тілдері жүйесіндегі алатын орны) [Текст] – Алматы : «Жазушы», –1992. – 272 б.

4 **Абасилов, А.** Әлеуметтік лингвистика сөздігі [Текст] - Қызылорда, 2008. –145 б.

5 **Беликов, В. И., Крысин, Л. П.** Социоллингвистика [Текст] – Москва : Издательский центр РГГУ, –2002. – 230 б.

6 Толковый словарь русского языка (Под ред. Д.Н. Ушакова) [Текст] – Москва : Гос. ин-т «Сов. энцикл.», 1935-1940. – 560 с.

7 **Crystal, D.** The Cambridge Encyclopedia of Language / Second edition [Text] – Cambridge : Cambridge University Press. 1997. – 372 б.

8 **Байтұрсынов, А.** Тіл тағылымы [Текст] – Алматы : «Ана тілі», – 1992. – 444 б.

9 **Özcan, B.** Yabancı Dil Öğretim İlkeler ve Çözümler, Multilingual Yabancı Dil yayınları [Text] – İstanbul, – 2006. – 245 p.

10 **Ермекова, Т. Н., Мырзабай, А. У.** «Екінші тіл» терминіне берілген социоллингвистикалық анықтамалардың салыстырмалы сипаты [Текст] // VII Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu. – Niğde, – 2020. – 223–232 б.

11 **Жукова, И. Н., Лебедько, М. Г., Прошина, З. Г., Юзефович, Н. Г.** Словарь терминов межкультурной коммуникации [Текст] – М. : Наука, – 2013. – 632 с.

12 **Азимов, Э. Г., Щукин, А. Н.** Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Москва : Издательство ИКАР, – 2009. – 448 с.

13 **Оразбаева, Ф.** Тілдік қатынас : теориясы мен әдістемесі [Текст] – Алматы, – 2000. – 256 б.

14 **Ермекова, Т.** Коммуникативтік қажеттілік – тіл үйренудің басты факторы [Электронды ресурс]. // URL:<http://groupglobal.org/kk/publication/15969-kommunikativtik-kazhettilik-til-uyrenudin-basty-factory>

15 Қазақ тілін оқытудың когнитивті бағыты [Электронды ресурс] // <https://tilalemi.kz/article/30>

References

1 **Idoia, P.** Literature in language learning in the UK context: from current A-levels to university. Literature in language learning: new approaches. Ana Bela Almeida, Ulrike Bavendiek, and Rosalba Biasini (Ed.) [Text]. / [Electronic resource].- <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED608127.pdf>

2 **Ryskulbek, D.** Functional and parametric mapping of the semantics of phraseological units in intercultural space (Cartographie fonctionnelle et parametrique de la semantique des unites phraseologiques au sein de l'espace interculturel) [Text]. // Xlinguae. – 2021. № 4. – pp. 155–170

3 **Hasanuly, B.** Ana tili – ata mura (Qazakq tilinin zher zhuzi tilderi zhuyesindegi alatyn orny) [Native language is the heritage of ancestors (The role of the Kazakh language in the system of world languages)] [Text]. / -Almaty : «Zhazushy», –1992. – 272 p.

4 **Abasilov, A.** Aleumettik lingvistika sozdıgı [Dictionary of sociolinguistics] [Text]. – Qyzylorda, – 2008. – 145 p.

5 **Belikov, V. İ., Krysin, L. P.** Sociolingvistika [Sociolinguistics] [Text]. – Moscow : İzdatelski sentr RGGU, – 2002. – 230 p.

6 Tolkovyi slovar ruskogo yazyka [Explanatory dictionary of the Russian language] / Pod red. D. N. Ushakova [Text]. – Moscow : Gos. in-t Sov. encycl.1935-1940. – 560 p.

7 **Crystal, D.** The Cambridge Encyclopedia of Language / Second edition [Text]. –Cambridge : Cambridge University Press. –1997. – 372 p.

8 **Baitursynov, A.** Tıl tagylymy [Language tradition] [Text]. –Almaty, «Ана тілі», – 1992. – 444 p.

9 **Özcan, B.** Yabancı Dil Öğretim İlkeler ve Çözümler, Multilingual Yabancı Dil yayınları [Principles and solutions for teaching foreign languages. Multilingual publications in foreign languages] [Text]. – İstanbul, – 2006. – 245 p.

10 **Ermeкова, Т. Н., Мырзабай, А. У.** «Екінші тіл» терминіне берілген социоллингвистикалық анықтамалардың салыстырмалы сипаты [Comparative characteristics of sociolinguistic definitions of the term «second language»] [Text]. // VII Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu. – Niğde, –2020 223–232 p.

11 **Zhukova, İ. N., Lebedko, M. G., Proshina, Z. G., Yuzefovich, N. G.** Slovar terminov mezhkulturnoi komunikacii [Glossary of terms of intercultural communication] / pod red. M. G. Lebedko i Z. G. Proshina [Text] – Moscow : Nauka, – 2013. – 632 p.

12 **Azimov, E. G., Şhukin, A. N.** Novyi slovar metodicheskikh terminov i ponjatii (teoria i praktika obuchenia yazykam). [A new dictionary of methodological terms and concepts (theory and practice of teaching languages)] [Text]. – Moscow : İzdatelstvo İKAR, – 2009. – 448 p.

13 **Orazbaeva, F.** Tıldik qatynas: teoriyasi men adistemesi. [Linguistic Communication: Theory and Methods] [Text] – Almaty, – 2000. – 256 p.

14 **Ermeкова, Т.** Kommunikativтік qazhettılık – тіл үйренудің басты факторы. [The communicative need is a key factor in language learning] / [Electronic

resource]. – <http://group-global.org/kk/publication/15969-kommunikativtik-kazhettilik-til-uyrenudin-basty-factory>.

15 Qazaq tilin oqytudyn kognitivti bagyty [Cognitive direction in teaching the Kazakh language] [Electronic resource] – <http://tilalemi.kz/article/30>.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

*Т. Н. Ермекова¹, Д. Ж. Рыскулбек², Б. Молдағали³

^{1,2}Казахский национальный женский педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Алматы;

³Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Республика Казахстан, г. Алматы

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ КАК ВТОРОМУ ИЛИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Необходимость развития и свободного использования казахского языка, государственного языка Республики Казахстан, утверждена законодательно. В государственной программе по осуществлению языковой политики в Республике Казахстан на 2020–2025 годы конкретно обозначены улучшение качества методик обучения и овладения казахским языком, расширение функций казахского языка и повышение культуры его использования. Это - требование времени, и тема нашей статьи также перекликается с методикой обучения казахскому языку как второму или иностранному. В статье рассматривается важность использования эффективных технологий для достижения коммуникативной компетенции, обоснованных с теоретической точки зрения и апробированных в практике. Многие методы и приемы обучения языку, которые использовались до сегодняшнего дня, не могут удовлетворить главные условия обучения. Интерес к изучению казахского языка как второго и стремление к овладению им в современном обществе породили потребность формирования научно-методической основы обучения языку. В связи с этим в статье рассматриваются различные практические работы для развития языковых навыков и методика их проведения при обучении государственному - казахскому языку представителей других национальностей. Поэтому в статье анализируются различия между понятиями родной язык, второй язык, иностранный язык и

предлагаются наиболее эффективные методы и практики в обучении казахскому языку.

Ключевые слова: коммуникативный метод, изучающий язык, второй язык, технология, грамматика.

*Т. Н. Yermekova¹, D. Zh. Ryskulbek², B. Moldagali³

^{1,2}Kazakh National Women's Teacher Training University,

Republic of Kazakhstan, Almaty

³Abai Kazakh National Pedagogical University

Republic of Kazakhstan, Almaty

Material received on 12.12.22.

EFFECTIVE METHODS OF TEACHING KAZAKH AS A SECONDARY OR FOREIGN LANGUAGE

The need for the development and free use of the Kazakh language, the state language of the Republic of Kazakhstan, is approved by law. The state program for the implementation of the language policy in the Republic of Kazakhstan for 2020–2025 specifically outlines the improvement in the quality of teaching methods and mastery of the Kazakh language, the expansion of the functions of the Kazakh language and the improvement of the culture of its use. This is a requirement of the time, and the topic of our article also echoes the methodology of teaching Kazakh as a second or foreign language. The article considers the importance of using effective technologies to achieve communicative competence, justified from a theoretical point of view and tested by experience. Many of the methods and techniques of language teaching that have been used until today cannot satisfy the main conditions of teaching. Interest in learning the Kazakh language as a second language and the desire to master it in today's society have given rise to the need to form a scientific and methodological basis for teaching the language. In this regard, the article discusses various practical works for the development of language skills and the methodology for their implementation in teaching the state - Kazakh language to representatives of other nationalities. In this regard, Kazakh scientists have good research. Therefore, the article analyzes the differences between the concepts of native language, second language, foreign language and offers the most effective methods and research in teaching the Kazakh language.

Keywords: communicative method, language learner, second language, technology, grammar.

<https://doi.org/10.48081/JXDT7058>

*Қ. Т. Жанұзақова¹, Н. А. Айтбаева²

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ҚУАНДЫҚ ТҮМЕНБАЙДЫҢ «ЖАСЫЛ ЖАНЫП ТҰРҒАНДА» ХИКАЯТЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ

Мақалада тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетінің өкілі Қ. Түменбайдың «Жасыл жанып тұрғанда» хикаятындағы психологизм көріністері талданады. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі хикаят жанрындағы психологизм мәселесі әлі күнге дейін зерттеліп жатыр. Белгілі бір кейіпкердің өмірдегі орны мен тұлғалық болмысын жоғалтып алмас үшін жанталасқан әрекеті оның психологиялық сипаттамасы болып шығатыны белгілі. Көркем шығармадағы кейіпкердің сыртқы болмысына көбірек мән беріп, ішкі әлемі қалыс қалып жататын тұстар болады. Көркем шығарманың басты нысанасы адамның ішкі, сыртқы болмысы шынайылықпен сомдалуы тиіс, осы тұрғыда адам жанын жандандырудың басты тәсілі психологизмнің алатын орны ерекше. Қаламгер өз туындысында кейіпкердің ішкі әлеміндегі ахуалдарды түрлі психологиялық әдістер арқылы сипаттаған. Негізгі кейіпкердің балалық шағында көрген психологиялық жарақаттары, есейген шағында өз баласында қайталануы рухани сабақтастыққа жетелейтіні, хикаяттың реалистік сипатта жазылып, қазіргі қоғамда көтеретін әлеуметтік жүгі туралы қорытындылар жасалды. Мақалада басты кейіпкер ойының ұдайы шиеленісуін, бір тоқтамға келе алмауын, ішкі қақтығыстарын түрлі психологиялық әдістер арқылы көрсеткен автордың жазу шеберлігін зерттедік. Автор хикаятқа арқау болып отырған бас кейіпкер Отарәлінің ішкі дүниесі мен қосалқы кейіпкерлер арасында болып жатқан іс-әрекеттерді, оның өмірінде орын алып жатқан оқиғаларды баяндай отырып, нақты шешім шығаруды оқырманның өзіне қалдырады.

Кілтті сөздер: хикаят, монолог, реализм, психологиялық әдіс, диалог, портрет, психологиялық ахуал

Кіріспе

Жазушының әрбір қалам тербеген ойының салмағы – қоғамда болып жатқан кереғар әрекеттер мен жеке адамдардың сол оқиғаларға деген арақатынасын байланыстыра қорытып, көркем шығармаға айналдыруымен көрініс табатын сыңайлы. Әр тағдырдың тұлғалық болмысқа әсер етуімен оның ішкі тебіреністері, саналық серпілістері, дүниені қабылдау көзқарастары қалыптаса бастайтыны анық. Осы жолда, әрбір көрген бейнеті мен қайғысы, жолыққан сынағы оны әр түрлі әрекеттерге бастап, саналы, тіпті кейде бейсаналы түрде қадам жасауына түрткі болады. Қилы кедергілерде адам сабыры мен кейде даналығымен сыналып, тіпті кейде күтпеген жерден соққы жасайтын қалтарыстарда, өзіндік болмысын жоғалтып, екіұдайлы сезімнің жетегінде, сарсаң күймен күн кешіп те жатады. Оның барлығы сыртқы фактордың адамның ойлау қабілетіне әсер ете отырып, әрекетке жетелеуі. Осыдан келіп, ішкі ойлау жүйесінде психологиялық күрес амалдары туындайды.

Дәл осы адам кейіпінің көркем әдебиетте бейнеленуі психологиялық ерекшелік ретінде қарастырылады. Әдеби кейіпкер мен шынайы өмірді шығармасында үндестіретін, ғажайып қиялды емес, күнделікті болып жататын реалистік оқиғаларды байланыстыра отырып, шебер суреттейтін автор ретінде Қуандық Түменбайды атауға болады. Жазушының өзгеден ерекшелігі – оқиғаның өне бойында адамның өзіне бағына қоймайтын ішкі толғаныстарындағы арпалысқан екіұдайлы, беймәлім, шиеленіскен сезімдерді толық жандандыра алуында.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің материалы ретінде жазушы шығармашылығын зерттеуге арналған отандық ғалымдардың еңбектері алынды. Тақырыпқа арқау болған хикаят және жазушы туралы пікірлер мен әдеби баға білдірген ғалымдардың еңбектері алынды. Сонымен қатар, осы мақаланың негізгі тақырыбын ашу мақсатында, психологизмнің негізгі ерекшелігін талдау үшін арнайы зерттеулер мен мысалдар келтіріп, шетелдік ғалымдардың да еңбегі негізге алынды.

Мақаланы жазу барысында сараланатын материалдарды топтастыру, мәтіндік талдау және жүйелеу, психологиялық, салыстырмалы-тарихи, герменевтикалық әдіс-тәсілдер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Хикаят жанрындағы психологизм мәселесін зерттеу өте күрделі. Психологизм - тек қана әрекеттер көрінісі емес, бүтіндей өмір сүру дағдысы. Яғни, ол біріншіден адамның тұлғалық кейіпін назарға ала отырып, ол тудырған әрбір амал мен әрекеттің бүтіндей бірлігін жинақтап, сол басты бейненің өзіндік тағдырына айналдырады. Демек, психологиялық күй, оның

болмысының ішкі тебіренісі, сыртқы әрекеті, күнделікті дағдысы, өмірлік жолы. Сонда психологизмді зерттеу арқылы, сол кейіпкердің толықтай саналық қабылдауларынан бастап, бейсаналық ғұрыптарына дейінгі талас пен тартыстың, мұң мен қайғының, қуаныш пен өкініштің бір-бірімен соғысып жатқан ішкі текетіресін зерттейміз.

Қуандық Түменбай – тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетінде өмірдің көлеңкелі жақтарын сынап, қоғамдағы келеңсіздіктерді арамызда жүрген замандастарымыздың өмір тіршілігі арқылы жеткізіп жүрген, қаламы ұшқыр, тілі уытты қаламгерлеріміздің бірі. Автор ерекшелігі де сол, қазіргі заманғы жаңашылдық пен өзгеше мәселелердің өрнектелуі, дәл қазіргі адамдардың маңдайына сор болып жабысқан заманның ауыр машақатын өн бойына жинай отырып, салмақты оқиғалармен шендеген хикаяттары адамды толғандырмай қоймайды. Қазіргі уақытта әлі де көп жазушылар тарихи кезеңдердің тудырған мәселесін талқылап, мінберіне жетіп қойған тақырыптардың айналасынан шыға алмауда. Сол себепті де, әрбір өтімді, өзекті шығарманы ұсыну үшін, автор қоғам қажеттілігі мен адамдардың сұранысын саралай алуы керек. Бұл туралы қаламгердің өзі де прозаның әдебиеттің ауыр артиллериясы екендігін айтып, артиллерия алысқа ату үшін жазушыға мықты дайындық керектігін атап өткен. Адам сезімдерінің шиеленісін, оның сол күйдегі жан тебіренісін шығармаға негіз етіп, реалистік көзқараспен оқиғаны тізбектейтін Қ. Түменбайдың әдеби қолтаңбасы өзгеден өзін ерекшелейтін басты қаруы іспеттес.

Қ. Түменбайдың қаламының құдіреті туралы С. Оспан: «Ұлы жазушымыздың бірі – Ғабит Мүсіреповтің «Мына өмірде үн-түнсіз шешен адамдар болады» – деп айтқанындай, оған қоса Абай бабамыздың «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл» дегендей қағидаларының бәрін бір бойына сіңіріп, жеке ой-санасымен өзінше өрнектейтін бір жан болса, ол Қуандық па деп қалам. Екіншіден, біздің бұл заманда көңілге қонбай көзге ұратын көріністің көмейдегі айтарын тап басып, өз көркімен қағаз бетіне түсіре алатын бір жазушы болса, мен тағы да осы Қуандық інімді айтар едім. Демек, біздің Қуандықты – өзіндік соны жолымен, айқын бетімен, адал еңбегімен өз оқырмандарының ортасынан ойып тұрып өз орнын алған жазушы демеске хақымыз жоқ» [1] - деп пікір білдіреді.

Қ. Түменбайдың «Жасыл жанып тұрғанда» хикаятына тән өзгешелік – қат-қабат оқиғалардың көрінісі болмаса да, сол бір өткеннің өкінішін оймен тұжырымдау, тіпті шешілмеген өкініштер, жауабы жоқ сұрақтар, бейсаналық әрекеттер, жеккөрініш пен сағыныштың қабаттаса өрбіп, алмасып тұруы. Сол арқылы кейіпкердің жаны шырқырап, жер басып жүргенімен, ойы қалықтап, қайырылғанымен табыса алмай, өткенін жібере алмайтын үнемі арпалысқан үздіксіз ойлардың санасын шатастыруы арқылы психологиялық

көріністердің шиеленісуі негізінде кейіпкердің болмысын толықтырып, оның өмірін айшықтайды. Хикаят басында Ахмет Иассауи кесенесінің жанынан күнде өтетін Отарәлінің тіршілігі суреттеледі. Әзірет Сұлтан кесенесінің жанынан өтіп бара жатқан Отарәлінің бір кездердегі Түркістанға деген ішкі сағынышынан бастау алады. Жер үстінде, адамдардың арасында жүрсе де, оның жүрегінде сарғайып кеткен өткеннің белгісіне деген өлшеусіз сағынышы бар. Ол Әзірет Сұлтан тәрізді жусанды иіскегенде басылмайды, керісінше ұлғая түседі. Бірақ, алысты жалғайтын пойыздардағы ығы-жығы тіршілігі ғана оның бойындағы сезімді сейілдіреді. Ағылған адамдар тобын көріп, құмарын қандырады. «Ал сағынышы көкірегінде теңізге соққан толқындай лықсып, тасып тұрар еді» [2, 12]. Ол өзгені емес, өзі өзегінен тепкен жары екеуінің ортақ перзенті Избасарын деген аңсау сезімі болатын. Ұлының өзін іздеп келмесін жақсы түсінсе де, бейнелердің арасынан «келіп қалар ма» деген алдамшы үмітінің өзі, оны бір сәттік қайғысынан ажырата тұратындай. Жазушы кейіпкерге жаңа өмір сыйламай, қылған әрекетінің азабын тартқызу арқылы, өмірлік заңдылықтың көрінісін айшықтай түскендей. Өзі қашқанымен, оның күндіз де, түнде де ішкі сезіміне тыныштық бермеу арқылы, күнәлі істің жазасын қай шетте жүрсең де арқалауға мәжбүр екендігін аңғартатындай. Оған психологиялық жүк артып, үнемі сағыныштың отында күйдіру арқылы, жасаған қателігі үшін жазаны жүрегіндегі тыныштықты алу арқылы өтегіп жатқандай. Осы орайда кейіпкердің ішкі әлемінің көрінісін Ахмет Байтұрсынұлы «толғау» деп алып, толғағанды айтатын адамның толғауын тысқары ғаламнан емес, ішкергі ғаламнан алатынын, әуелі көңіл-күйінің мұңын, күйішішін шер тарқату үшін толғайтынын айтқан [3, 104].

Хикаяттың өне бойы тұнған қоғамдық мәселе, психологиялық тебіреніс, санаға салмақ түсірер өмірлік мәселелердің тізбегі. Психологиялық байланыс арқылы, өз ұлына қамқорлық таныта алмай, алыстан аңсаған әкенің балалық шағына шегініс жасасақ, өзі де жетім болғандығын білеміз. Бірақ, ол өз тағдырына қарағанда ұлының қайғысын жеңіл көретіндей. Баласын көрмегелі екі жыл, жиырма төрт ай. Бірақ оның жанында шешесі бар, сондықтан ол жетім емес, жалтақ деп бағамдайды. Ал, өзінің тоғыз әйел алған әкесімен шешесіз өткен күндерін тірі жетімдік ретінде санайды. Яғни, бұл жердеде автор кейіпкердің кей әрекеттерінде түпсаналық байланыс арқылы, қайтарым, яғни, өмірдің кей сәттерінің айналым заңдылығы арқылы өрбейтіндігін суреттеп тұрғандай. Он жасында анасынан жетім қалып, баласына да дәл сол күйді тудыртуы да бекерлік емес. Ол оның өмірлік жолының соқпағы Отарәлінің осы күйіне түсуіне себепкер деп ойлайтын адамдары: Сәния және Үміт. Сәниямен жиырма жыл отандасқанымен, оның шалыс басқан қадамын кешірмей, жиырма жасар Үмітті көңілде етуі де кейіпкердің

ішкі қарсылықтары мен тығырықтан шығудың сәтсіз жолын таңдағанын көрсетеді.

Өз күйеуімен кетіп бара жатқан жас сұлудың бейнесін көріп, ашуға булыққан Сәния қол шатырмен қыздың басын жарып, Үмітті өлім мен өмір арасындағы арпалысқа ұшыратуы, жауапкершіліктен қашып, қорқақтыққа басып, оқиғадан басын ала қашқан Отарәлінің әрекеті, соңында Үміттің өмірден ерте озуына алып келді. Осы мәселесе өмірде орын алып жатқан жайттар болғандықтан, психологизм мәселесін зерттеуші Б.Майтановтың «психологизм сөз жоқ реализмге апарар сүрлеу» [4, 56] - деген пікіріне толық сүйенеміз. Әуел бастан, әйелінің ішкі эмоционалды әрекетін түсіне алмай, екінші бір қызбен көңіл көтерген Отарәлінің дәл сондай күрделі мәселе туындағанда бастапқы әрекетінен танбай, оны шешуді емес, тек қашуды ойлайтыны белгілі болған. Бұл айна қатесіз қоғамның дерті. Соңында, автор қанша жер ауыстырып, қателігінен құтылғысы келген Отарәліні бақытты етпейді, керісінше оның жан диалектикасына үңіліп, өзін-өзі талдауына мүмкіндік береді. Бұл шығармадағы Отарәлінің әрбір қателігі мен күнәларын тысқары ғаламнан алмай, ішкі әлемнің көрінісі, өткен балалық шақтарындағы өз басына туындаған қиындықтарының нәтижесі, тәрбиесінің жемісі ретінде көрсетеді.

Сонымен қатар, шығарма барысында им-ишарат, бет әлпеттің бір оқиғаға сай реакция беруімен байланысатын оқиғалар легі бар. Яғни, дене (тән) тілі – қарым-қатынас үстінде өте көп ақпарат білінетін коммуникацияның ерекше құралы деп қарастыра отырып, сол әрекеттер арқылы кейіпкерлердің саналық қабылдауы мен сол сәттегі күйінен хабар алуға болады. Бұл туралы психолог жазушымыз Ж.Аймауытов кейіпкерді яғни адамды психологиялық бақылау барысында бет-бейненің алатын орнын айқындап, кісіні қылығына қарап сынайтынымызды, көзге көрінетін қимылдардың бетке тиесілі екендігін атап өткен [5, 104]. Мысалы: «Жанарын бір ретте мүлт жібермеді. Отарәліге тесіле қарады. Сосын бірдеңе айтқысы келгендей ернін жыбырлатты, бірақ естілмеді». Бұл Үміттің ажалмен арпалысып жатқан кезі. Бірақ ол ишарасында белгісіз мән қала берді. Себебі, сол бір қимылдан кейін ол жас қыз өлімнің құшағында кете барды. Отарәліні қинайтыны да сол. Оның соңғы кейпіндегі жанарында қорқақтық танытып, қашып кеткеніне ренжулі болды ма немесе құрсағында бала кетті ме?! Мүмкін Избасарының жалғасы сол бір үнсіздікпен аяқталған қоштасумен бірге ол перзент те мәңгілікке аттанып кеткен болар. «Үміт бар ма? – деп сұрады Отарәлі ерні дірілдеп. Бір қорқақтығы қансырап жатқан кезінде қашып кетуімен көрінсе, екінші әлсіздігі арпалыста жатқан бойжеткеннің өлім құшуынан сескенеді. Қанша жерден жүрегіне уайым түсіп, өз денесімен білдіртіп тұрсада ол әйелінен батып, өмірден өткелі жатқан Үміттің жанында отыра да алмады. «Сәнияның

жұмыртқадай өңі қара түске боялды» [2, 18]. Оғанда екі себеп бар. Бірі: өз қол жұмсаған арудың халінің мүшкілдігіне мазасызданғаны болар. Бірақ, оның ойында аяушылықтан көрі қызғаныш басым болатын. Оған Отарәліні соңғы тілдесуге де үлгіртпей, үйіне алып кетуі дәлел.

Ым-ишарат мәселесінде шетелдік ғалымдардың еңбектерінен мәліметтер алуға мүмкіндіктер бар. Белгілі классик Лорд Честерфилд: «Ақпаратты әңгімелесушіден тек естіп қана емес, көріп те үйреніңдер» [6, 12] деген пікірінде дәл осы ым-ишараттың әрекетке тікелей қатыстылығын, тіпті кейде ауыздағы сөз емес, дене тілінің ақиқатты анығырақ көрсететінін жеткізгісі келгендей.

Автор Үміт қыздың бақилық болуының бір себебі өз-өзіне қол жұмсауынан екендігін баяндап өтеді. Жай баяндап өтпейді, өзгенің отбасын ойрандаған қыздың ішіндегі алпауыт сезімдер өзін қоярға жер таптырмайды, психологизмнің бұл сипатын тұлғаның екіге жарылуы деп айтамыз. Ішкі сезімдері өзіне қарсы шыққан Үміттің өз-өзіне қол салауы ішіндегі қақтығыстың жеткен шегі.

Бұл хикаятта кейіпкер бейнелері аз болғанымен қатар, олардың кескіндемесі өзгереді. Жасаған әрекетінің нәтижесіне қарай, олардың мінездік, тіпті сыртқы бейнесінде де үлкен айырмашылықтармен сипатталған. Жалпы, «әдебиеттану ғылымында образдардың жасалу жолдары әр алуан: портрет, мінездеу, адамның күйініш-сүйініштері, суреттеуге қатысушылардың сөздері және жанама мінездеу. Бұлар бір-бірімен нық байланысты. Шығармалардың құрылысында бірі ол жерде, бірі бұл жерде, келсе де, жиынтығында кейіпкерлердің бейнесін айқындап, олармен ерекше көзге түсерлік образ – тип – дерлік дәрежеге жеткізу жұмыстарын атқарады» [7, 23]. Дәл осы теориялық ақпаратқа сәйкес басындағы жиырма жыл бұрынғы Отарәлі сүйген Сәния мен ол ажырасамын дегенше қалыпты болған әйел, айналдырған екі жылдың ішінде өзгеріске ұшырайды. Ондағы мақсатта айқын тәрізді. Яғни, «Аршыған жұмыртқадай аппақ». Бұл әрине, махаббатқа толы еркектің ғашығына деген ықыласынан туған теңеу. «Ол бұрынғыдай емес толықсып, еркек бітімді қол-аяғы жуан тартып, бұрынғы аршыған жұмыртқадай жүзіне әжім-сызат түскен». Соңғы кескіндеме ол шыныменде тағдырдың жүгін арқалаған, сынақпен сыналған, ар азабы мен жан азабын қатар тартып, қаныпезерлікпен бірінші қозғалысқа түскен құрсағындағы баласын жоғалтса, екінші жас қыздың өліміне себепші болды. Үшінші жиырма жылдық жарынан айырылды. Сол барлық күннің күресі бет жүзін шимайламай қоймас та еді. Әйелдік нәзіктікті жоғалтып, еркек пішін мен кесек денелі болуына да септігін тигізді. Кейіпкерлердің кескін-келбетін, сырт тұлғасын суреттеу арқылы олардың көз алдына толық елестеуіне мүмкіндік бере отырып, оқып қана қоймай, сезінуіне ықпал етеді. Сол болмыспен бірге жасасып, хәлін анық айыруына, тұлғасындағы өзгерістерін ұғына отырып, ол оқиғалардың қаншалықты дәл сол кейіпке

деген әсерін айыруға оқырманды жетелейді. Мысалы: Үміт бастапқы оқиға барысында жиырма жастағы үлбіреген, талдырмаштай бойжеткен еді. Шығармада оның әйелінен соққы алып, аурухана төсегіне таңылды. «Үміттің өңі қарақошкыл. Көзінің астына ноқталанып өлім сызықтары тартылған» [2, 6]. Яғни, уақыт өте келе орын алған әрекеттің салдарынан оның сұлу бейнесі өзгеріске ұшырады. Оқырманға сол дүниені ұғынықты ету үшін, қыздың тұлғасын кескіндеп отыр. Осы арқылы болып жатқан оқиғаны сипаттау негізінде шығарманы шынайылық пен дәлдікте өрнектеп отыр. Бұл портреттік сипаттау арқылы алған соққысының қаншалықты ауырлығын, бет жүзіндегі белгілер арқылы сипаттап, оның өмірінің тоқтау сағаты жақын екендігін алдын ала ескертіп кеткендей.

Сонымен қатар, бұл хикаятта ішкі тебіреністі монолог және диалог арқылы жеткізу тәсілі қолданылған. Шығарманың басталуынан бастап, оның әрбір оқиға желісі Отарәлінің өзіндік ойлау жүйесіндегі қайшылықтар мен саналық толқыныстарынан шыққан ішкі үнімен жалғасын тауып жатты. «Көпшіліктің арасынан Избасарымды көрсем дейді. «Оған жол жүруге әлі ерте, сегізінші-ақ сыныпта. Кім біледі, оқу іздеп келіп қалса... Жоқ, ондай бағылдыққа Сәния жібіре қоймас». Осы бір ғана ойдың ішінде неше мәрте қарсылықты пікір, сағыныш, орындалмайтын арман, үміт атты сезімдердің барлығы топталған.

Теориялық зерттеу еңбектеріне сүйенсек, шығарманың бейнелеу өрісіне монологқа айналған сана-сезімнің қаншалықты дәрежеде қатысы барын айқындауға байланысты көрінеді. Бірінші санадан, еркіннен тыс ішкі монолог болса, екінші жарым-жартылай саналы ішкі монолог, үшінші өзін бақылай алатын, бағыты айқындалған, шын мәніндегі ойлау үрдісін білдіретін ішкі монолог [8, 5]. Қосымша бір түрі автор өзі тікелей оқиғаға, талдау жасайтын монолог. Яғни, жоғарыдағы сөйлем бойынша: «Кім біледі келіп қалса» деген жалған үмітпен күнде ығы-жығы пойыздың келуін аңду, бұл әрине санадан тыс ойлау мен оның әрекетке ұласуы. Ал, жарым жартылай сана ағысы бойынша баласының оқу іздеп келіп қаларма деген ойына, қарсылық білдіріп, оған Сәнияның рұқсаты болмайтынын түсіне қоюы. Соңында бағытын айқындап, құр қиялға ерік бермей, келмесін толық түсініп, өзі бармаса болмайтынын қабылдай алуы. Демек, осы бір үш сөйлемнен құралған бір ғана ойдың ішінде ішкі монологтың бейнелеу өрісіне қатысты үш сипаты да танылып тұр.

Ішкі монолог – көркемдік бейнелеу тәсілі екенін көркем шығарманың кейіпкер образын танудағы жолдардан байқауға болады [7, 9]. Мысалы: «Осылай. Пойыз кетті мен қалдым. Мен сезімдімді тазарту үшін келдім бұл жерге. Қасірет сезімдімді тазартады. Мен өзімді –өзім жазалау үшін, азаптану үшін келдім. Екінші Меккеге мен арылу үшін келдім. Ары-лу...».

Күнәдан қашып, ар мазалап, адалдықтың қаласына келгенімен, одан өткеннің қайғысы сөйілмейтінін, тағдырына қара көлеңке кіргізген адамның санасына күннің сәулесі нұрын шашқанымен оның ол аймақты жылытуға шамасы жоғын және оның қаншалықты ауыр жүк, осының бәрі бір ғана кейіпкермен жасасып тұрған тағдыр екендігін танытатындай. Жалпы, Отарәлі бейнесі қоғамдық ауыртпалықтың, еркек кіндіктілердің осы өмірдегі шалыс басқан қадамдарының, отбасылық қиындықтан қателікпен шешім тауып, өмірлік соқпаққа түсетін сергелдендегі сандалған жанның жиынтық образы секілді. Жалғыз өзі, әлемдік ер адамдарға тартылатын тағдыр азабының иесі тәріздес. Ішкі монологтың авторлық түрлері негізгі үш жағдайда байқалады. Біз жазушы әңгімелерінде ұшырасатын монологты соған сәйкес талдадық. Ішкі монологта кейіпкердің ішкі ой-сезімін жеткізетін автор сөзі. Мысалы: «Күн сүйіп, жел өбіп, жаңбыр мүжіген қамкірпіштердіңәрқайсысы сырын ішіне бүккен көненің көзіндей көк күмбезді қиналмай, ауырсынбай көтеріп тұр. Ол жәймен бетін сипады. Кесененің айқара ашық қақпасын көргенде жүргізушінің іші шымырлайды». Ол пойыздан түскен адамдарды көріп, құмарын қандырады. Ал сағынышы көкірегінде теңізге соққан толқындай лықсып тұрар еді. Шығарма идеясының не бір нәзік тұстары, кейде автор мақсатының басты дәні көп ретте ішкі сөздер ағымымен бейнеленеді.

Хикаяттың әлеуметтік жүгі де біршама. Күйеуіне бағынбай әрекет ететін әйелдің бейнесін де Сәния арқылы жеткізілген. Жалғыз ұлынан кейінгі көтерген сәбиін құрсағынан шығуына мүмкіндік бермей, түсік жасатуы қазіргі қоғамның қасіреті. Ал, Отарәлі, жоғарыда атап өткендей, өксікпен өкініші қатар өрбіген, өмірден жолын таппаған бір бейбақ. Қазіргі мысы мен мінезі жоғалған қазақ жігіттерінің бірі. Оның отбасында беделі мен сыйы болар болса, оның рұқсатынсыз әйелі баласын алдырмақ түгілі ол іске баруды да ойына ала алмас еді. Өз қадірінің жоғалғанымен күресудің орнына, бақытын өзгенің құшағынан табамын деп талпынғаны, екі бірдей әйелдің көз жасына қалуына алып келді. Соның ішіндегі ең өкініштісі тірідей жетім қалған Избасар баласының тағдыры. Осы шығарма ішіндегі тағдырдан шалыс қадам баспай тұрып таяқ жеген дәл осы ұлы ғана. Бұл бүгінгі өмірдің айна қатесіз бет бейнесі. Көп отбасының халі. Әйелдер мен еркектердің осал тұстары. Өмірден өздері жасап алған шым шытырық жолдары, қадамымен жасаған әрекеті миындағы сағышына айналып отыр. Өмірдегі қоғамдық көріністердің ауырлығы бойына жинақталған кейіпкердің «ішкі қарны қидаланып, ішкі сарайы іріп бара жатқандай» [2, 14]. Отарәлінің Түркістаннан Алматыға арнайы келіп, Сәнияны көргенімен ойындағысын жеткізе алмай, күшін жинап сағынышына қарсы шыққысы келгенімен ұлымен көрісе алмай, тіпті кезіндегі қызықты сәтінің бір бөлшегі ретінде «Аққу» кафесіне барғысы келгенде де, оның өртенгенін естігендегі ішкі

тебіренісі, оның өз қолымен жасаған әрекеттерінің жазасы жеңілдемей, сыртқы әлемдегі әрекеттерінің өтемін, ойының шиеленістегі үздіксіз өкініші арқылы өтеп жатқандай күйге түсіреді. Екі кейіпкердің арасындағы психологиялық байланысты диалог арқылы көрсеткен автордан үзінді алсақ:

«Міне, көріп отырсың мен осындаймын!

- Менің де ештеңем кеткен жоқ.

Жігіт күтпеген жерде қызарақтап қалды. Жігіттің қызарақтап қалуы да атап өткен бет-әлпеттің өзгеруі. Әрі қарай диалог ер мен әйелге ортақ бала жайында өрбиді.

- Избасар қайда?

- Нағашысында

- Маған көрсетпеудің амалы!

- Операция жасаттым, келгіш болсағ сонда неге келмедің?!

- Біріншіден, менің хабарым жоқ, екіншіден біз ажырасқанбыз...»

[2, 12]. Бұрынғы ері мен әйелінің арасында болған бұл диалог бір-біріне деген іштеріндегі қатып қалған реніш пен тәкәппарлықты қозғайды. Осы тұрғыда Р. Бердібайдың «Диалог – айтпауға болмайтын, жасыруға келмейтін қажеттілікті жария етуі тиіс» [9, 91] деген ойымен толық келісеміз. Диалог арқылы автор кейіпкердің нені айтып, нені айтқысы келмей, нені бүркелеп, нені жария еткісі келмей отырғанын нақты жеткізіп береді.

Кейіпкердің ойы мен іс әрекетінің кереғарлығы, сана қақтығысынан тұратын ерекше көркемдік жүйесін салмақтауда Қ.Түменбайдың шеберлігін таныдық. Кейде адамның өзі қалап тұрса да, әрекетті болдыруға белгісіз бір күш кедергі келтіретінін де бұл хикаядағы Отарәлі мен Санияның кездесуіндегі екі жаққа қайырылмай кетуінен көрінді. Қазіргі қоғам шындығының бір бөлшегі. Кей адамдардың тағдыры, біршама жандардың өмірлік өкінішінің көрінісі. Отарәлі сынды күнәсінен қашқысы келсе де, ойы шатаса беретін, жолы жабыла түсетін, өткеннің қателігін бүгінмен өтеп жатқан тұлғалардың дерті. Отарәліге тән психологиялық көрініс – от басып жүрген көп жандармен байланысты тіршіліктің нақты сипаты, өмірдің өзі.

Қорытынды

Жазушы – өзі өмір сүрген қоғамның айнасы. Болып жатқан адамдар арасындағы қақтығыстар мен ең өзекті мәселерді қозғай білуі арқылы, қоғамның ақиқаты мен шындығын көрсете алатын шеберлік иесі. Қуандық Түменбай да адамдық болмыстың сырына бойлап, дәл қазіргі уақыттың дертіне айналған отбасылық мәселелерді көтере отырып, оның негізгі қателігін бастауы қай жерден кеткендігін, сол жолда таңдағанда оның арты қандай өкініштерге апаратынын оқырманға нәрлендіре жеткізе белген жазушы. Шығармасы түрлі эмоциямен бейнелі, жалпы идеялық бүтіндікті астыртын түрде жеткізе отырып, адамның тағдырының өрбуіндегі өмірлік

заңдылықтардың орнауын орынды аша білген. Автордың персонаж таңдай білуі, сол кейіпкерінің болмысына еркек кіндіктілердің кейбіріне тән кереғар әрекетті біте қайнатуы арқылы, қазіргі тілмен айтқанда депрессиялық күйді тудыртуға сол жанның өз қадамдары мен шешімдері себеп болатынын баса көрсете білген. Түйіндей келе, шағын ғана хикаятта психологизмнің бірнеше көріністері орын алып, оқырманға кейіпкерлердің келесі әрекетін жұмбақтай түседі. Әрбір оқиғасының арты белгісіз, алды тұңғық болып келетін бұл шығарманың ойланғанға ой салып, шешім іздегенге жол сілтей аларлықтай құндылығы бары анық. Адамның барлығы бір ізден қателесуге міндетті емес. Шалыс басылған қадамнан құлаған кейіпкерден үлгі алып, ойланып іс істеуге де болады. Немесе, оның қателігінен туындаған өмірлік мәселесін оқи отырып, дәл сол шоқты оқырманда басуы мүмкін. Бұл әрине, әр адамның өз ішкі сезімінің, ішкі ойының таразылай алатын саналық таңдауы болмақ.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дүйсенәлі, Ә.** Қазіргі қазақ романы қай деңгейде? // Егемен Қазақстан, 2021 жыл, 14 қазан // [Электронды ресурс] – URL: <https://egemen.kz/article/292916-qazirgi-qazaq-romany-qay-denhgeyde?>

2 **Түменбай, Қ.** Жасыл жанып тұрғанда. – Алматы: «Дәуір», – 2019. – 192 б.

3 **Байтұрсыннов, А.** Әдебиет танытқыш. – Алматы, – 2003. – 208 б.

4 **Майтанов, Б.** Көркем әдебиеттегі психологизм. – Алматы, – 2004. – 336 б.

5 **Аймауытов, Ж.** Психология. – Алматы: «Рауан», – 1995. – 129 б.

6 **Иезуитов, А.** Проблемы психологии в эстетике и литературе // Проблема психологии в советской литературе. – Л.: Наука, – 1970. – 52 б.

7 **Момынова, Б., Бейсембаева, С.** Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы, – 2003. – 176 б.

8 **Пірәлиева, Г.** Қазіргі қазақ прозасындағы психологизм мәселелері. Автореферат. – Алматы, – 2004. – 136 б.

9 **Бердібаев, Р.** Қазақ тарихи романы. – Алматы: «Ғылым», 1979. – 240 б.

10 **Әдебиеттану терминдер сөздігі.** – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 278 б.

References

1 **Duissenali, A.** Qazirgi qazaq romany qai dengeide? [At what level is the modern Kazakh novel?]. Egemen Kazakhstan, October 14, 2021 // [Electronic resource] – URL: <https://egemen.kz/article/292916-qazirgi-qazaq-romany-qay-denhgeyde?>

2 **Tumenbai, K.** Jasyly janyp turghanda [While the light is green]. – Almaty, «Dauir», – 2019. – 192 p.

3 **Baitursynov, A.** Adebiet tanytqysh [Literary bulletin]. – Almaty, 2003. – 208 p.

4 **Maitanov, B.** Kórkem ádebiettegi psihologizm [Psychologism in Kazakh literature]. – Almaty, – 2004. – 336 p.

5 **Aimautov, Zh.** Psihologna [Psychology]. – Almaty: «Rauan», – 1926. – 129 p.

6 **Jesuitov, A.** Problemy psihologii v estetike i literatýre // Problema psihologii v sovetskoi literatýre [Problems of psychology in aesthetics and literature // The problem of psychology in Soviet literature]. L : Nauka, – 1970. – 52 p.

7 **Momynova, B. Beisembayeva, S.** Qazaq tilindegi ym men isharrytyn qazaqsharyssha túcindirme sózdigi [Kazakh-Russian explanatory dictionary of gestures and gestures in the Kazakh language]. – Almaty, – 2003. – 176 p.

8 **Pralieva, G.** Qazirgi qazaq prozasyndagy psihologizm máseleleri [Problems of psychologism in modern Kazakh prose]. Abstract. – Almaty, – 2004. – 136 p.

9 **Berdibaev, R.** Qazaq tarihi romany [Kazakh historical novel]. – Almaty: «Gylym», – 1979. – 240 p.

10 **Ádebiettaný terminder sózdigi** [Dictionary of Literary terms]. – Almaty: «Ana tili», – 1998. – 278 p.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

*К. Т. Жанузакова¹, Н. А. Айтбаева²

^{1,2}Қазақский национальный женский педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Алматы

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

ПСИХОЛОГИЗМ В ПОВЕСТИ КУАНДЫКА ТУМЕНБАЯ «ПОКА ГОРИТ ЗЕЛЕНЬ»

В данной статье анализируется психологизм в повести Куандыка Туменбая «Пока горит зеленый». Проблема психологизма в жанре повести в современной казахской литературе до сих пор не изучена. Известно, что самоотверженная деятельность того или иного героя, чтобы не потерять свое место в жизни и личность, оказывается его психологической характеристикой. В художественном произведении больше внимания уделяется внешнему бытию героя, а внутренний мир остается в тени. Главный предмет художественного произведения – внутренняя реальность человека, в этом контексте особое место занимает психологизм. В своем произведении писатель описывал ситуации во внутреннем мире героя с помощью различных психологических приемов. В статье мы изучили мастерство письма автора, показавшего постоянное обострение мысли главного героя, невозможность

остановиться на одном и том же, его внутренние конфликты различными психологическими методами. Автор оставляет за собой читателя принять конкретное решение, изложив события, происходящие в его жизни, события, происходящие между внутренним миром главного героя и второстепенными персонажами. Мы доказали, что история написана реалистически и имеет такой социальный багаж, который созвучен жизненному пути мужчин в современном обществе.

Ключевые слова: повесть, монолог, реализм, психологический метод, диалог, портрет, психологическое состояние.

*К. Т. Zhanuzakova¹, N. A. Aitbayeva²

^{1,2}Kazakh National Women's Teacher Training University, Republic of Kazakhstan, Almaty.

Material received on 12.12.22.

PSYCHOLOGISM IN KUANDYK TYUMENBAI'S NOVELLA «WHILE THE GREEN IS ON»

This article analyzes the psychologism in the story of Kuandyk Tumenbai «While the green is on». The problem of psychologism in the genre of narrative in modern Kazakh literature is still being studied. It is known that the selfless activity of one or another hero, in order not to lose his place in life and personality, turns out to be his psychological characteristic. In a work of fiction, more attention is paid to the external being of the hero, and the inner world becomes backward. The main subject of a work of art is the inner, outer reality of a person, in this context, psychologism occupies a special place. In his work, the writer described the situations in the inner world of the hero with the help of various psychological techniques. In the article we studied the skill of the author's writing, which showed the constant aggravation of the main character's thoughts, the inability to stop at the same thing, his internal conflicts by various psychological methods. The author reserves the reader to make a concrete decision, outlining the events taking place in his life, the events taking place between the inner world of the main character and minor characters. We have proved that the story is written realistically and has such a social baggage that is in tune with the life path of men in modern society.

Keywords: story, monologue, realizm, psychological method, dialogue, portrait, psychological state.

<https://doi.org/10.48081/ZLCM6582>

***Р. О. Жуманбаева¹, Л. Ә. Еспекова²**

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

ЖАРНАМАЛЫҚ ДИСКУРС ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Мақалада дискурс және дискурстың теориялық мәселелері қарастырылады. Дискурс лингвистикамен қатар философия, әлеуметтану, педагогика, семиотика, логика және т.б. ғылыми салаларда да кең қолданысқа ие. Сондықтан ауқымды зерттеулерге арқау болған дискурс туралы түрлі көзқарастар мен анықтамалар бар. Мақалада сол зерттеулерге шолу жасалып, ғылыми тұжырымдар жүйеленеді. Дискурсты зерттеушілердің алдында тұрған тағы бір маңызды мәселе – оның типологиясы. Дискурс типологиясы туралы зерттеу сараланады.

Біраз зерттеулерде дискурс ұғымын мәтін ұғымымен сабақтастырып, екеуін бір ұғым ретінде қарастыру бар. Зерттеулерге сүйене отырып дискурс пен мәтіннің ерекшелігін көрсеттік. Дискурс – адамға тән қарым-қатынастың бірі. Ол мәтінмен тығыз байланысты болғанымен екеуі бір емес.

Сөйлеу арқылы дискурс дамып, бірнеше түрге бөлінеді. Солардың бірі – жарнама дискурсы. Жарнама дискурсының ауызша және жазбаша түрлері, онда қолданылатын тілдік құралдар, бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарнаманың өзіндік құрылымы, жазбаша дискурста қолданылатын тілдік тәсілдер қарастырылады. Әлеуметтік жарнаманың тілі де басқа жарнамалық дискурстан ерекше болып келетіні, ол бұқараның назарын қоғамдағы маңызды мәселеге бағыттауыны дәлелденеді.

Әлеуметтік жарнама дискурсы мен туристік жарнама дискурстарына лингвистикалық сипаттама беріледі.

Кілтті сөздер: дискурс, мәтін, тәсіл, коммуникация, дискурс теориясы, жарнама, жарнамалық дискурс.

Кіріспе

Кейінгі жылдарда кең танымал болған термин – дискурс. Лингвистикада кеңінен қолданыс тапқан дискурс терминіне нақты анықтама беру өте қиын. Дискурс теориясына арналған ғылыми зерттеулерде түрлі тұжырымдар мен анықтамалар айтылады.

Дискурс лингвистикамен қатар философия, әлеуметтану, педагогика, семиотика, логика және т.б. ғылыми салаларда да қолданысқа ие және ғылыми зерттеу нысаны. Мәселен философияда дискурс белгілі бір ой-пікір, талқылау мен аргумент есебінде зерттелсе, әлеуметтік психологияда тілдің көмегімен болатын әлеуметтік іс-әрекет. Бұл туралы В. И. Карасик зерттеуінде жазылған. Ол дискурстың күрделі құбылыс екенін және оны әртүрлі лингвистикалық тәсілдер тұрғысынан қарастыру керек екенін атап көрсетіп, келесідей ғылыми тұжырым жасайды: «Лингвистикалық философияда дискурс – сөйлеу, ал әлеуметтік лингвистикадағы дискурс – бұл әртүрлі әлеуметтік топтарға жататын адамдар арасындағы өзара әрекеттесудің интерактивті процесі» [1,10].

Материалдар мен әдістер

Ойды жарыққа шығаратын тіл болғандықтан жоғарыда аталған ғылым салалары да дискурсты зерттеуде коммуникативті тәсілге сүйенеді. Сондықтан дискурс өте күрделі ұғым болуымен қатар қазіргі коммуникацияның маңызды элементі десек болады.

Зерттеуде дискурс, жарнамалық дискурс, олардың теориялық мәселелері шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері негізінде сараланады. Н. Д. Арутюнова, В. И. Карасик және т.б. ғалымдардың еңбектері басты назарда болды.

Нәтижелер мен талқылау

Дискурс жайлы зерттеулерге үнілсек лингвистикалық мектептердегі оған берілген анықтамалардың, көзқарастардың түрліше екендігін көреміз. Американдық лингвистикада дискурс, ең алдымен, ауызша, спонтанды сөйлеу. Ал орыс және отандық лингвистикада дискурс экстралингвистикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық және басқа факторлармен байланыстырылған мәтін ретінде қарастырылады.

«Қазіргі лингвистикадағы дискурс ұғымы» атты ғылыми мақалада дискурсты анықтаудың бірнеше тәсілі көрсетіледі. Олар:

- Коммуникативті (функционалды) тәсіл. Дискурс сөйлеу, диалогтық қарым-қатынас ретінде.

- Құрылымдық-синтаксистік тәсіл. Бұл жағдайда дискурс белгілі бір мәтіннің жеке бөлігі ретінде әрекет етеді. Мысалы, дискурс авторлық мәтіннің бір абзацы болуы мүмкін. Дегенмен, ол бүкіл мәтіннің мағыналық байланыстырушысы болып саналады.

- Құрылымдық-стилистикалық тәсіл. Дискурс негізгі мәтіннен тысқары, түрлі тілдік құралдар арқылы мәтіннің оқырманға әсерін арттыру.

- Әлеуметтік-прагматикалық тәсіл. Дискурс – бұл мәтіннің бөлігі, оны «мәтіннің ішіндегі мәтін» деп айтуға болады [2]. Осы жіктеуге сүйене отырып, дискурстың бірнеше аспектіге бөлінетінін түсінуге болады.

Дискурс ұғымы мәтін ұғымына жақын. Кей зерттеулерде дискурс, сөйлеу және мәтін ұғымдары балама ретінде алынады. Дискурсқа күні бүгінге дейін әртүрлі мағына беріліп келеді. Біріншісі – оны тілдік жүйені қолдану фактісі ретінде түсіну, екіншісі – осы қолданудың нәтижесі, яғни мәтіндер жиынтығы.

Н. Д. Арутюнова, Т. А. Ван Дайк, В. Г. Борботько сияқты зерттеушілер мәтін мен дискурс ұғымдарының екі бөлек екенін көрсетті. Н. Д. Арутюнованың берген анықтамасы бойынша дискурс: «Дискурс – это связный текст в совокупности с экстралингвистическими-прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами; текст, взятый в событийном аспекте; речь, рассматриваемая как целенаправленное социальное действие, как компонент, участвующий во взаимодействии людей и механизмах их сознания. Дискурс есть речь, «погруженный в жизнь». Поэтому термин «дискурс», в отличие от термина «текст» не относится к древним и другим текстам, связь которых с повседневной жизнью не поддается прямому переводу» [3, 136]. Пікірге сай дискурс ұғымын жеке алып тек лингвистикалық аспектіде қарастырмай, басқа да гуманитарлық ғылым салаларымен бірлікте кешенді қарастырған дұрыс. Себебі дискурс динамикалық процесс және сөйлеудің экспрессивті, когнитивті, прагматикалық функционалдық ерекшеліктерін көрсетеді.

Дискурсты зерттеушілердің алдында тұрған тағы бір маңызды мәселе – оның типологиясы. Дискурс типологиясының кең таралғаны В. И. Карасиктің жіктегені. Бұл жіктеуде негізге алынғаны дискурстың мақсаты және кімге бағытталғаны.

В. И. Карасик дискурстың екі түрін ажыратады:

1. Тұлғалық (жеке адамға бағытталған). Сөйлеушінің ішкі әлемі бар тұлға ретінде әрекет ететіндігін көрсетеді. Бұл түрді өз ішінен тағы екі кіші түрге бөледі: тұрмыстық және болмыстық байланыс. Болмыстық тілдік байланыс монологпен және көркем әдебиет мәтіндерімен көрінеді. Ал тұрмыстық субъективтілігімен және мәлімдеме құрылымының бұзылуымен сипатталады.

2. Институционалды (мәртебеге (статусқа) бағытталған).

Мұнда сөйлеуші белгілі бір әлеуметтік топтың өкілі ретінде болады. Дискурстың бұл түрі белгілі бір жағдайдағы мәртебелік қарым-қатынасты

білдіреді. Бұл тілдік қатынасқа қатысушылар мен алға қойған мақсаттарына байланысты ерекшеленеді [1].

Отандық зерттеушілерден дискурс мәселесін көтеріп жүрген ғалымдар ретінде Л. Ақтанова [4], Г. Бүркітбаева [5], К. Қ. Садироваларды [6] айтуымызға болады. Бұл зерттеулерде дискурс, шешендік сөздердің дискурсы, іскерлік дискурс, мәтін, сөйлесім мәселелері қарастырылған.

Дискурс туралы зерттеулерге шолу жасай келе барлық дискурстар арасындағы айырмашылықтың формальды екенін байқаймыз. Дискурстың жазбаша да, ауызша да болуы мүмкін екенін түсіну бірдей маңызды. Кей зерттеулерде адамның ойлары да дискурс ретінде танылады. Адам ойы – ол сөздер мен бейнелер. Л. С. Выготский зерттеулерінде де ой дискурс ретінде танылады.

Сөйлеу әрекетінің ерекше бір саласы – жарнамалық дискурс. Жарнамалық дискурстың негізінде жарнамалық мәтін құрылады. Ақпараттық ағындардың адамға айтарлықтай әсер етуімен сипатталаатын ХХІ ғасырда жарнамалық мәтіннің маңызы ерекше. Оны қазіргі заманның ең жарқын құбылыстарының бірі десек болады. Лингвистикада жарнама сөзі өнім мен қызметтің мағыналарын синкреттік түрде біріктіреді. Жарнамалық мәтін – әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-гуманитарлық және әлеуметтік-мәдени жоспардың ақпаратын байланыстыратын көпфункционалды құбылыс. Біз жарнамалық қарым-қатынасты феноменальды әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде қабылдаймыз, бір жағынан тұтынушыны бағдарлайтын және оның әлеуметтік ниеттерін қалыптастыратын коммерциялық жоспардың сауда ұсыныстары, ал екінші жағынан тұтынушыға бұқаралық сананың субъектісі ретінде қазіргі заманның идеологиялық және эстетикалық детерминистік идеяларын береді.

Жарнама тілі үшін құрылысы жағынан өзіндік айырмашылықтары бар ауызша және жазбаша дискурстарды ажырату маңызды. Ауызша дискурсқа жататын көптеген құбылыстар кейіннен тіл жүйесіне еніп, сөздіктермен бекітіліп, жазбаша дискурстың бөлігі болды. Олардың ішінде бір сөзден тұратын атаулы сөйлемдерді, сөз, сөйлем құрылыстарының әртүрлі бұзылуларын айтуға болады.

Бұқаралық ақпарат құралдарындағы жазбаша дискурстың өзіндік құрылымы бар. Мәселен, баспа арқылы берілген жарнама түс пен жазу үлгілері арқылы ерекшеленеді. Сөйлемдер мен сөздерді тұтастай немесе кей әріптері мен түстерін ерекшелеу – баспадағы жарнама мәтіндерінде коммуникацияны ұйымдастырудың кең таралған әдісі. Бірінші кезекте мәтіннің оқылуы керек компоненттері ерекшеленеді. Бірден назар аударту үшін тақырыптар, тірек сөздер мен буындар ерекшеленеді. Мәтін тақырыбын, маңызды деген сөздердің әріптері мен түстерін ерекшелендіру, өзге тілдің

графикасын қолдану (шет тіліндегі сөзді аудармасыз және транслитерациясыз беру), ауызша және иконикалық элементтерді біріктіру, әріптер мен сандарды біріктіру, әріптің графикалық сызбасының санмен ұқсастығы, әріптер мен компьютерлік белгілерді біріктіру, әріптер мен идеограммаларды біріктіру және т.б. Бұл сияқты тәсілдер жазбаша дискурста назарды ең маңызды ақпаратқа аударуға, ақпаратты қабылдау процесін дұрыс арнаға бағыттауға мүмкіндік береді.

Бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарнама дискурсында тыныс белгілері маңызды рөл атқарады. Жазбаша сөйлеуде, сондай - ақ ауызша сөйлеуде тыныс белгілерін қолдану сөйлеуші мен оқушының ритмін анықтайды. Бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндері дискурс болып табылады, олардың барлығы динамикалық және заманауи, олар болып жатқан оқиғалар контекстінде коммуникацияға қатысушылар арқылы қабылданады.

Әлеуметтік жарнама дискурсының жалпы жарнамадан өзіндік ерекшеліктері бар. Лингвистикалық зерттеулерде ол ерекшеліктерді танытатын негізгі параметрлер көрсетілген. Олар:

- адресант (коммерциялық ұйымдар, әлеуметтік институттар, қоғамдық және кәсіби ұйымдар);
- адресат (әлеуметтік мәртебеге тәуелсіз);
- мақсат қою (ол пайда табуды көздемейді, керісінше қоғам мен адамның дамуына арналады);
- арна (бұқаралық ақпарат құралдарында сирек жарияланады);
- себеп пен үндестілік (вербалды және бейвербалды бейнелер актив жұмсалады) [7, 93].

Әлеуметтік жарнаманың тілі де басқа жарнамалық дискурстан ерекше болып келеді. Ол бұқараның назарын қоғамдағы маңызды мәселеге бағыттайды. Осы сипатына орай әлеуметтік жарнаманы әлеуметтің мінез-құлық моделін қалыптастыратын маңызды жүйесі десек болады. Сонымен қатар ол бүкіл қоғамдағы әлеуметке арналғандықтан тілі барлығына бірдей түсінікті болады. Онда кейбір әлеуметтік топ өкілдері түсіне қоймайтын сөздер сирек ұшырасады және ауызекі сөйлеу стиліне жақын болады.

Қазіргі кезеңде барлық жерден жарнаманы көруге болады. Солардың ішінде әлеуметтік жарнамаға мысал ретінде бірнеше жарнаманы келтірсек.

Компьютерге, ғаламторға тәуелділік туралы жарнама:

Компьютер көмекші болуы мүмкін, бірақ ол сенің өмірің емес!

Спорт түрін насихаттау туралы жарнама:

- Біз өмірді таңдаймыз!

- Өз өміріңді бұзба!

- Экстрим есірткіден артық!

Бұндай жарнама халықты ойлануға, әрекет етуге үндейді:

- Қосыл!

- Өз-өзің бол!

- Өміріңді дозаға айырбастама! Өмірге құштар бол!

- Спортты таңда!

Сиреген аң-құстарды аулауға қарсылықты білдіретін жарнама:

- Атыңдар мені... Мен – соңғымын...

Әлеуметтік жарнама дискурсында көпке кең таралған, халыққа белгілі өлең жолдары, қанатты сөздер, мақал-мәтелдер жиі қолданылады. Олар әлеуметке жақсы таныс болғандықтан әсері ерекше болады. Әлеуметтік жарнама тілінің күнделікті қолданыстағы тілден айырмашылығы – ауызекі тілде және өзіне тән тілдік ерекшелігінің болуы, дыбыстық, жазбаша және көркем графикамен рәсімделуі.

Келесі бір көп зерттелген дискурс – туристік дискурс. Туризмді жарнамалау да белсенді өріс алған. Туристік дискурс туралы кейінгі он жылдықта жазылған М. Г. Вохрышева, Н. А. Тюленева, А. Погодаевалардың зерттеулерін айтуға болады. Ол зерттеулерде туристік қызмет көрсетудің лингвокогнитивтік стратегиялары, туристік дискурстағы диалогтың коммуникативтік стратегиялары, туристік дискурстағы тілдік құралдар, олардың аргумент келтірудегі қызметі қарастырылған.

Туризм әртүрлі елдердің өкілдерімен, мәдениеттерімен тікелей байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Мұндағы коммуникатор – таныстыратын аумақ туралы мол білімі бар, сол мәдениеттің өкілі. Ол кейбір адресатқа (туристке) өзінің мәдениеті туралы, әртүрлі мәдени жәдігерлер туралы ақпарат, хабарлама жібереді. Гид, туристік агенттік жарнама дискурсы арқылы сол ел, аймақ, олардың тарихы, әсем жерлері туралы бұқаралық ақпарат құралдары немесе түрлі арналар, болмаса әлеуметтік желілер арқылы ақпарат береді. Осылайша, туризмде әртүрлі мәдениеттердің өзара әрекеттесуі жүреді, ал бұл өз кезегінде туризм индустриясындағы туризм дискурсын зерттеуге бағытталған лингвистикалық зерттеулерді тудырды.

Туристік дискурс – лингвистикалық зерттеулер арасында салыстырмалы түрде жаңа сала. Туристік дискурстың типологиялық мәртебесін Н. Ф. Филатова [8], С. А. Погодаева [9] сияқты зерттеушілер қарастырған.

Туристік дискурсқа келесідей сипаттама беріледі:

1. Дискурсқа қатысушы мүдделі тұлғалар: қызметті ұсынушы мен қызметті пайдаланушы клиенттер (Экскурсовод, туристер және т.б.).
2. Хронотоп. Туроператор кеңсесі, көрікті жерлер, трансфер, буклеттер.
3. Дискурстың негізгі мақсаты – пайда табу.
4. Концепт – мүдделі тұлғалар үшін саяхатты ұйымдастыру.
5. Позитивті болу.

6. Негізгі материал – тур туралы ақпарат, ел/қала бойынша ақпарат, қонақүйде тұру, мейрамханалар және т.б. туралы ақпарат.

7. Тарату арнасы – ауызша (оператордан клиентке) және жазбаша (туроператордың ресми сайты, буклеттер, электрондық хат алмасу және т.б.) [10, 3].

Туристтік жарнама дискурсы әлі де зерттеуді қажет етеді. Сонымен дискурс – сөйлеу, тілдік іс-әрекет процесі; сөйлеу тәсілі. Лингвистика, әдебиеттану, семиотика, элеуметтану, философия, этнология және антропология сияқты тілдің қызметін зерттеуді көздейтін бірқатар гуманитарлық ғылымдардың көп мағыналы термині.

Қорытынды

Ғылыми мақалада қазіргі лингвистикадағы дискурс және жарнамалық дискурс ұғымдары қарастырылып, осы тақырыптағы ғылыми зерттеулерге шолу жасалды. Сол зерттеулердің негізінде ғылыми тұжырымдар жасалды. Біраз зерттеушілердің бұл терминді мәтін ұғымына жақындатқанымен, дискурс – нақты сөйлеу әрекетіне қатысты ұғым, ал мәтін – тіл жүйесіне қатысты ұғым. Мәтін – дискурста жүзеге асырылатын дерексіз теориялық құрылым. Яғни дискурс ақпаратты беру тәсілі болса, мәтін ақпаратты сақтаушы десек болады.

Дискурс мәтінге қарағанда ауқымды және ол уақытпен байланысты. Ал мәтін уақытқа тәуелді емес. Дискурс ақпаратты беру тәсілі болса, мәтін ақпаратты сақтаушы.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Карасик, В. И.** О типах дискурса [Текст] // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. тр. Волгоград: Перемена, 2000. – С. 5–20.

2 **Хурматуллин, А. К.** Понятие дискурса в современной лингвистике [Текст] // Ученые записки Казанского университета. – Серия: Гуманитарные науки, – № 6 (151), Казань, 2009. – С. 31–37.

3 **Арутюнова, Н. Д.** Дискурс. [Текст] Лингвистический энциклопедический словарь / Н. Д. Арутюнова. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 688 с.

4 **Ақтанова, Л.** Дискурс, мәтін, сөйлесім, тіл мәселелері [Текст]. – Алматы, 2006. – Б. 10–11.

5 **Бүркітбаева, Г.** Деловой дискурс. Онтология и жанры [Текст]. – Алматы: Ғылым, 2005. – 235 б.

6 **Садирова, К. Қ.** Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері [Текст]. – Ақтөбе, 2008. – Б. 12–17.

7 **Киреев, С. И.** Дискурс и концептосфера социальной рекламы: дис. ... канд. филол. наук [Текст] / С. И. Киреев. – Волгоград, 2008. – 128 с.

8 **Филатова, Н. В.** Туристический дискурс в ряду смежных дискурсов: гибридизация или полифония [Текст] // Вестник МГОУ. – Серия: Лингвистика. – Москва, 2012. – С. 41–46.

9 **Погодаева, С. А.** К вопросу о хронотопе в туристическом дискурсе. Лингвистика дискурса [Текст] // Вестник ИГЛУ. – Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – № 4. – Иркутск, 2006. – С. 6–16.

10 **Атакьян, Г. С.** Прагматика языка туристический рекламы: автореф. дис. ... канд. филол. наук [Текст] / Г. С. Атакьян. – Майкопе : Адыгейский государственный университет, 2010. – 25 с.

References

1 **Karasiik, V. I.** O tipah diskursa [On the types of discourse] [Text] // Linguistic personality: institutional and personal discourse. – Volgograd: Peremena, 2000. – P. 5–20.

2 **Khurmatullin, A. K.** Ponyatie diskursa v sovremennoj lingvistike [The concept of discourse in modern linguistics] [Text] // Scientific notes of Kazan University. – Series: Humanities. – No. 6 (151), – Kazan, 2009. – P. 31–37.

3 **Arutyunova, N. D.** Diskurs. Lingvisticheskiy enciklopedicheskiy slovar' [Discourse. Linguistic encyclopedic dictionary] [Text] // N. D. Arutyunova. – M.: Soviet Encyclopedia, 1990. – 688 p.

4 **Aktanova, L.** Diskurs, matin, sojlesim, til meseleleri [Discourse, text, conversation, language issues] [Text]. – Almaty, 2006. – P. 10–11.

5 **Burkitbaeva, G.** Delovoj diskurs. Ontologiya i zhanry [Business discourse. Ontology and genres] [Text] – Almaty: Gylym, 2005. – 235 p.

6 **Sadirova, K. K.** Kazakh tilindegi kop propositions discourse qyrylymdyk negizderi [Structural bases of multi-propositional discourse in the Kazakh language] [Text]. – Aktobe, 2008. – P. 12–17.

7 **Kireev, S. I.** Diskurs i konceptosfera social'noj reklamy [Discourse and the concept sphere of social advertising] : dis. ... cand. philol. Sciences [Text] . – Volgograd, 2008. – 128 p.

8 **Filatova, N. V.** Turisticheskij diskurs v ryadu smezhnyh diskursov: gibridizaciya ili polifoniya [Tourist discourse among related discourses: hybridization or polyphony] [Text] // Vestnik MGOU. – Series: Linguistics. – Moscow, 2012. – P. 41–46.

9 **Pogodaeva, S. A.** K voprosu o hronotope v turisticheskom diskurse. Lingvistika diskursa [To the question of the chronotope in the tourist discourse.

Linguistics of discourse] [Text] // ISLU Bulletin. – Series: Linguistics and intercultural communication. – No. 4. – Irkutsk, 2006. – P. 6–16.

10 **Atakyan, G. S.** Pragmatika yazyka turistichekij reklamy [Pragmatics of the language of tourist advertising] [Text] . Ph.D. dis. ... cand. philol. sciences / G. S. Atakyan. – Maykop: Adyghe State University, 2010. – 25 p.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

**P. O. Zhumanbayeva¹, L. A. Yespekova²*

^{1,2}Евразийский университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

РЕКЛАМНЫЙ ДИСКУРС КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье рассматриваются дискурс и теоретические проблемы дискурса. Дискурс наряду с лингвистикой имеет широкое применение и в научных областях, таких как философия, социология, педагогика, семиотика, логика и др. Поэтому существуют различные точки зрения и определения дискурса, основанные на обширных исследованиях. В статье дается обзор этих исследований и систематизируются научные выводы. Еще одной важной проблемой, стоящей перед исследователями дискурса, является его типология. Анализируется исследование типологии дискурса.

В некоторых исследованиях понятие дискурса соотносится с понятием текста. Существует рассмотрение этих двух понятий как одного. Оба эти понятия рассматривают как одно понятие. На основе исследований мы показали специфику дискурса и текста. Дискурс является одним из отношений, присущих человеку. Хотя он тесно связан с текстом, эти два понятия не являются тождественными.

Через речь развивается дискурс, который делится на несколько типов. Одним из них является дискурс рекламы. Рассматриваются устные и письменные формы рекламного дискурса, используемые в нем языковые средства, своеобразная структура рекламы в средствах массовой информации, языковые подходы, используемые в письменном дискурсе. Доказано, что язык социальной рекламы также отличается от другого рекламного дискурса тем, что он фокусирует внимание масс на важной проблеме в обществе.

Дается лингвистическая характеристика дискурса социальной рекламы и дискурса туристической рекламы.

Ключевые слова: дискурс, текст, подход, коммуникация, теория дискурса, реклама, рекламный дискурс.

**R. O. Zhumanbayeva¹, L. A. Yespekova²*

^{1,2}The L. N. Gumilev Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana

Material received on 12.12.22.

ADVERTISING DISCOURSE AS AN OBJECT OF LINGUISTIC RESEARCH

The article deals with discourse and theoretical problems of discourse. Discourse, along with linguistics, is widely used in scientific fields such as philosophy, sociology, pedagogy, semiotics, logic, etc. Therefore, there are different points of view and definitions of discourse based on extensive research. The article provides an overview of these studies and systematizes scientific conclusions. Another important problem facing discourse researchers is its typology. The study of discourse typology is analyzed.

In some studies, the concept of discourse correlates with the concept of text. There is a consideration of two as one concept. Both are considered as one concept. On the basis of research, we have shown the specifics of discourse and text. Discourse is one of the relations inherent in man. Although closely related to text, these two are not the only ones.

Discourse develops through speech, which is divided into several types. One of them is the discourse of advertising. The oral and written forms of advertising discourse, the language means used in it, the peculiar structure of advertising in the media, the language approaches used in written discourse are considered. It is proved that the language of social advertising also differs from other advertising discourse in that it focuses the attention of the masses on an important problem in society.

The linguistic characteristics of the discourse of social advertising and the discourse of tourist advertising are given.

Keywords: discourse, text, approach, communication, discourse theory, advertising, advertising discourse

<https://doi.org/10.48081/TXBE9344>

***Н. Қ. Жүсіпов¹, М. Н. Баратова²**

^{1,2}Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРТАНУШЫЛЫҚ ЕҢБЕГІ

Бұл мақалада қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалаушы ғалым, тіл білімінің зерттеушісі, тюрколог, мәдениет қайраткері, ағартушы – Ахмет Байтұрсынұлының фольклортанушылық еңбектері жан-жақты қарастырылды.

Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының фольклор саласындағы ізденіс-зерттеулері – алдымен ол жазған «Ер Сайын», «Тіл-құрал» т.б. деген еңбектерінен көрінеді. Бұл еңбектеріне ел арасынан және кітап пен қолжазбалар жезінен жиыстырған ауыз әдебиеті мен фольклор үлгілері кіреді. Мәселен, ғалымның жазған оқу құралдарында фольклор үлгілері ең алдымен жанрлық ерекшеліктері жағынан көзге түседі: оның ішінде ең жиі қолданылғаны – мақал-мәтелдер, сонымен қатар жаңылтпаштар, жұмбақтар, шешендік сөздер, ертегілер, тұрмыс-салт жырлары үлгілері, батырлар жыры мен айтыс нұсқалары т.б. Ғалым өз еңбегінде мақал-мәтелдерді, бір жағынан дайын тілдік материал көзі ретінде қолданды. Екінші жағынан ғылыми, ағартушылық, танымдық, эстетикалық, тәрбиелік т.б. мақсаттарда да пайдаланды. Еңбетерінде фольклор үлгілерін саралап қайта-қайта қолдануы, жан-жақты талдауға түсіруі, ғылыми-бұқаралық сипатта жариялауы т.б. – бәрі фольклорист ғалымның ағартушы-демократиялық көзқарастарынан туындайтынын дәлелдейді.

Жалпы мақалада Ахмет Байтұрсынұлының қазақ фольклорын жинаудағы, жариялаудағы және зерттеудегі еңбектері қарастырылады.

Кілтті сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, фольклор, мақал-мәтелдер, Г. Н. Потанин, «Ер Сайын», «Тіл-құрал».

Кіріспе

Ахмет Байтұрсынұлы – әдебиет зерттеушісі, тюрколог, тіл білімінің негізін қалаушы ғалым, баспасөз тілінің ұлттық үлгісін қалыптастырған журналист, ағартушы - педагог, өз елінің рухани дүниесін көтеруге көп еңбек еткен мәдениет қайраткері.

Ахмет Байтұрсынұлының құрастыруымен 1923 жылы Мәскеуде шығарылған «Ер Сайын» кітабының ішкі мұқабасында Г. Н. Потаниннің 80 жасқа толу мерейтойына арналған өлеңінің бірге берілуі де фольклортанушы ғалымның белгілі фольклорист – ғалым Г. Н. Потанинді ерекше ардақтағанын, ұстаз тұтқанын т.б. дәлелдейді. Жалпы бұл – қазақ ауыз әдебиеті мен фольклорын ерінбей, жалықпай, ұзақ жылдар бойы әрі жинап, әрі жариялап, әрі зерттеп жүрген ғалым Г. Н. Потанинге деген сол замандағы зиялы қауымның артынан айтқан үлкен алғысы еді.

Сонымен бірге өмірбаяндық деректер арасында Ахметтің 1905–1908 жылдары Қарқаралыда ашылған тұңғыш қазақ медресесінде ұстаз болғаны айтылады [1]. Мұнда Құнанбай қажы салдырған мешіт те, ақын Абай жиі тоқтап жүрген Г. Н. Потаниннің мекен-жайы да сөз болады. Демек Ахмет те (32 жасар) ол қалада тұрған Г. Н. Потанинмен таныс болмауы мүмкін емес. Керісінше, жиі өзара сұхбаттасып та, дәмдес бола жүріп, Г. Н. Потанин кітапханасымен де жете танысуы мүмкін демекпіз. Сөз арасында, өмір бойы фольклор үлгілерін жинауда, жариялауда, зерттеуде тәжірибесі мол Г. Н. Потаниннен мол ақыл-кеңес алуы т.б. – бәрі, сөз жоқ, Ахмет Байтұрсынұлының фольклористік қызметіне негіз болғаны анық.

Екінші себеп, ел арасында ұстаздық қызмет атқаруда, 1896 жылдары Омбы, Ақмола, Семей мектептерін басқарып тұрған белгілі фольклорист-ғалым әрі А. Е. Алекторовпен [2] хабарласып, әрі Омбыда Н. М. Ильминскиймен [3] де таныс болуы болашақ фольклорист – ғалым Ахметтің ел арасынан фольклор үлгілерін тездетіп жинаушылық қызметіне кірісуіне, әрі бұл істің ел тарихы үшін маңызды екенін түсінуіне себеп болды. Сонымен қатар фольклор үлгілерінің қайсысын қалай қағазға түсіру керектігін, мәтіннің паспортын толтыру тәрізді т.б. – жалпы фольклортанушы ғалымдарға қажетті негізгі жинау принциптерінің (сөзбе-сөз көшіру, мәтінді өзгертпеу тәрізді т.б.) алғы шарттары да осы кезде сарапталынды.

Материалдар мен әдістер

Мақала жазылу барысында әр түрлі ғылыми әдістер қолданылды: тарихи-салыстырмалы, аналитикалық, типологиялық, тарихи функционалдық, нарративтік т.б.

Нәтижелер және талқылау

Байтұрсынұлы Ахметтің фольклор саласындағы ізденіс-зерттеулері – алдымен ол жазған оқу құралдарынан көрінеді. Алғашқы ұстаздық өмірі

кезіндегі ел арасынан және кітап пен қолжазбалар жүзінен жиыстырған ауыз әдебиеті мен фольклор үлгілерін ғалымның өзі жазған оқу құралдарына кіргізіп отырғаны белгілі. Мәселен, Ахметтің қазақ тіл білімі тарихына қатысты жазған оқу құралдарында [4–6] дайын материал, дерек көзі есебінде келтірілген фольклор үлгілері ең алдымен жанрлық ерекшеліктері жағынан әр түрлілігімен көзге түседі: оның ішінде ең жиі қолданылғаны – мақал-мәтелдер, сонымен қатар жаңылтпаштар, жұмбақтар, шешендік сөздер, ертегілер, тұрмыс-салт жырлары үлгілері, батырлар жыры мен айтыс нұсқалары т.б. Яғни мұндай фольклордың барлық жанрларын қамту тәрізді жинаудың академиялық түрін өз кезінде белгілі фольклорист ғалымдар Ш. Уәлиханов, В. Радлов, Г. Н. Потанин, Ә. Диваев, М. Ж. Көпеевтің де жинаушылық қызметтерінде кездесуі – бәрі қазақ фольклорын қағазға түсіруде белгілі бір ортақ сарындастықтың, жинаушылық қызметтегі тәжірибе үндестігінің т.б. болғанын дәлелдейді.

Ғалымның қазақ тілі негіздерін оқытудың ұлттық үлгісін дәйектеген оқу құралдарында жиі, әрі өте көп фольклор үлгісі – мақал-мәтелдер екені анық. Көлем жағынан қарағанда, бір еңбекте [7] мақал мен мәтелдер саны – 10 шақты болса, екінші бірінде [8] – 15 үлгісі бар.

Бұл жинақтардағы мақал-мәтелдер көбінесе пысықтау-жаттығулар үшін қажетті дайын материал ретінде қолданылған. Мұнда белгілі бір әріп мәнін ұғындыруда, одан буын жасап сөз құрау, одан әрі сөйлем жасауға т.б. дейінгі бүкіл сөзжасам жүйесіне қатысты материалдарды, бұдан туындайтын белгілі бір теориялық ұғымдарды түсіндіру мақсатында Ахметтің мақал-мәтелдерді пайдалануы кездейсоқ емес. Тегінде ғалым бұл мақал-мәтелдердің өздерін еңбегіне іштей іріктеп, жіктеп, саралай отырып, балалардың ой-санасына сіңімді, таным-қабілетіне орай, жас ерекшеліктерін ескере отыра енгізген тәрізді. Ондағы мақсат: әр халықтың ұлттық ерекшеліктері көбінесе өзінің төл мәдениеті – фольклоры арқылы көрінері анық. Демек, осы фольклор үлгілері арқылы А. Байтұрсыновтың балалар бойына ана сүтімен бірге қазақ тілі құдіретін жеткізе алатын бірден-бір күш фольклорлық, яғни халықтық мұра деп түсінгендігі байқалады.

Екінші жағынан, бұларды фольклортанушы Ахмет жас балалар үшін: бірде танымдық-информациялық мақсатта пайдаланса, мәселен, «Ақыл жас ұланнан, жүйрік тай құнаннан», «Ат болар тай саяққа үйір, адам болар бала қонаққа үйір» т.б. [9].

Мұндағы танымдық деп отырғанымыз, аталары көшпелі тұрмыста болған жастар үшін жылқы, түйе т.б. малы таңсық емес, бірақ та олардың сыр-сипатына, мінез ерекшелігіне қатысты т.б. атадан-балаға мирас болған бабалар сөзі-қайткенмен сол заман үшін таным, білім көзі болғаны анық. Екіншісі - Ахметтің фольклорды ағартушылық, үлгі-өнеге мақсатында

қолданылуы, мәселен, «Оқу-білім азығы, білім-ырыс қазығы», «Білім жұғысады, ырыс ауысады», «Білегі толық бірді жығады, білімі толық мыңды жығады», «Ылғи қойшы болсаңдар, құл боларсың. // Ылғи тойшы болсаңдар, қу боларсың» т.б. [10].

Міне, мұндай ғалым Ахметтің ізденушілігінен ағартушылық-демократтық көзқарасы да танылады. Яғни халық болашағы-білімділікте, біліктілікте, бірлікте т.б. екенін саралаған ғалым, осы төңіректе ғасырлар бойы айтылған ел даналарының сөздерін ізерлей де, іріктей отырып, оқулық ішіне мольнан енгізуі-бәрі, сөз жоқ, фольклорист-ғалымның тек фольклорды жинаушы ретінде ғана танылуымен қатар, оларды жариялағанда да белгілі бір талаптарға сәйкес болуын да мақсат тұтқандығын дәлелдейді.

Және де осы оқулық ішінде Ахмет мақалдың бірнеше варианты да келтіреді. Мәселен, «Ылғи қойшы болсаңдар...» деп басталатын мақалдың келесі бір жерде 2-ші варианты да көзге ұшырасады: «Бәрің бірдей қойшы болсаңдар, құл боларсың. // Бәрің бірдей тойшы болсаңдар, қу боларсыңдар».

Жалпы әлемдік фольклортану тарихында қалыптасқандай, варианттарды (яғни фольклорлық үлгіні) бір-бірінен мына ретте салыстырады:

а) мазмұнда айырмашылық бар ма?

ә) кейіпкерлер өзгерген бе?

б) олардың іс-әрекеті, сөз өзгерген бе?

в) тілде, стильде жаңалық бар ма? (қысқартып немесе басқа сөзбен беру т.б.)

Әдетте, салыстырулардың мұндай белгілері фольклордың оқиғалы, сюжетті т.б. үлгілеріне көбірек сай келеді. Дегенмен екі нұсқа арасында мазмұнда да, кейіпкерлерінде де (қойшы-тойшы, құл-қу), олардың іс-әрекеттерінде де (болсаңдар-боларсың) т.б. өзгеріс жоқ, мақалдағы мағыналық тұтастық сақталған, өзгеріс жоқ. Тек сөз басталуындағы «ылғи» сөзі келесісінде «бәрің бірдей» деген сөз тіркесімен алмастырылған.

Әйтсе де осы тәрізді мақалды жиі қолданылуында да астыртын саяси мән де жоқ емес. Дағдылы көшпелі кәсіппен, яғни мал бағумен ғана шұғылдана бермей, басқа да маман иелерін игеруге жастарды астыртын үгіттеу, насихаттау үлгісі де бар.

Үшіншісі – ғалым Ахмет фольклорды – даналыққа баулу, тәрбиелік-эстетикалық мақсат көзі деп тануы. Мәселен, «Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле», «Ақпа құлаққа айтсаң, ағып кетер, құйма құлаққа айтсаң құйып алар», «Күн ортақ, ай ортақ, жақсы ортақ» т.б. [9].

Халық өз тарихында бала тәрбиесіне ерекше мән берген. Осы тұрғыда көптеген фольклорлық үлгілерді, оның ішінде мақал-мәтелдерді де тудырғаны белгілі. Әдетте белгілі бір мақал-мәтелдің тууы тарихы бір күндік емес, бірнеше ғасырларға созылары анық. Яғни халық өзінің өмір бойы жиған-

терген білімін, бай тәжірибесін, мәдениетін т.б. бәрін осы фольклорлық нұсқа, мақал-мәтелдер арқылы атадан балаға мирас етіп қалдырып отырған. Демек бұдан біз фольклортанушы Ахметтің халық поэзия үлгілерін көненің көзі, сөз өнері, ескерткіш мұра деп сараптауын танымыз.

Төртіншісі – фольклорист-ғалым мақал-мәтелдерді денсаулық байлығын, қадірін дәріптеуге арнайды. Мәселен, «Денсаулық – зор байлық», «Ішің ауырса, аузыңды тый» т.б. [9].

Әдетте шығыс халықтары түсінігінде «денсаулық» деген ұғым 3 түрлі ұғымның толысуынан туындайтыны белгілі: бірінші денсаулық деп – жеке басының денсаулығын айтады. Екіншісі – «ақ жаулық» делінеді. Яғни жеке адам баласының денсаулығы, сондай-ақ, болашақ жарының адал, адамгершілігі мол, ақ көңілді, кең пейіл т.б., «ақ» - жақсы ұғымымен сыйымды болуымен байланыстырылады. Үшіншісі – «он саулық» делінеді. Мұндағы мақсат: адамның жеке басының саулығы да, жарының адалдығы да т.б. бәрін де тіршілік көзі ретінде малдың керектігі. Яғни адамның жан мен тән саулығы үшін азық көзі қанша керек болса, мал да сонша қажет дегені. Тек осы үшеуі бір адам басына түйіскенде ғана – ол адамның дені сау деп түсінген. Міне, осындай түсінік атаулыны балаға ерте жастан есіне түсіре отырып, жастайынан денсаулықты бағалауға, қастерлеуге, сақтай білуге шақыру, жеке бас тазалығына үгіттеу мен насихаттау – оқулық маңызын арттыра түсіретіні анық.

Ғалымның келесі «Тіл-құрал» еңбегінде (Орынбор, 1914) қолданылған мақал-мәтелдер шоғыры белгілі бір игерілген теориялық тұжырымдарды меңгерту, таныту, есте ұстату т.б. тәрізді мақсаттарды дағдыландыру, пысықтау, ширату, сынау жаттығулары есебінде алынған. Мәселен, жеке сөз, сөйлем жасау мақсатында – 38; сөзді буынға бөлу, буынды жеке-жеке дыбыстарға бөлу ерекшеліктерін ашу үшін – 28; ажыратылған дыбыстарды пысықтауда – 100; ал, жазу қағидаларын есте ұстату үшін – 130 шақты мақал-мәтелдер шоғыры (кейбіреулерінің қайталанатын тұстары да жоқ емес) келтірілген [9].

Сондай-ақ аталымдағы еңбекте атауыш сөздерді өткенде дағдыландыру жаттығулары үшін – 127 мақал-мәтел алынса, оның: зат есімді өткенде – 40; сын есімде – 24; сан есімде – 17; есімдікте – 19; етістік бөлігінде – 27 шақтысы қамтылған.

Біраз келтірілген мақал-мәтелдер бірнеше рет қайталанатын: «Басқа келген бәледен бастан құлақ садаға», «Не ексең соны орасың», «Таспен ұрғанды аспен ұр», «Күн ортақ, ай ортақ, жақсы ортақ» т.т.

Қорытынды

Міне, байқап отырсаңыз, фольклортанушы Ахмет – өз еңбегінде мақал-мәтелдерді, бір жағынан дайын тілдік материал көзі ретінде қолданса,

екіншіден, олардың арасынан ағартушылық, танымдық, тәрбиелік т.б. қызметтер атқаратын үлгілерін саралап қайта-қайта келтіруі т.б. бәрі фольклорист ғалымның ағартушы-демократиялық көзқарастарынан туындайтынын дәлелдейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. **Әкімов, А.** Қарқаралыдағы тұңғыш қазақ мектебі // Ұлан. – 30 тамыз. – 1990.
2. **Әуезов, М.** Ақаңның елу жылдық тойы // Ақжол. – 4 февраль, 30 тамыз. – 1990.
3. **Мектепов, А., Әнесов, Ғ.** Ана тілін түрлеген Ахаң // Жалын. – 1989.
4. **Байтұрсынұлы, А.** Тіл-құрал. – Орынбор, 1914. – 53 б.;
5. **Байтұрсынұлы, А.** Тіл-құрал. – Қызыл-Орда, 1925. – 39 б.;
6. **Байтұрсынұлы, А.** Тіл – жұмсар. – Қызыл-Орда, 1928. – 46 б.
7. **Байтұрсынұлы, А.** Оқу құралы. – Орынбор, 1912. – 40 б.
8. **Байтұрсынұлы, А.** Әліп би. – Қызыл-Орда, 1928. – 116 б.
9. **Байтұрсынұлы, А.** Тіл тағылымы. – А. : Ана тілі, 1992. – Б. 45, 46, 76, 78, 144–160.
10. **Байтұрсынұлы, А.** Сауат ашқыш. – Семей, 1926. – 83 б.

References

1. **Akimov, A.** Qarkaralydaғы tūñğyş qazak mektebi [The first Kazakh school in Karkaraly]. Ūlan. – 30 tamyz. – 1990.
2. **Auevov, M.** Aqañnyñ elu jyldyq toiy [The fiftieth anniversary of Akan]. Aqjol. – 4 fevral, 30 tamyz. – 1990.
3. **Mektepov, A. Anesov, G.** Ana tilin türlegen Ahañ [Ahan, who diversified his native language]. Jalyn. – 1989.
4. **Baitursynuly, A.** Til-qūral. – Orenburg, 1914. – 53 p.;
5. **Baitursynuly, A.** Til-qūral. – Kyzyl-Orda, 1925. – 39 p.;
6. **Baitursynuly, A.** Til-jūmsar. – Kyzyl-Orda, 1928. – 46 p.
7. **Baitursynuly, A.** Oqu qūraly [Textbook]. – Orenburg, 1912. – 40 p.
8. **Baitursynuly, A.** Älip bi [Alphabet]. – Kyzyl-Orda, 1928. – 116 p.
9. **Baitursynuly, A.** Til tağylymy [Language lessons] – Almaty. : Ana tili, 1992. – P. 45, 46, 76, 78, 144–160.
10. **Baitursynuly, A.** Sauat ašqyş [Literacy opener]. – Semey, 1926. – 83 p.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

*Н. К. Жусупов¹, М. Н. Баратова²

^{1,2}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

ФОЛЬКЛОРИСТИЧЕСКИЙ ТРУД АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА

В данной статье подробно рассмотрены фольклористические труды основоположника казахской литературоведческой науки, исследователя языкознания, тюрколога, деятеля культуры, просветителя – Ахмета Байтурсынова.

В статье рассматриваются поисково-исследовательские работы Ахмета Байтурсынова в области фольклора, такие как: «Ер Сайын», «Тіл-қурал» и др. Эти произведения включают образцы устной литературы и фольклора, собранные из книг и рукописей. В учебных пособиях, написанных ученым, образцы фольклора выделяются прежде всего жанровыми особенностями: наиболее часто употребляемыми являются пословицы, поговорки, загадки, ораторские слова, сказки, образцы бытово – обрядовых песен, айттыса, героические эпосы и др. В своем труде ученый использовал пословицы и поговорки, с одной стороны, как источник готового языкового материала. С другой стороны, в научных, просветительских, познавательных, эстетических, воспитательных и др. целях. В своих работах он неоднократно применял образцы фольклора, подвергал их всестороннему анализу, публиковал в научно - массовом характере и т.д. Все это доказывает просвещенно-демократический взгляд ученого-фольклориста.

В статье подробно рассматриваются труды Ахмета Байтурсынова по сбору, изданию и изучению казахского фольклора.

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынов, фольклор, пословицы и поговорки, Г. Н. Потанин, «Ер Сайын», «Тіл-қурал».

*N. K. Zhussupov¹, M. N. Baratova²

^{1,2}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

Material received on 12.12.22.

FOLKLORE WORK OF AKHMET BAITURSYNOV

This article describes in detail the folklore works of the founder of the Kazakh literary science, linguistics researcher, Turkologist, cultural worker, educator – Akhmet Baitursynov.

The article discusses the search and research works of Akhmet Baitursynov in the field of folklore, such as: «Er Sayyn», «Til-kural», etc. These works include samples of oral literature and folklore collected from books and manuscripts. In the textbooks written by the scientist, folklore samples are distinguished primarily by genre features: the most commonly used are proverbs, sayings, riddles, oratorical words, fairy tales, samples of everyday ritual songs, aitys, heroic epics, etc. In his work, the scientist used proverbs and sayings, on the one hand, as a source of ready-made language material. On the other hand, in scientific, educational, cognitive, aesthetic, educational, etc. goals. In his works, he repeatedly used samples of folklore, subjected them to a comprehensive analysis, published them in a scientific mass character, etc. All this proves the enlightened democratic view of the folklore scholar.

The article discusses in detail the works of Akhmet Baitursynov on the collection, publication and study of Kazakh folklore.

Keywords: Akhmet Baitursynov, folklore, proverbs and sayings, G. N. Potanin, «Er Sayyn», «Til-kural».

<https://doi.org/10.48081/JRLC4032>

***А. Ф. Зейнулина¹, А. Ж. Анесова²**

^{1,2}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

ВНУТРЕННИЙ МИР ГЕРОЕВ И ПРИНЦИПЫ ПСИХОЛОГИЗМА В РОМАНАХ ЖУСУПБЕКА АЙМАУЫТОВА

В данной статье комплексно рассматриваются теоретические проблемы поэтики психологизма, исследующего диалектику души, внутренний духовный мир, сложную природу литературного персонажа в романах Жусупбека Аймаутова. При анализе конкретных художественных текстов жанровые особенности психологического произведения определяются следующим образом: во-первых, в психологической прозе есть сюжет, персонаж, период, время, тема, идея и т. д. Проблемы не выходят на первый план. Во-вторых, самое главное здесь – внутренняя жизнь личности, мучительная судьба, которую переживает человек в период между жизнью и смертью, и превращение героя в сложную личность. В-третьих, в произведении углубленно анализируются не ряд случайных событий, а качественные изменения в сознании индивида, духовные потрясения, внутренние эмоциональные явления. В-четвертых, художественный мир психологической прозы глубоко анализирует конфликты мыслей и чувств, несоответствия слов и дел и дифференцирует их в художественной системе в соответствии со своими жанровыми требованиями.

Кроме этого, еще одним видом психологического анализа, имевшим место в литературе с древних времен, является психологическое двойничество и пейзаж, расширяющие рамки художественной образности произведений. В связи с этим основы и сущность психологического анализа в произведениях Жусупбека Аймаутова проанализированы с художественной точки зрения.

Ключевые слова: Жусупбек Аймауытов, мир героев, психология, внутреннее мировоззрение, роман, душа, мироощущение, писательское мастерство, психологический анализ.

Введение

Осознание значимости романа и исследование как особого жанра прозы, его развития ранее всего сложилось в Европе. Появление романа в европейских странах повлияло на формирование этого прозаического жанра в литературе других народов, и в частности, в казахской литературе. Именно европейский роман стал своеобразным классическим образцом для первого казахского романа. Несомненно, мы должны признать, что главенствующая роль в создании первого романа в казахской литературе отводится замечательному мастеру поэтического слова Жусупбеку Аймаутову, который взял за основу лучшие черты европейского классического романа, переработал их и перенес их на благодатную почву казахской прозы. Прозаические произведения Ж. Аймаутова отличаются своеобразием идейно–художественной проблематики, тонким психологизмом и гуманным подходом к изображению того или иного явления жизни, оригинальностью использованных художественных приемов и средств, совершенством в создании характера героя, остротой раскрываемых в романах общественно–политических вопросов, точным соблюдением историко–хронологического соответствия изображаемых событий.

Жусупбек Аймаутов – удивительное явление нашего общества. Обладающий даром, данным свыше, он являет собой многогранный талант: поэт, прозаик, драматург, критик, переводчик, публицист, певец, режиссер, кроме всего этого, он был мастером резьбы по дереву. Будучи талантливым писателем, он внес огромный вклад в развитие казахских литературных жанров.

Благодаря реабилитации имени Ж. Аймаутова, казахская литература значительно обогатилась. На сегодняшний день появились новые возможности для более глубокого изучения литературных процессов и происходящих в них изменений, для исследования художественных произведений в плане установления специфики использования методов и приемов для раскрытия определенной исторической обстановки, социальных проблем того периода, образов героев, их поведения и речи, выявления особен

Материалы и методы

В казахской литературе также начинается процесс зарождения и становления классического романа. Начало процессу формирования казахского романа как особого жанра прозы было положено произведениями: «Бақытсыз Жамал» М. Дулатова, «Қыз көрелігі» Т. Жомартбаева, «Қалың мал» С. Кобеева, «Қамар сұлу» С. Торайғырова. Несомненно, эти писатели во многом, создавая свои произведения, опирались на те литературные традиции, которые были ими изучены в русской и мировой восточной литературе. Так, например, наблюдается сходство в описании жизни и судьбы,

в поведении, поступках двух героинь в романах М. Карамзина «Бедная Лиза» и М. Дулатова «Несчастливая Жамал». Поэтому мы не можем отрицать влияния М. Карамзина на творчество М. Дулатова. А имя Султанмахмута Торайғырова занимает особое место в ряду создателей казахского романа. Удивителен сам процесс перехода С. Торайғырова от лирической поэзии к такому тяжеловесному жанру прозы как роман. Известны его романы «Кім жазықты?», «Қамар сұлу». В целом, следует отметить, что в казахской прозаической литературе роман начал свое развитие на базе повести.

В 1921 году появился на свет роман М. Ауэзова «Қорғансыздың күні», в 1922 году – роман Абдоллы Асылбекова «Біздің де күніміз туды». Ранее, начиная с 1915 года, в журнале «Қызыл Қазақстан» были опубликованы прозаические произведения «Шұғаның белгісі» Б. Майлина, «Айша» и «Тар жол, тайғақ кешу» С. Сейфуллина, С. Садвакасова «Салмақбайдың ауылында», «Кооперация қалай орнады».

Ученый-литературовед А. В. Чичерин дал анализ процессу развития казахского романа: «В казахском романе закладываются определенные традиции в описании жизни и судьбы героев, в показе их взаимоотношений в обществе, в значимых для них ситуациях и событиях. В этом отношении казахские романы унаследовали сформировавшиеся в русской литературе такие черты, как прогрессивность и стремление к совершенству.» [6, 120].

Закономерным явлением в романе становится постановка и решение общих для всего человечества гуманистических проблем. В этом плане большую и важную роль играет степень творческого мастерства писателя. Лишь талантливый, зрелый, умудренный жизненным опытом художник слова может решить подобную задачу.

Психологизм в исследуемых произведениях выступает как художественная доминанта и обусловлен реализацией основного принципа психологического изображения — соотношения сознательного и бессознательного; приемы психологического анализа в исследуемых произведениях образуют сложную, многоуровневую систему средств поэтического изображения внутреннего мира человека. Источником средств психологического анализа в произведениях выступают: сам человек в художественном тексте (его портрет, речевая характеристика, сновидения, внутренние монологи, психологические детали поведения); мир, окружающий героя (вещи, обстановка, природа); внутритекстовая организация повествования (сюжетнокомпозиционные формы).

В процессе написания статьи были использованы следующие методы: сравнительно-исторический, биографический, описательный и психологический.

Результаты и обсуждение

В произведениях Жусипбека Аймаутова прослеживается мастерство в использовании в романе элементов лирики, содержательных монологов, совершенство в создании пейзажных зарисовок, портретных описаний, его творчество отличает развернутое изложение материала, острота поднимаемых социальных проблем, наличие четкой авторской позиции. Писатель, со свойственной ему независимостью, оригинально изображает окружающий мир, общество, события в своих произведениях. Автор в своем повествовательном контексте показывает разнообразные конфликтные ситуации, в которых оказывается человек, и те противоречия, которые проявляются в характере, поведении, поступках людей в подобных условиях.

Жусипбек Аймаутов сумел сохранить гармонию между реальной действительностью и отражением ее в художественном произведении. Автор характер героя раскрывал как посредством описания его мыслей и эмоций, так и через его поведение и поступки. Ученый И. В. Страхов выявил две формы психологического изображения. Первая осуществляется благодаря описанию характера персонажа, его размышлений и переживаний.

Как писатель-психолог, досконально исследовавший человеческую душу, он, изучив закономерности внимания, воображения, предчувствия, ощущения, чувств, сумел доказать, что сон – это прообраз реальности, занимающий особое место в человеческой жизни. Писатель рассматривает ряд событий, лежащих в основе сна, как результат вдохновения, размышлений, фантазии, переживаний, мастерски используя их как необходимый компонент для раскрытия природы образа.

Глубина описания внутреннего мира человека зависит от литературных способностей и художественного мастерства писателя. Для описания таланта Жусупбека Аймаутова прекрасно подходят слова Н. Г. Чернышевского, который дал высокую оценку умению Л. Н. Толстого распознать человека, отметив, что Лев Николаевич «...чрезвычайно внимательно изучал тайны жизни человеческого духа в самом себе; это знание драгоценно не только потому, что доставило ему возможность написать картины внутренних движений человеческой мысли, на которые мы обратили внимание читателя, но еще, быть может, больше потому, что дало ему прочную основу для изучения человеческой жизни вообще...» [7, 856–857].

Богатые традиции художественного отображения внутреннего мира человека в творчестве писателя раскрыл в статье «Прозадағы психологизм» доктор филологических наук М. Атым, а также ученый Ш. Елеукенов в научном труде «Замандас парасаты» проанализировал явления мира чувств героев, описанных в произведениях автора.

Кроме этого, психологизм в творчестве писателя исследовала ученый Г. Пиралиева, отметив: «В произведениях Жусупбека Аймаутова внутренние изменения, соотнесенные с внешними событиями жизни, делают монологи героев более красочными и содержательными. Риторические вопросы, патетические синтаксические и интонационные фигуры придают рассуждениям особую сочность. Автор глубоко понимал лексико-семантическую уникальность речи своего персонажа, мастерски управляя стилистической палитрой, благодаря чему достигалось художественность и образность представления особенности национального мышления.» [8, 28].

Известно, что существует взаимосвязь между внешним поведением и внутренними переживаниями. Безусловно, что настроение, изменение хода мыслей отражаются на внешнем облике, поступках, эмоциях и других личностных характеристиках человека. Для подтверждения приведем некоторые моменты литературной теории М. М. Бахтина:

«... Человек высоких дистанцированных жанров – человек абсолютного прошлого и далекого образа. Как такой, он сплошь завершен и закончен. Он завершен на высоком героическом образе, но он завершен и безнадежно готов, он весь здесь, от начала до конца, он совпадает с самим собою, абсолютно равен себе самому. Далее, он весь сплошь овнешнен. Между его подлинной сущностью и его внешним явлением нет ни малейшего расхождения.» [9, 476].

Жусупбек Аймаутов мастерски использует психологизм в своем творчестве. Он умело применяет такие методы, как метод психологического пейзажа, используя его для совершенствования авторского психологического повествования, описания психологических деталей, эмоционального состояния героя в сравнении с природой.

Искусно составляя монологи, автор особое внимание обращает на анализ сложных психологических состояний, проблем, связанных с интуицией (своего рода «чувственным восприятием» – А.З.). Таким образом, делается особый акцент на исследование диалектики души. В этом отношении писатель придерживается двух правил:

1. Достигать максимального сходства, «созвучия» описываемого события с жизненной реальностью;

2. Пропускать чувства и состояния героев через свои собственные чувства и состояния, благодаря этому достигается пробуждение у читателей душевного трепета, сострадания.

Для более яркой демонстрации вышеобозначенных правил приведем следующий отрывок из произведения Ж. Аймаутова:

«... Несмотря на то, что жизнь ее не походила на сказку, Куникой расценивала происходящее с ней как уготованное судьбой, и ликуя, и в то же время не веря своему счастью, трепеща, как птенец, преследуемый ястребом,

стыдясь, содрогаясь от отвращения при каждом прикосновении Баймана, прячась в темноте. Не зная и не умея отвечать на жадные поцелуи этого восхваляемого народом отважного батыра, талантливого певца, признанного лидера Баймана, она вмиг ослабела. Как только горячее дыхание Баймана опалило ее лицо, она вскинула взгляд, намереваясь гордо осадить его, но неожиданно их губы оказались слишком близко. И в ночной темноте она сама звонко его поцеловала.» [10, 84].

Или другой пример: «... Однажды в газете появилось новость о том, что в скором времени Акбала представит всеобщему вниманию свой доклад. Не известно, почему, но Акбилек захотелось его послушать. Некоторое время она стояла в нерешительности, раздумывая, как ей поступить. Совершенно внезапно, сама не помнила, как это вышло, но рука ее вдруг потянулась пригладить волосы, неведомым образом на ее плечи оказалось накинутым пальто, и вот она уже на улице.

В ту же ночь Акбилек видела во сне Акбалу. ... Быть может, это чувство симпатии к нему...

В театре он мягко взял руку Акбилек и несколько раз легонько пожал ее. То, что любящий человек не может выразить словами, он передает языком таких жестов...» [10, 314–316].

Писатель нежно и проникновенно передает самые сокровенные, самые потаенные оттенки такого прекрасного чувства, как любовь.

В произведениях Жусупбека Аймаутова широко применяется метод психологического анализа. Анализ психологии героев произведений автора достигается путем детального рассмотрения их высказываний, поступков, внутренних монологов, психологических диалогов, неких так называемых сигналов, психологического пейзажа и других явлений.

Каждый его персонаж имеет свой характер, манеру речи, ход мышления, чувства, соответствующие его природе. О подобном четком соответствии в свое время писал Н. Г. Чернышевский:

«Психологический анализ может принимать разные направления. Одного поэта занимает более всего очертание характеров, другого – веяния общественного отношения и житейских столкновений на характеры, третьего – связь чувства с действиями, четвертого – анализ страстей.» [11, 422–423].

Размышления, или монологи героев, определяющие их психологическое состояние, – средство психологического анализа, раскрывающее внутренний мир человека, его душевные тайны. Цель монолога – показать основные мысли и умозаключения героев, сообщить о важных изменениях в его судьбе и посредством этого позволить читателю прочувствовать внутреннее состояние того или иного персонажа. Благодаря внутренним монологам

героев, читатели или слушатели получают возможность погрузиться в загадочный мир чужой души.

Внутренний монолог героев автора, их психологический портрет, пейзаж, интонации, мировоззрение, поведение и разные проявления чувств служат оригинальными приемами донесения до читателя авторской идеи.

Наблюдения за жизнью аула и города, проходя через восприятие героя, преобразуются в его личный опыт. Мастерство Жусупбека Аймаутова еще более ярко проявляется при отображении богатого внутреннего мира чувств героев через их поступки, поведение, иными словами, посредством динамического психологизма.

Ученый К. Абдикова в своем труде «Жусипбек Аймауытов шығармаларындағы тұлға концепциясы» высказывают следующую идею: «В его произведениях явления, присущие монологу, – аргументированность, логичность и устный двойной коммуникативный компонент – идут на уровне подсознания. Писатель не делает видимое, четко обозначенное выражение мыслей героя, он словно оставляет место для недосказанности, чувства изображает яркими вспышками, не говоря открыто, а словно оставляя читателю некие знаки.» [6]. Так, посредством монолога раскрываются поступки героя, его внутренняя природа.

К примеру, в романе «Акбилек» представлена богатая палитра настроения главной героини. Даже избавившись от белогвардейцев, «черноусых», как ни старалась, она не смогла избавиться от мысли о том, что осквернили и запятнали ее честь. Даже вернувшись в родной аул, она осознает свою ненужность, становится не более чем объектом местных сплетен. Отец, прежде души в ней не чаявший, с мыслями «Когда же избавлюсь от нее», и тот стал чужим. И любимый Бекболат отвернулся от нее.

Это вынуждает Акбилек сторониться людей, обрекая себя на одиночество. Так читателю открывается мир ее чувств, мир ее переживаний. Писатель использует различные художественные приемы для раскрытия чувств героев. Для того чтобы раскрыть художественный образ, его характер, он часто применяет внутренние монологи и раздумья. Через показ жизненных перипетий Акбилек он создал сложный психологический образ. Расставание с Бекболатом, недовольство мачехи, аульные сплетни и как результат – неутешное горе Акбилек, ее душевная рана. Ее немой крик отчаяния, внутренняя борьба обнажаются именно в таких нравственно-духовных и социальных испытаниях. Автор демонстрирует нам человеческие проблемы посредством описания определенной эпохи жизни казахского народа, различных явлений окружающей действительности того времени, непримиримой борьбы, столкновения мыслей и взглядов. Внутренний

монолог ведется преимущественно от третьего лица, иными словами, от лица рассказчика.

Мнение Л. Я. Гинзбург о том, что «...авторское повествование плавно входит в прямую речь и вновь из нее выходит, как бы этого не замечая» [14, 330], касалось именно такого писательского мастерства ведения внутреннего монолога, какое мы наблюдаем у Ж. Аймаутова.

Как только роман начинается, сразу становится заметна особая художественная функция монолога. Писатель использует внутренний монолог для познания и выделения духовного мира героев, их душевных тайн, природы и сущности. Так, посредством описания портрета, чувств, собственного словесного представления четко обозначены образы Мукаша, Бекболата, офицера. Автор, вкладывая определенные реплики в уста героев, раскрывает их образ, открыто показывая их действия и поступки, подкрепленные внутренними переживаниями, мыслями и чувствами.

Герои посредством речи знакомят читателя со своей родовой принадлежностью, с тем, что их заботит; нам становится понятно, во что они одеты, какой у них характер. Также мы узнаем, что он предпримет в ближайшем будущем, что он пережил в прошлом и, в целом, что он за человек.

Жусупбек Аймаутов умело использует внутренний монолог. К примеру, в главе «Мукаш» романа «Акбилек» герой вначале представляет себя, и далее читатель узнает все о его поступках вплоть до того момента, когда он предал Акбилек.

В ходе повествования герой сам признается в содеянном, а именно в том, что выдал Акбилек солдатам белой армии в отместку за то, что старший брат девушки Тулеген препятствовал его избранию волостным.

О своем подлом поступке он рассказывает как человек, удовлетворивший жажду мести, с присущей этому состоянию злобой и ненавистью. Однако автор не показывает Мукаша негодяем до конца, в ходе развития сюжета мы видим, как в нем происходит внутренняя борьба зла и добра. Он обречен на муки совести. Это особенно ясно прослеживается в следующем монологе:

«Да что же я за человек такой! Почему враждую с сородичами? Конечно, Акбилек мне никто, чужая, но как мог я оттолкнуть ее, когда она просила меня, умоляла слезно, за что погубил, отдав на расправу этим русским! Брат ее должен быть наказан, но в чем ее вина передо мной?» [10, 164].

Подобные примеры – свидетельство того, что писатель большое внимание уделял психологическому анализу. Внутренний мир героев исследуется и критически оценивается ими самими. Этот метод применялся и в отношении «черноусого». Но если Мукаш, совершив злодеяние, признает свою вину, то «черноусый» оправдывает себя тем, что судьба, мол, так распорядилась, это ее насмешка над нами, а так «мы ведь тоже люди». Так,

например, он говорит: «В том, что я поступаю нехорошо, есть и ваша вина. У нас ведь и в мыслях нет мстить казахам». И далее с притворной кроткостью: «У казахов много земель. Испокон веков они кочуют по широким своим степям и думают, так будет продолжаться вечно. Но, кроме них, в мире еще много людей, и им тоже надо выживать. А потому, стоит ли жаловаться на то, что кто-то хочет пожить их бескрайними просторами? Засеивай то, что есть, застраивай города. Тогда всем нам земли хватит. Но казахи же этого не понимают», – так, с обманчивой простотой, рассуждает хитрый «черноусый.» [10, 154].

Выводы

Особенность психологизма в произведениях Жусупбека Аймаутова заключается в описании многообразия и красочности внутреннего мира героя, проявляющихся в каждом мгновении того или иного события его жизни. В произведениях М. Ауэзова, напротив, характер личности в произведениях показывается в общем, лишь в дальнейшем, в ходе событий, происходит раскрытие характера героя, более детальное знакомство с ним.

В прозаических произведениях Жусупбека Аймаутова для описания всех переломных моментов в водовороте событий жизни героя особое значение придается и диалогу.

При этом писатель не просто чередует высказывания героев, посредством диалога он демонстрирует изменения в их взаимоотношениях, формирование противоречий между ними, установление согласия.

Особенность диалогов в творчестве писателя – в них раскрываются все грани характера и поведения героев, в соответствии с ходом событий они изменяются, оттачиваются, читатели узнают об основных жизненных интересах и целях, которыми наделяет их автор.

Таким образом, если принять во внимание мнение академика З. Кабдолова, который считает, что «характер – это внутренняя сущность человека, формирующая его общественное поведение, совокупность его психологических особенностей» [13, 104], то еще более понятной становится особая роль диалога как фактора, определяющего характер героев, их взаимоотношения с другими, в творчестве писателя.

В произведениях Жусупбека Аймаутова четко прослеживаются поведение персонажа, его характер, через них раскрывается внутренний мир героев, также они служат для пояснения тех или иных событий повествования. Кроме этого, в повествовании особое место занимает описание настроения героя, его влияния на других, его физиологического состояния. При этом прослеживается четкая взаимосвязь размышлений героя, его взаимодействия и противоречия с другими людьми с событиями в произведении, действиями в нем. Для того чтобы показать всю глубину

вышесказанного, автор умело использует описание жестов, знаков, мимики и других инструментов вербального общения.

Кроме изображения слов, размышлений героев, писатель использует и другие средства, имеющие ярко выраженную психологическую направленность, для раскрытия внутреннего мира героев. Намек, недосказанность – один из психологических средств для передачи созвучия речи и поведения героев, их характеров, мыслей, настроений, а также для придания эмоциональной окраски повествованию. Это дополнительное средство для описания тонко подмечанного автором соответствия мимолетного взгляда, взмаха руки, движений, в целом, речи героя, его рассуждениям.

Особое место в художественной прозе, в частности, в романе, при изображении образов героев и среды, в которой они формируются и развиваются, занимает природа. Умение ярко, красочно создавать картины природы, используя всё благозвучие и мощь языка, подбирая подходящие изобразительно-выразительные средства, обусловлено высокой требовательностью и большой ответственностью. Чистое голубое небо, мириады звезд, золотые лучи солнца, белоснежные облака, серебряное сияние луны, высокие горы, зеленый лес, покрытый дымкой горизонт, синие озера, красота речной волны, ковры степных трав, багровый горный хребет и другие пейзажные явления никогда не утомляют наши взоры, душу и сердце, а, напротив, это всё составляет прекрасную сокровищницу родной земли, щедро делящейся с нами природной энергией.

Соответствующее изображение прекрасных картин природы в художественных произведениях способствует усилению выразительности и лиризма в литературе. А это, в свою очередь, влияет на эмоциональную сферу читателя при восприятии материала повествования.

Мастерски созданные картины природы формируют в душе чувство прекрасного, которое становится особым достоинством человека.

Вкладывая всю душу в изображение природных красот родной земли, используя самые яркие средства поэтической выразительности и образности, Жусупбек Аймаутов создал самобытную эстетическую систему.

Понятие психологизма в литературе ввел Л. Н. Толстой, который писал: «Цель искусства – раскрыть правду человеческой души, секреты и таинства, хранящиеся в сердце, которые нельзя выразить простыми словами. Искусство есть микроскоп, который наводит художника на тайны своей души и показывает эти общие тайны всем людям. Познавая механизм души, детально изучая ее, автор выворачивает ее наизнанку, а затем приукрашивает ее.» [12, 327].

Жусипбек Аймауытов достиг совершенства в всестороннем изображении в своих прозаических произведениях духовного мира героев, монолога, диалога, авторских комментариев, убедительных доводов, использования невербальных средств, психологических деталей, в мастерстве создания пейзажных картин. Эти тенденции, будучи новыми для того времени, закономерно развиваясь, закрепились в нашей литературе, а писатель получил известность благодаря своей неповторимой манере и своеобразию художественной концепции.

Список использованных источников

- 1 Жумалиев, К. Әдебиет теориясы. – Алматы, 1969. 112 б.
- 2 Ахметов, З., Шанбаев, Т. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі – Алматы: Ана тілі. – 1996. 85 б.
- 3 Қирабаев, С. Әдебиет және дәуір талабы. – Алматы, 1976. 152 б.
- 4 Кабдолов, З. Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы, 1970. 210 б.
- 5 Чичерин, А. В. Возникновение романа-эпопеи. – М., 1958. 132 с.
- 6 Абдикова, К. Жусипбек Аймауытов шығармаларындағы тұлға концепциясы. – Алматы, 1997. 156 б.
- 7 Піралиева, Г. Ішкі монолог. – Алматы, 1994. 210 б.
- 8 Бахтин, М. М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: 1975. 185 с.
- 9 Бахтин, М. М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: 1975. 194 с.
- 10 Аймауытов, Ж. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. 189 б.
- 11 Чернышевский, Н. Г. Полное собрание сочинений. – ОГИЗ.– III т.– М., 1939–1953.
- 12 Толстой, Л. Н. О литературе. – М., 1955. 356 с.
- 13 Кабдолов, З. Сөз өнері. – Алматы: Жазушы, 1983. 275 б.
- 14 Гинзбург, Л. Я. О психологической прозе. – Ленинград, 1971. 134 с.
- 15 Страхон, И. В. Методика психологического анализа характеров в художественном произведении. – Саратов, гос. пединститут, 1977. 146 с.

References

- 1 Zhumaliyev, K. Adebiet teoriyası. [Literary theory] – Almaty, 1969. 112 b.
- 2 Akhmetov, Z., Shanbaev, T. Adebiettanu terminderininin sozdigi. [Dictionary of literary terms] - Almaty: Ana Tili. – 1996. 85 b.
- 3 Kirabayev, S. Adebiet zhane dauir talaby. [The requirement of literature and era] – Almaty, 1976. 152 b.
- 4 Kabdolov, Z. Adebiet teoriyynun nagizderi. [Basics of literary theory] - Almaty, 1970. 210 b.

- 5 Chicherin, A. V. The emergence of the novel-epopee. [The origin of the epic novel] – Moscow, 1958. 132 c.
- 6 Abdikova, K. Zhusipbek Aymauytov shygarmalaryndagy tulga concept. [The concept of personality in the works of Zhusipbek Aymauytov] – Almaty, 1997. 156 b.
- 7 Piraliyeva, G. Ishki monologue. [Internal monologue] – Almaty, 1994. 210 b.
- 8 Bakhtin, M. M. Voprosy literatury i aestetiki. [The question of literature and aesthetics] - M., 1975. 185 c.
- 9 Bakhtin, M. M. Voprosy literatury i aestetiki. [The question of literature and aesthetics] – Moscow, 1975. 194 c.
- 10 Aymauytov, J. Shygarmalary. [Works] – Almaty: Zhazushy, 1989. 189 b.
- 11 Chernyshevsky, N. G. Complete Works. [Full collection of essays] - OGIZ.-III vol.– Moscow, 1939-1953.
- 12 Tolstoy, L. N. O Literature. [On literature] – Moscow, 1955. 356 c.
- 13 Kabdolov, Z. Syoz oneri. [The art of words] – Almaty: Zhazushy, 1983. 275 b.
- 14 Ginzburg, L. Y. About psychological prose. [Psychological prose] – Leningrad, 1971. 134 c.
- 15 Strakhov, I. V. Technique of psychological analysis of characters in a work of fiction. [Methodology of psychological analysis of characters in a work of art] – Saratov State Pedagogical Institute, 1977. 146 c.

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

*А. Ф. Зейнулина¹, А. Ж. Анесова²

^{1,2}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВ РОМАНДАРЫНДАҒЫ КЕЙІПкерлер ӘЛЕМІ МЕН ПСИХОЛОГИЗМ ПРИНЦИПТЕРІ

Аталмыш мақалада Жүсіпбек Аймауытов романдарындағы әдеби кейіпкердің жан диалектісін, ішкі рухани әлемін, құпиясы мол күрделі табиғатын зерттейтін психологизм поэтикасының теориялық мәселелері жан-жақты қарастырылады. Психологиялық шығарманың өзіне тән жанрлық ерекшеліктері нақты көркем мәтіндерді талдау барысында төмендегідей айқындалады. Біріншіден, психологиялық прозада оқиға, кейіпкер, кезең, уақыт, тақырып, идея т. б. Деген

мәселелер алдыңғы сапқа шыға қоймайды. Ол талап та етілмейді. Екіншіден, мұнда ең бастысы – жеке адамның ішкі өмірі, өмір мен олім арасындағы кезеңде адам бастан кешетін азапты тағдыр тәлкегі, кейіпкердің күрделі тұлғаға айналуы көркемдік назарға алынады. Үшіншіден, шығармада шым-шытырық оқиғалар тізбегінен гөрі жеке адам санасындағы сапалық өзгеріс, рухани қопарылыс, ішкі сезімдік құбылыстар тереңдетіле талданады. Төртіншіден, психологиялық прозаның көркемдік әлемі өзінің жанрлық талабына сай жеке санада жүріп жатқан ой мен сезім қайшылықтарын, сөз бен іс сәйкессіздіктерін тереңдеп талдап, көркемдік жүйеде саралайды.

Психологиялық талдаулардың бұлардан басқа әдебиеттерде ертеден орын алған тағы бір түрі – психологиялық егіздеу мен пейзаж, шығармалардың көркемдік образдылық аясын кеңейте түседі. Осыған байланысты Жүсіпбек Аймауытов туындыларындағы психологиялық талдаудың негізі мен мәніне көркемдік тұрғыда талдау жасалынады.

Кілтті сөздер: Жүсіпбек Аймауытов, кейіпкерлер әлемі, психологизм, ішкі дүниетаным, роман, жан дүние, көзқарас, жазушылық шеберлік, психологиялық талдау.

* A. F. Zeinulina¹, A. Zh. Anessova²

^{1,2}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

Material received on 12.12.22.

CHARACTERS' INNER WORLD AND PRINCIPLES OF PSYCHOLOGY IN THE NOVELS OF ZHUSUPBEK AYMAUYTOV

This article comprehensively considers the theoretical problems of the poetics of psychologism, which explores the dialectics of the soul, the inner spiritual world, the complex nature of a literary character in the novels of Zhusipbek Aimaurov. When analyzing specific literary texts, the genre features of a psychological work are defined as follows: First, in psychological prose there is a plot, character, period, time, theme, idea, etc. Problems cannot come to the fore. This is not required. Secondly, the most important thing here is the inner life of the personality, the painful fate that a person experiences in the period between life and death, and the transformation of the hero into a complex personality. Thirdly, the work analyzes in depth not a series of random events, but qualitative changes in the individual's consciousness, spiritual upheavals, internal emotional phenomena. Fourthly, the artistic world of psychological prose deeply

analyzes the conflicts of thoughts and feelings, inconsistencies between words and deeds, and differentiates them in the artistic system in accordance with its genre requirements.

In addition to them, another type of psychological analysis that has taken place in literature since ancient times is psychological duality and landscape, expanding the scope of artistic imagery of works. In this regard, the foundations and essence of psychological analysis in the works of Zhusipbek Aimaurov will be analyzed from an artistic point of view.

Keywords: Zhusupbek Aimaurov, the world of heroes, psychology, inner worldview, novel, soul, attitude, writing skills, psychological analysis.

<https://doi.org/10.48081/HRLC4845>

Б. М. Қайдарова

Alikhan Bokeikhan University,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.

СӨЗ МӘДЕНИЕТІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЭТИКЕТІН ТҮЗУШІ ФАКТОР

Аталған мақалада адам мәдениеті деңгейінің, оның ойлауының, ақыл-ойының маңызды көрсеткіштерінің бірі-оның сөйлеу мәдениеті туралы қарастырылған. Қазіргі қоғамдағы адами қарым-қатынастың маңызды тұсы – сөз сөйлеу мәдениеті. Сөз мәдениеті - бұл адамдарға бірлескен іс-әрекетте, әлеуметтік өмірде, ақпарат алмасуда, танымда, білім беруде қызмет ететіні анық. Өйткені сөйлеу - шындықты білу тәсілі. Бір жағынан, сөйлеудің байлығы көбінесе адамды жаңа идеялар мен тұжырымдамалармен байытуға байланысты; екінші жағынан, тілді жақсы білу, сөйлеу табиғаттағы және қоғамдағы күрделі байланыстарды білуге һәм шешуге ықпал етеді.

Жалпы, қазақ тілі өзінің көп мағыналылығымен, байлығымен ерекшеленеді. Осы тұрғыда латын әліпбиіне көшу-тілді жеңілдетіп, оңтайландыру жолындағы сауатты қадам. Осылайша, болашақта ағылшын тілін оқыту әдістемесін пайдаланған кезде қазақ тілінің мүмкіндіктері арта түседі.

Мақалада мәдени қарым-қатынас жасай отырып, адамдар коммуникативті міндеттерге жету бағытында дұрыс таңдау жасайтыны анықталған. Осыған орай бұл мақалада тіл білімінде екі тілді қатар жетік меңгерту амалдары арқылы тілдің маңыздылығын арттырып, студенттің сауаттылық, логикалық ойлау деңгейін күшейтуге бағыт беру көзделді. Тіл мәдениеті сөзді дұрыс, тәртібімен ғана пайдалану болып саналмайды, тіл мәдениеті эстетикалық бағдарды қамтамасыз етеді. Ол өзінің ең жоғары деңгейінде стилистикамен түйіседі, оның мәселелеріне игі ықпал етіп, стилистикалық норманың қалыптасуына толық мүмкіндік жасап береді. Стилистикалық нормадан тілдік норманың өзгешелігі мынада: әдеби тілдің тілдік нормасын қолдану аясы шектеулі емес. Тілдік норма жалпы қолданыстың дұрыстық сапаларын игеріп отырады.

Тілдік норманың функционалдық табиғаты варианттылықтың бар болуымен байланысты. Тілдік тәсілдердің варианттылығы әдеби тілдің функционалды-стилистикалық жіктелуін қамтамасыз етеді. Тіл нормасы белгілі жүйелілік пен бірізділікке бағынады. Әр халықта бір-біріне ортақ болып келетін лексикалық мағынасымен бірге сыпайылық мағына білдіретін сөздер көп екенін байқауға болады.

Ғылыми мақаланың негізгі мақсаты - тілдің табиғи (биологиялық), жеке (психикалық), қоғамдық (әлеуметтік) қызметінде оның коммуникативті және когнитивті функцияларының мәдениет деңгейінде сараланатын сөйлеу этикетінің маңыздылығына мән беріп, оның әлеуметтік ортадағы формаларына назар аударту. Сондай-ақ шет тілін тілдік білім берудің құрамдас бөлігі ретінде қарастыруда авторлық тәсілдер үлгі ретінде ұсынылды.

Кілтті сөздер: ағылшын тілі, қазақ тілі, этика, сөйлеу этикеті, монолог, әлеуметтік педагогика, қарым-қатынас этикасы, тіл үйрену

Кіріспе

Бүгінгі таңда ғылым, технология және бизнесте ағылшын тілі басымдыққа ие. Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаев елімізде үш тілде білім беру міндетін 8 мәрте көтерді. 2012 жылғы 14 желтоқсандағы «Қазақстан – 2050» стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Біз ағылшын тілін игеруде серпіліс жасауымыз керек» - деп, халықаралық қатынас тілі - ағылшын тілін үйренудің қажеттілігін баса айтқан болатын [1].

Статистикалық көрсеткіштерге жүгінсек, әлемде жыл сайын 550 мың кітап, яғни кітаптардың жалпы санының 28 %-ы ағылшын тілінде басылып шығады. Сондай-ақ 114 млн. ғылыми материал ағылшын тілінде жарық көріп, оның 24 %-ы ашық қолданыста болады. Өзге тілдерге жыл сайын аударылатын кітаптардың 55 %-ы ағылшын тілінен аударылса, өзге тілдерден ағылшын тіліне 6,5 %-ы аударылады екен [2].

Тіл білімінде екі тілді қатар жетік меңгерту амалдары тілдің маңыздылығын арттырып, студенттің сауаттылық, логикалық ойлау деңгейін күшейтуге бағыт береді. Тілдің табиғи (биологиялық), жеке (психикалық), қоғамдық (әлеуметтік) қызметінде оның коммуникативті және когнитивті функциялары маңызды рөл атқарады. Әлемнің ұлттық тілдік бейнесі әрқашан ұлттық мәдени ерекшелікпен сипатталады, өйткені ол тарихи оқиғалардың, географиялық жағдайлардың және жекелеген халықтардың этнопсихологиялық сипаттамаларының әсерінен қалыптасады. Адамдардың бір-бірін қабылдауы стереотиптердің қалыптасқан көзқарасы арқылы жүзеге асырылады. Өйткені шет тілін түсінбеу, ым-ишарат, бет-әлпет және

мінез-құлықтың басқа элементтерінің символикасы көбінесе олардың іс-әрекетінің мағынасын бұрмалап қабылдауға ықпал етуі ықтимал, ал бұл бірқатар жағымсыз сезімдерді және кейде өшпенділікті оңай тудыруы мүмкін. Сондықтан басқа халықтар мен мәдениеттердің өкілдерімен кездескенде, адамдар әдетте олардың мінез-құлқын өз мәдениетінің ұстанымымен қабылдауы табиғи бейімділікке байланысты екендігін қаперде ұстау ләзім.

Материалдар мен әдістер

Ағылшын тілін үйренуде дәріс және тәжірибелік үрдістің ең тиімді амалдарының бірі – студентті өзіндік жұмыс жоспарын мазмұнды бағдарлауға машықтандыру. Жоғарыда айтылған қарапайым тәсілдердің негізінде оқытушы мынадай тапсырмаларды негізгі бағдар үлгісі ретінде ұсынса болады:

- тәжірибелік сабақты арнайы тақырыптық тапсырма бойынша даярлау;
- түрлі тақырыптарға сөйлем құрастырып, қысқаша баяндау мазмұнында әңгіме жазу;
- теориялық ережелерге сәйкес қазақ және ағылшын тілдерінен мысалдар келтіру;
- тілдік құбылыстарды талдау процесінде лингвистикалық сөздіктерді қолдану әдістерін игеру.

Күнделікті өмірде ең алдымен адамның сыртқы көрінісіне қарап мәдениет деңгейіне назар аударады. Мәдениет деңгейі сыртқы көрініспен қатар тілдің коммуникативті функциясы қарым-қатынас құралы ретінде сөйлеу әдебін, сөз тіркестеріндегі этикет ұстанымдарын мәдениетті қолдануынан байқалады. Сөйлеу этикеті – аса маңызды үрдіс. Сөйлеу этикеті мәдениеттің барлық формаларына тән талаптардың қандай да бір ситуацияларда орынды қолданылу процесімен танылады. Этика – грек тіліндегі *etika*, *ethos* – әдет сөзінен шыққан зерттеу объектісі адамгершілік болып табылатын философиялық ғылым. Адамның әртүрлі ортада өзін ұстай білуі мен қарым-қатынас әдебі неғұрлым табиғи болса, ол адам әрқашан жағымды әсер береді. Әсіресе екі елдің өкілдері ең бірінші рет тілдескенде алатын оң немесе теріс әсер ары қарайғы қарым-қатынасқа, келіссөздерге ықпалын тигізеді.

Ғалым Л. В. Мардахаев «Социальная педагогика» монографиясында оқытушыға қойылатын кәсіби педагогикалық такт пен этика талаптарын былайша жіктеп берген:

- мінез-құлық этикасы: өзін-өзі тануы, өмір сүру ортасында өзін танытуы және қоғамда өзін-өзі жетілдіру үрдісі;
- қарым-қатынас этикасы: басқа адамдармен қарым-қатынас орнатуда адамзат мәдениетін өзара байыту сферасы ауқымында көмек көрсету, ықпал ету және басқа да өзара әрекеттесу;

- отбасылық қарым-қатынас этикасы: отбасы құндылықтарын сақтау, адамгершілік қағидаларын нығайту, отбасылық қарым-қатынас мәдениетін дамыту, бала тәрбиесіне ықпалды әсер беретін харекеттер және т.с.с [3, 395-б.].

Осы талаптар орындалу үрдісінде және білім беру процесі мен өзге де қарым-қатынасқа байланысты өзара әрекеттесуде сөйлеу этикетімен тікелей байланысты екендігі түсінікті.

Қарым-қатынастың кез-келген актісінің басталуы, негізгі және қорытынды бөлімі болады. Бұл жағдайда сөйлеу этикетінің формулаларын олардың кез келгенінде қолдануға болады. Мәселен:

1. Қарым-қатынасты бастауға арналған сөйлеу формулаларына танысу, сәлемдесу, комплимент айту, яғни жылы лепес білдіру жатады:

Ағылшынша	Қазақша сөзбе сөз аудармасы	Қазақша дұрыс айтылуы
-Good morning!	- Қайырлы таң!	-Армысыздар
-Nice to see you!	- К ө р і с к е н і м і з г е куаныштымын!	-Куаныштымын. Өзіңді көріп бір жасап қалдым.
-Hello! You look great!	-Сәлеметсіз бе! Сіз керемет көрінесіз!	Сәлем! Бәрекелді, <i>құлтырып</i> кетіпсің...

2. Қарым-қатынас процесінде қолданылатын сөйлеу формулаларына алғыс, өтініш, комплимент, кешірім сұрау жатады:

Ағылшынша	Қазақша сөзбе-сөз аудармасы	Қазақша дұрыс айтылуы
-Excuse me!	-Кешіріңіз!	-Ғафу етіңіз немесе айыпқа бұйырмассыз.
-Thank you very much! -It's so pleasant to speak to you!	-Көп рақмет! -Сізбен сөйлесу өте жағымды!	- Алғысым шексіз. -Сізбен сөйлескен керемет, жақсы, тамаша (осы үш сөздің бірін қолданса болады). Өзіңізді көріп, <i>көзайым</i> болып жатырмыз.

3. Қарым-қатынас процесін аяқтауға арналған сөйлеу формулаларына қоштасу, комплимент айту жатады:

Ағылшынша	Қазақша сөзбе-сөз аудармасы	Қазақша дұрыс айтылуы
-All the best! -See you soon!	- Жаксы! - Ж у ы қ т а Көріскенше!	-Жаксы. Тамаша! -Амандықта жүздескенше немесе амандықта жүздесейік деп тілек білдіреді.
- It was a great pleasure to meet such an intelligent person!	- Осындай ақылды адаммен кездесу өте қуанышты болды!	-Сіздей адаммен жолыққаным бек ризамын.

Нәтижелер мен талқылау

Байқағанымыздай, ағылшын тіліндегі сөйлеу этикетінде қолданылатын сөздердің қазақша дәлме-дәл аудармасын қазақ тілін үйренушілерге қолдануға болмайды. Студенттерді белгілі бір қарым-қатынас жағдайында бағдарлай отырып, ойлауға және сөйлеуге үйрету керек. Ол үшін қазақ тілінің өзіндік ережелері мен нормаларына сәйкес сөйлем құрау керек екендігін ескеру маңызды. Нақтылай айтсақ, қазақ тілінде сәлемдескенде «Сіз керемет көрінесіз!», «Сізбен сөйлесу өте жағымды!», «Жуықта Көріскенше!», «Осындай ақылды адаммен кездесу өте қуанышты болды!» сынды сөз тіркестері мүлдем қолданбайды. Қазақша сәлемдесіп, хал жағдай сұрасқанда, негізінен, ашық-жарқын көңіл күй, позитивті эмоцияға көңіл бөлінеді. Көбінесе, «О, сәлем! Хал жақсы ма?», немесе «Ассалаумағалайкүм!», «Армысыздар!», «Амансызба» деп сәлемдеседі. Хал-жағдай сұрасқанда «үй-іші, мал-жан аман ба?», - деу міндетті түрде айтылады. «Мал-жан аман ба?», деу ежелден қазақтың амандық сұрасуының басты қағидасы. Қазақ халқы үшін төрт түлік малдың орны бөлек. Қазақы ғұрыптар, әдеп, салт-дәстүр төрт түлік малмен етене байланысты.

«Сіз керемет көрінесіз» деудің орнына «Өзің құлпырып кетіпсің ғой», «Өзіңді көріп көзайым болып қалдым ғой», тәрізді көтеріңкі эмоциямен комплимент, яғни ақжарма тілегін қоса білдіреді. Сондай-ақ ескеретін тұсы, кестеде көрсетілгендей тыныс белгілеріне назар аудару қажеттігі. Қазақтар кездескенде, сөйлескенде бұйрықты интонацияны қолданбайды, яғни леп белгісі қойылмайды және «Тамаша», «Керемет» сияқты сөздерді айтқанда дауыс интонациясы әндете, созылық және соңғы буынға екпін түсіріле айтылады. Тағы бір ескеретін тұсы, қазақы қолданысқа ғана тән «бір жасап қалдым», «көзайым болып жатырмыз» сияқты амандық-саулықта

қолданылатын сөздерді сөзбе-сөз аудармасымен түсіндірсе болады. Мысалы, «бір жасап қалдым», «көзайым болып жатырмыз» деген сөздер «сені көргендегі өмірге ризашылық білдірген» мағынада қабылдау сыйымды.

Шетел тілдерін оқыту теориясы мен практикасының өзекті мәселелерін, сонымен қатар осы саладағы жаңа білім беру саясатының контекстіндегі негізгі әдістемелік категорияларды қамтитын «Современная методика обучения иностранным языкам» атты заманауи нұсқаулықтың авторы Н. Д. Гальскова ауызша және жазбаша қарым-қатынасты дамытудағы оқу үдерісін құру заңдылықтары туралы тұшымды ойлар айтқан. Нұсқаулық шет тілдерін оқыту теориясы туралы жалпы түсінік қалыптастыру үрдісіне ғылыми бағыт беретін құрал ретінде жазылған.

Н. Д. Гальскова өз ойын былайша сабақтап берген: «Современная отечественная и зарубежная дидактика рассматривает содержания обучения не как статичную. А как постоянно изменяющуюся и развивающуюся категорию, связанную с процессом обучения. При этом в содержание обучения любому предмету, в том числе и иностранному языку, включается не только то, о чем они думают, что чувствуют и переживают, а также те психические процессы, которые протекают в из «головах», когда один раскрывает, а другой осваивает мир иной национальной культуры» [4].

Авторлық тәсілдің жаңалығы шет тілін (академиялық пән ретінде) жасанды тілдік ортада тілдік білім берудің құрамдас бөлігі ретінде қарастыратындығында.

Біз өз бағдарламамызда ағылшын тілі мен қазақ тілінің күнделікті қарым-қатынас үрдісінде қолданудағы қарапайым тәсілдерінің бірі монологтік сөйлеуге мән береміз. Өйткені, монологтік сөйлеуде грамматикалық конструкция заңдылықтары сақталып, тиянақты ой қорытындысы жасалады. **Монолог** – гректің monos – бір, жеке және logos сөз, сөйлеу деген ұғымдардан шыққан. Яғни бір адамның сөйлеуі. Бұл дұрыс және сауатты сөйлей білу этикасына негізделіп, өзіңіздің жақсы қырларыңыздан көрініп, жақсы қасиеттеріңіз арқылы жағымды әсер қалыптастыруға көмектеседі. Сөйлеуші шет тілінде шет тілінде сөйлескен кезде толқитыны табиғи құбылыс.

Тілдік тосқауылдар оның нақты айтар сөзіне логикалық сауалдар төңірегінде ойлану қажеттігін жүктейді. Сондықтан, өзі туралы ағылшын тілінде әңгімелеуде айтар сөзін анық жүйелеп, қысқа да нұсқа, түсінікті айтудың бірнеше бағытын ұсынамыз. Мысалы, өзіңіз туралы монолог қашан қажет болады? Егер сіз өзіңізді жаңа әріптестерге таныстырсаңыз, онда жеке қасиеттеріңізге назар аудару орынды болады.

Әңгімеге не қосу керек?

1. Алғашқы кездесуде сіз өзіңіз туралы негізгі ақпаратты атап өтуіңіз керек. Ағылшын тіліндегі классикалық өмірбаян презентацияны қамтиды

(«*my name is...*» «менің атым...» сияқты). Әрі қарай, сіздің монологыңыз көпшілікке және тыңдаушыларға байланысты аз айырмашылықтарға ие болады.

Ағылшын тіліндегі монолог типтік *let me introduce myself, I would like to speak about my biography* сөздерден басталады. Сондай-ақ өзінің жас шамасын («*I'm 35 years old*») айтып өту орынды саналады.

2. Тұрғылықты жерін атап өтсе, мынадай сөз тіркестерін қолдануға болады: *I'm from Semey; I live in ...; I was born in ...; My hometown/home village..., my biography begun in...*

3. Отбасын таныстырғанда ата-анасын, апа-сіңлілері, аға-інілер, күйеуі, әйелі, балалары, сондай-ақ олар не істейтіні туралы айтады. Мысалы: *My family consists of ... members...; I have children, brothers, sisters...; My father/mother is*

4. Білім. Білім туралы айтқанда, келесі сөз тіркестерін қолданыңыз: *I have higher/secondary education; I studied at ...; I'm graduated from...; I'm ... by profession;*

5. Жұмыс. Қайда жұмыс істейтіні, қандай кәсіби дағдылары туралы айтқанда келесі тіркестер көмектеседі: *I worked at ...; My work experience accounts ...; I have the following skills...*

6. Өзінің мінезін, жеке қасиетін сипаттауда келесі тіркестер қолданылады: *Hard-working; Sociable; Friendly; Compromising; Diligent; Attentive; Responsible; Open-minded; Have a good sense of humor; Polite; Have/do not have bad habits.*

7. Қызығушылығы. Өзіңіз туралы тереңірек түсінік беру үшін сізге не ұнайтынын айтыңыз. Мәтінде келесі тіркестер болуы мүмкін: *I'm fond of/keen on/crazy about dance; play music; read books; write songs/stories; do sport.*

Сөйлеу этикетінің нормаларына сәйкес, қысқаша мынадай мәтінді үлгі ретінде ұсынуға болады: *Let me introduce myself. My name is Baturkhan. I'm 32 years old. I was born in Semey, but now live in Nur-Sultan. My parents live in a small village near Semey. I'm the only child in the family. I have two lovely kids. I was graduated from the university and worked as an engineer at the factory. My work experience accounts 7 years. What concerns my character and skills, I'm very hard-working, responsible, diligent, and social person with a good sense of humor. In the pastime, I'm crazy about fishing and cars repairing. That's all about myself.*

Монологтік тәсілде ауызша түсіндіру арқылы тыңдаушының ойын, назарын аударып, дерексізден деректіге қарай ұғындыру амалы мен тәсілі басымдықта болады. Сондықтан объектінің өзіндік белгілеріне қарай атылатын ой анық, дәл және ықшам болуды талап етеді. Ағылшын тілінде өзін таныстыру, қысқаша монолог құру мен қазақ тілінде өзін таныстыру,

монолог құруда біршама өзгерістер бар. Мәселен қазақтар өзін таныстырып, туған жері, тұрғылықты жері мен отбасы туралы айтқанда көбінесе «біз» деген сөзді қолданады. Мысалы: «Менің отбасымда әкем, анам, қарындасым бар» демейді, «Біздің отбасымызда әкеміз, анамыз және қарындасым бәріміз бірге тұрамыз» немесе «Біз Тарбағатай ауылынан Семейге көшіп келдік», -деп, түсіндіріле айтылады.

Қорытынды

Сөйлеу этикеті – ұлттық тіл мен мәдениеттің бір бөлігі. Ұлттық сөйлеу этикетіндегі сәйкессіздіктер туралы білу өте маңызды. Ағылшын тілінде сөйлеу этикеті тек ағылшындардың өздері үшін ғана емес, сонымен қатар барлық ағылшын тілін шет тілі ретінде үйренушілер үшін маңызды. Сондай-ақ ағылшынша сөйлеу этикеті ерекше және өзіндік ережелері мен нормалары бар. Қазақша сөйлеу мәдениетінің ерекше тұстарын мысалға ала отырып, салыстыра тоқталып өттік. Ол да тіл үйренушілер үшін тиімді тұсы болады деп топшылаймыз. Сондықтан тіл үйренуде сөйлеу этикетін әдеттегі (мекенжай, сәлемдесу, танысу, қоштасу, кешірім, ризашылық, құттықтау, тілек, комплимент, жанашырлық, көңіл айту) сияқты коммуникативті жағдайлармен байланысты қарастыру ұтымды. Өйткені, коммуникативті жағдайлар сөйлеу этикетінің табиғи және шектеулі актілерінің ерекше класын құрайды.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Гузикова, М. О.** Основы теории межкультурной коммуникации : [учеб. пособие] / М. О. Гузикова, П. Ю. Фофанова ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург : Издво Урал. ун-та, 2015. – 124 с

2 **Ырсалиев, С. Ә, Қарабасова, Л. Ш, Мұхаметжанова, Ә. З, Әділ, А. Б, Бекова, М. А, Нұрланов, Е. Б.** 0-64 Үш тілде білім беруді ұйымдастыру: халықаралық тәжірибе және Қазақстанға арналған ұсыныстар / Қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде -«Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ, Астана, 2017. – 184 б.

3 **Мардахаев, Л. В.** Социальная педагогика: учебник для студ. Высш. Учеб. Заведений. –Москва: Издательство РГСУ, 2013. –416 с. – (Социальное образование XXI века).

4 **Гальскова, Н. Д.** Современная методика обучения иностранным языкам. Пособие для учителя. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : АРКТИ, 2003. – 192 с. – (Метод. биб-ка).

5 **Князев, С. В., Пожарицкая С. К.** Современный русский литературный язык: Фонетика, орфоэпия, графика и орфография: Учебное пособие для

вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Академический Проект; Гаудеамус, 2011. – 430 с.

6 **Горелова, О. В.** Методика преподавания русского языка : учебно-методическое пособие / О. В. Горелова ; [науч. ред. В. К. Приходько]. - Хабаровск : Издво Тихоокеан. гос. ун-та, 2019. – 152 с.

7 **Утешева, А. Ж.** Сөйлеу мәдениеті : оқу құралы.- Шымкент : ХГТУ, 2021. – 80 б.

8 **Кондрашова, Н. В., Кокошникова, Н. А., Мерзлякова, Е. В., Сизова Т. Ф.** Русский язык как иностранный. Русский язык в профессиональной деятельности: информационные технологии: Учебное пособие. – СПб: Университет ИТМО, 2019. – 170 с.

9 **Солонцова, Л. П.** Современная методика обучения иностранным языкам (общие вопросы, базовый курс): Учебник . для студентов педагогической специальности и преподавателей иностранных языков разных типов образовательных учреждений/Солонцова Людмила Павловна/. – Алматы Эверо, 2015. – 373 с.

10 **Оберемко, О. Г., Миронова, О. А.** Лингвострановедение : язык, культура, мир: Учебное пособие для студентов факультетов очно-заочного (вечернего) обучения. 2-е изд., перераб. и доп. – Н. Новгород: НГЛУ, 2017. – 68 с.

References

1 **Guzikova, M. O.** Osnovy teorii mezhdul'turnoy kommunikatsii : [ucheb. posobiye] / M. O. Guzikova, P. YU. Fofanova ; M-vo obrazovaniya i nauki Ros. Federatsii, Ural. feder. un-t. –Yekaterinburg : Izd vo Ural. un-ta, – 2015. – 124 p.

2 **Y'rsaliev, S. Ə, Karabasova, L. Sh, Muxametzhanova, A. Z, Adil, A. B, Bekova, M. A, Nyrlanov, E. B.** 0-64 Ysh tilde bilim berudi yjy`mdasty`ru: xaly`karaly`k tazhiribe zhane Kazakstanfa arnalgan ysy`ny`star [Organization of trilingual education: international experience and recommendations for Kazakhstan / in Kazakh, Russian and English]/ Kazak, ory`s zhane agy`lshy`n tilderinde –«Akparatty`k-taldau ortaly`gy`» АҚ, Astana, – 2017. –184 p.

3 **Mardaxaev, L. V.** Social`naya pedagogika: uchebnyy dlya stud. Vy`ssh. Ucheb. Zavedenij.[Social pedagogy: textbook for students. Higher. Studies. Establishments] – Moscow: Izdatel`stvo RGSU, – 2013. – 416 p. – (Social`noe obrazovanie XXI veka).

4 **Gal'skova, N. D.** Sovremennaya metodika obucheniya inostranny`m yazy`ka.[Modern methods of teaching foreign languages. Teacher`s manual] Posobie dlya uchitelya.– 2-е изд., перераб. и доп. – Moscow : ARKTI, – 2003. – 192 p. – (Metod. bib-ka).

5 **Knyazev, S. V., Pozharitskaya, S. K.** Sovremennyy russkiy literaturnyy yazyk: Fonetika, orfoepiya, grafika i orfografiya: Uchebnoye posobiye dlya vuzov. – 2-ye izd., pererab. i dop. – Moscow : Akademicheskii Proyekt; Gaudeamus, – 2011. – 430 p.

6 **Gorelova, O. V.** Metodika prepodavaniya russkogo yazyka : uchebno-metodicheskoye posobiye / O. V. Gorelova ; [nauch. red. V. K. Prihod'ko]. – Khabarovsk : Izdvo Tikhookean. gos. un-ta, 2019. – 152 p.

7 **Wteşeva A. J.** Söyley mädenieti : oqw quralı. – Şimkent : XGTW, 2021. – 80 p.

8 **Kondrashova N. V., Kokoshnikova N. A., Merzlyakova, Ye. V., Sizova, T. F.** Russkiy yazyk kak inostranny. Russkiy yazyk v professional'noy deyatel'nosti: informatsionnyye tekhnologii: Uchebnoye posobiye. – SPb : Universitet ITMO, – 2019. – 170 p.

9 **Solontsova L. P.** Sovremennaya metodika obucheniya inostrannym yazykam (obshchiye voprosy, bazovyy kurs): Uchebnyy . dlya studentov pedagogicheskoy spetsial'nosti i prepodavateley inostrannykh yazykov raznykh tipov obrazovatel'nykh uchrezhdeniy/Solontsova Lyudmila Pavlovna/. – Almaty Evero, – 2015. – 373 p.

10 **Oberemko O. G., Mironova O. A.** Lingvostranovedeniye: yazyk, kul'tura, mir: Uchebnoye posobiye dlya studentov fakul'tetov ochno-zaochnogo (vechernego) obucheniya. 2-ye izd., pererab. i dop. – N. Novgorod : NGLU, – 2017. – 68 p.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

Б. М. Кайдарова

Alikhan Bokeikhan University,

Республика Казахстан, г. Семей

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

КУЛЬТУРА РЕЧИ КАК ФАКТОР, ФОРМИРУЮЩИЙ ЭТИКЕТ ОБЩЕНИЯ

В данной статье рассматривается один из важнейших показателей уровня культуры человека, его мышления, интеллекта - культура его речи.

Важным моментом человеческого общения в современном обществе является культура речи. Очевидно, что культура слова служит людям в совместной деятельности, общественной жизни, обмене информацией, познании, образовании. Ведь речь - это способ

познания действительности. С одной стороны, богатство речи во многом зависит от обогащения человека новыми идеями и понятиями; с другой стороны, хорошее знание языка, речь способствует познанию сложных связей в природе и обществе.

В целом, казахский язык отличается многогранностью, богатством. В этом контексте переход на латиницу - грамотный шаг на пути упрощения и оптимизации языка. Таким образом, в будущем, при использовании методики преподавания английского языка, возможности казахского языка возрастут.

В статье определено, что, общаясь культурно, люди делают правильный выбор в направлении достижения коммуникативных задач. В связи с этим, в данной статье предусмотрено повышение значимости языка в языкознании путем параллельного овладения двумя языками, повышение уровня грамотности и логического мышления студента. Языковая культура не считается правильным, правильным использованием слова, культура языка обеспечивает эстетическую ориентацию. Она на самом высоком уровне соприкасается со стилистикой, благоприятно воздействует на ее проблемы, дает полную возможность для формирования стилистической нормы. Отличие языковой нормы от стилистической заключается в том, что сфера применения языковой нормы литературного языка не ограничена. Языковая норма овладевает правильными качествами общего употребления. Функциональная природа языковой нормы связана с наличием вариативности. Вариативность языковых подходов обеспечивает функционально-стилистическую классификацию литературного языка. Языковая норма подчиняется определенной последовательности и последовательности. Можно заметить, что в каждом народе существует множество слов, выражающих вежливое значение вместе с общим лексическим значением.

Основная цель научной статьи - акцентировать внимание на значимости речевого этикета, дифференцируемого на уровне культуры коммуникативных и когнитивных функций языка в его естественной (биологической), индивидуальной (психической), общественной (социальной) деятельности, на его формах в социальной среде. Также, в качестве примера были представлены авторские подходы к рассмотрению иностранного языка как составной части языкового образования.

Ключевые слова: английский язык, казахский язык, этика, речевой этикет, монолог, социальная педагогика, этика общения, изучение языка.

B. M. Kaidarova

Alikhan Bokeikhan University,
Republic of Kazakhstan, Semey
Material received on 12.12.22.

THE CULTURE OF SPEECH AS A FACTOR SHAPING THE ETIQUETTE OF COMMUNICATION

This article discusses one of the most important indicators of the level of culture of a person, his thinking, intelligence - the culture of his speech.

An important point of human communication in modern society is the culture of speech. It is obvious that the culture of the word serves people in joint activities, social life, information exchange, knowledge, education. After all, speech is a way of knowing reality. On the one hand, the richness of speech largely depends on the enrichment of a person with new ideas and concepts; on the other hand, good knowledge of the language, speech contributes to the knowledge of complex connections in nature and society.

In general, the Kazakh language is distinguished by its versatility and richness. In this context, the transition to the Latin alphabet is a competent step towards simplifying and optimizing the language. Thus, in the future, when using the methods of teaching English, the possibilities of the Kazakh language will increase.

The article determines that by communicating culturally, people make the right choice in the direction of achieving communicative tasks. In this regard, this article provides for increasing the importance of language in linguistics by simultaneously mastering two languages, increasing the level of literacy and logical thinking of the student. The culture of language is not only the correct, orderly use of a word, the culture of language provides aesthetic orientation. At its highest level, it connects with Stylistics, has a good influence on its problems and provides full access to the formation of stylistic norms. The peculiarity of the language norm from the stylistic norm is that the scope of application of the language norm of the literary language is not limited. The language norm learns the correct qualities of general use. The functional nature of the language norm is related to the presence of variation. The variability of language approaches provides a functional and stylistic classification of the literary language. The language

norm is subject to a certain regularity and consistency. It can be seen that each nation has a lot of words that express a polite meaning, along with a common lexical meaning.

The main purpose of the scientific article is to focus on the importance of speech etiquette, differentiated at the cultural level of the communicative and cognitive functions of language in its natural (biological), individual (mental), public (social) activities, on its forms in the social environment. Also, as an example, the author's approaches to the consideration of a foreign language as an integral part of language education were presented.

Keywords: English, Kazakh language, ethics, speech etiquette, monologue, Social pedagogy, ethics of communication, language learning.

МРНТИ 16.01.11

<https://doi.org/10.48081/XQOD2433>

***З. В. Ключина¹, Я. Ю. Арустамян², Н. А. Садуллаева³**

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы

^{2,3}Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека,
Республика Узбекистан, г. Ташкент

ХАРАКТЕРИСТИКИ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОСТИ ДИСКУРСА СЕТЕВОГО МАРКЕТИНГА

Распространение компаний сетевого маркетинга, появление оригинальных отечественных компаний, использующих модель бизнеса сетевого маркетинга повышает потребность в изучении дискурса сетевого маркетинга, при этом отсутствует детальное описание данного типа дискурса, что демонстрирует противоречие, нуждающееся в разрешении.

Анализ дискурса осуществляется с различных позиций, находится на стыке многих наук. В данной статье представлено описание дискурса сетевого маркетинга как особого типа институционального дискурса – отражающего существование общественного института сетевого маркетинга. Опираясь на социолингвистический подход к исследованию дискурса, предполагающий анализ участников общения как представителей той или иной социальной группы и анализ обстоятельств общения в широком социокультурном контексте, мы предприняли попытку комплексно описать характеристики институциональности дискурса сетевого маркетинга. В обществе уже сформировано типичное восприятие социальной группы представителей компаний сетевого маркетинга, характеризующихся специфическим коммуникативным поведением.

В статье описание институционального дискурса построено по схеме В. И. Карасика, описавшего научный, религиозный, политический дискурс и многие другие. Мы представили характеристику следующих компонентов дискурса сетевого маркетинга: типовых участников, хронотоп, цели, ценности, стратегии, жанры, прецедентные тексты, проиллюстрировали яркими частотными примерами характеристики исследуемого институционального дискурса.

Ключевые слова: дискурс сетевого маркетинга, институциональный дискурс, участники коммуникации, хромотоп, ценности.

Введение

Мировое лингвистическое сообщество с интересом изучает различные типы дискурса. Э. Д. Сулейменова отмечала актуальность лингвистических исследований новых текстов, жанров и стилей, появляющихся в связи с изменениями в обществе [1, с. 64]. На наш взгляд, одним из отражений меняющегося мира является дискурс сетевого маркетинга.

На современном этапе развития лингвистических идей дискурс уже не понимается только как «связный текст», «последовательность предложений», или «речь, погруженная в жизнь» [2, с. 136]. Дискурс – не только само произведение, но и деятельность (взятая в совокупности процесса и результата), в процессе которой речемыслительный продукт и порождается.

В. И. Карасик понимает под дискурсом «текст, погруженный в ситуацию общения», допускающий «множество измерений» и взаимодополняющих подходов в изучении, в том числе прагмалингвистический, психолингвистический, структурно-лингвистический, лингвокультурный, социолингвистический [3, с. 5–6].

Институциональный дискурс – это общение, «в рамках которого противопоставляются сложившиеся в обществе типы общения, отражающие специфику соответствующего социального института» [4, с. 278]. Спецификой институционального дискурса является не сообщение о чем-либо, а построение социальных смыслов. Соответственно, дискурс является формой отражения существования общественного института. По мнению Е. И. Шейгал, в институциональных дискурсах общение является неотъемлемой составной частью их организации [5, с. 42].

Изучение сетевого маркетинга велось экономистами с позиций бизнес-структуры, функционирования, вопросов этики и законности. Языковеды, успешно изучающие смежные дискурсы (бизнес-дискурс, сетевой бизнес-дискурс, маркетинговый дискурс и др.), лишь недавно обратились и к дискурсу сетевого маркетинга. Изучение данного типа дискурса актуально как с теоретической, так и с практической точек зрения, поскольку имеются противоречия и в теории, и в практике. Распространение компаний сетевого маркетинга, появление оригинальных отечественных компаний на основе модели бизнеса сетевого маркетинга повышает востребованность изучения дискурса сетевого маркетинга (ДСМ) и при этом отсутствие детального описания ДСМ демонстрирует противоречие, решению которого мы посвятим данную статью.

Сетевой, иначе, многоуровневый маркетинг – «специфическая система продвижения товаров или услуг все большему количеству клиентов с использованием все большего количества задействуемых в продвижении информаторов-продавцов, при этом потребитель продукции становится ее распространителем, т.е. информатором о продукции фирмы, а также продавцом» [6].

Дискурс сетевого маркетинга характеризует коммуникацию участников данного социального института, имеет специфические лингвистические признаки, строится на общении, на предоставлении информации, сами дистрибьюторы называют свой бизнес «интеллектуальной доставкой продукции». Представители компаний сетевого маркетинга в блогах, на сайтах по продвижению бизнеса многоуровневого маркетинга отмечают, что период дикого развития сетевого маркетинга (MLM) в Казахстане, характеризующегося информационным голодом и признаками агрессивного маркетинга, уже практически закончился.

Материалы и методы

Источниками материала явились блоги как дискурсивные практики «новых» масс-медиа о сетевом маркетинге на русском языке (например, origlobal.com, beseller.by, flawlessmlm.com, sostav.ru, adinblog.ru и др.), и комментарии, которые предлагает поисковая система Google в ответ на запрос «сетевой маркетинг» / «отзывы о сетевом маркетинге». Из ответов Google отобраны отсылки к материалам информационных жанров, которые размещены в Интернете специалистами сферы сетевого маркетинга, активными дистрибьюторами, и всеми желающими высказать своё мнение о сетевом маркетинге под постами первых. Материал исследования составили контексты, включающие словосочетание «сетевой маркетинг». Выборка охватывает материалы 2017–2022 годов, что позволяет делать выводы о современном состоянии предмета изучения. В общей сложности проанализировано более 100 русскоязычных контекстов о сетевом маркетинге.

В процессе работы использовались следующие методы исследования: наблюдение, компонентный анализ словарных дефиниций, интерпретативный анализ, контекстуальный анализ, материал прокомментирован с позиции дискурсивного подхода.

Результаты и обсуждение

С позиций социолингвистики В. И. Карасик выделяет два основных типа дискурса: персональный (лично-ориентированный) и институциональный (статусно-ориентированный), в котором участник выступает как представитель определенного социального института [3, с. 5]. Дискурс сетевого маркетинга обладает признаками статусно-ориентированного типа дискурса, или институционального дискурса.

Цель данной статьи – рассмотреть характеристики дискурса сетевого маркетинга по схеме, предложенной В. И. Карасиком, и описать следующие компоненты: 1) участники, 2) хронотоп, 3) цели, 4) ценности (в том числе и ключевой концепт), 5) стратегии, 6) материал (тематика), 7) разновидности и жанры, 8) прецедентные (культурогенные) тексты, 9) дискурсивные формулы.

Говоря об участниках, диада «агент – клиент», удобная для описания участников институционального дискурса, в случае с дискурсом сетевого маркетинга представлена в чистом виде. Агент – (от лат. *agens*, род. п. *agentis* – действующий) физическое или юридическое лицо, гражданин или организация, выступающие в роли доверенного лица, посредника, уполномоченного совершать определенный круг действий от имени другого лица (принципала), по поручению и в интересах этого лица [7]. Энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1890-1907 гг) отмечала, что в Англии и США слово «агент» употребляется как общее название для всех комиссионеров, маклеров, экспедиторов и посредников по торговле [8].

В русском языке отсутствует точная номинация профессии представителя сетевого маркетинга. Ранее их называли коммивояжёрами – (франц. *Commis voyageur*) сбытовой посредник, разъездной представитель торговой фирмы, который по поручению фирмы ищет покупателей ее товаров, предлагая им образцы, рекламируя товар, распространяя каталоги товаров [7].

В целом, в ряд наименований лица, выступающего агентом, входят следующие единицы: коммивояжёр, торговый агент, сбытовой агент, информатор-продавец, менеджер, менеджер продаж, менеджер сетевого бизнеса, сетевой предприниматель, MLM предприниматель, консультант, агент, дистрибьютор, распространитель, представитель компании сетевого маркетинга, «дистрик», «сетевик» (сленговое), MLMщик / MLMщик.

Участниками ДСМ являются представители социальной группы «сетевиков» с одной стороны, и личности во всём их многообразии с другой стороны: сеть независимых представителей-консультантов, агентов, дистрибьюторов vs клиенты / потенциальные потребители / потенциальные участники бизнеса; лидеры / спонсоры vs дистрибьюторы. В сообществе представителей сетевого маркетинга обнаруживают различные статусно-ролевые характеристики: новичок, сетевик со стажем, лидер, нейтральное наименование «дистрибьютор». Клиенты дискурса сетевого маркетинга – это широкая аудитория, зависящая от круга знакомых, начиная с родственников и знакомых – первых клиентов новичка, соседей, коллег по основному месту работы, до слушателей-гостей официальных презентаций, читателей социальных сетей и т.д.

Сетевик, или дистрибьютор компании прямых продаж – человек, профессионально занимающийся сетевым маркетингом. Сетевик – единица,

вышедшая за пределы профессионального и корпоративного (группового) сленга, в быту и в Интернете встречается очень часто [9]. Официальные номинации «распространитель», «торговый агент» или «дистрибьютор», более частотны номинации «сетевик» и «MLMщик/ MLMщик».

В. И. Карасик отмечает закономерное преобладание детальности наименований агента по сравнению с клиентами в институциональном дискурсе в принципе [4, с. 211]: в сетевом маркетинге для обозначения клиентов применяются номинации «покупатель», «клиент/клиентка», «заказчик».

Имеется экономически принципиальное отличие дистрибьютора прямых продаж от дистрибьютора сетевого маркетинга, к примеру, разъяснения представлены на ресурсах *metalm.ru*, *randia.ru*, но, с лингвистической точки зрения, коммуникативная ситуация ведения бизнеса идентична: прямой диалог консультанта с клиентом, продажа товара / услуги или вовлечение в бизнес (построение структуры).

Статусно-ролевые отношения между агентом и клиентом, возникающие в процессе коммуникации, характеризуются качественным отличием: дистрибьютор – человек с социально-деловой направленностью активности, обладающий информацией и/или продуктом, и клиент (постоянный или разовый) – человек, нуждающийся в удовлетворении личных потребностей, или информации о продукте, который может удовлетворить эти потребности. Общение указанных участников дискурса сетевого маркетинга происходит не только для продажи продукта, но с целью привлечение как можно большего числа людей в бизнес либо в качестве партнёра, либо в качестве клиента – потребителя продукта. Суть работы сетевика в умении строить человеческие взаимоотношения, создавать и воспитывать себя, структуру, пробуждать и поддерживать в людях постоянное желание создавать, побуждать себя и других к действиям (т.е. мотивировать себя и других).

Участники не связаны специфическими ритуальными действиями, но соблюдение вежливости и ненавязчивости агентами подчеркивается в рекомендациях для новичков в сетевом бизнесе. За годы существования MLM компаний на рынке сформирован стереотип о данных компаниях как о сектах (переносно – группе лиц, замкнувшихся в своих мелких, узких интересах), о финансовых пирамидах; о «втяхивании» / «впаривании» товара сетевиками. Многих обывателей раздражает агрессивное навязывание услуг: «чрезмерное восхваление компании/продукта, стремление «втяхать» товар и «подписать» / «втянуть в секту», все разговоры только о компании/продукте» – (подобными отзывами изобилует интернет), что нередко становится причиной прекращения дружбы, дистанцирования между родственниками и прочего. Так, существует даже афоризм про сетевиков,

ярко иллюстрирующий распространённое общественное мнение о них: «Если хочешь испортить вечеринку - пригласи на неё сетевика» [10].

Из отзывов в сети Интернет о МЛМ компаниях и их представителях: «Сетевики сейчас давно уже со втюхивания продукции перешли на промывание мозгов на тему из серии — «вот вы пашете на дяденьку, а я работаю 3ч в день и зарабатываю миллионы» - все это изобилует «именными» скринами с заработком в тыс 50–70 за 3–4 мес работы + фотками в соцсетях с «крутых» посиделок», «Меня напрягает потому что вся лента от сетевиков превращается в сплошную типа скрытую рекламу. Вся жизнь у них вертится вокруг своей типа работы. Постов в которых бы не затрагивалась продукция тем или иным способом просто нет! Они все резко начинают жрать эту химию, и прочее. То есть судя по постам в сети у них вся жизнь начинается вертеться только вокруг продукции компании и построения команды. Все. Больше ничего нет. Напрягает» [11].

Как мы видим, образ представителя компании сетевого маркетинга носит отрицательную характеристику, что выражается в номинации «сетевик», произносимой чаще с презрительным тоном.

Хронотоп (коммуникативная форма, повторяющаяся в определенном времени и месте) дискурса сетевого маркетинга: время беседы (встречи, презентации) и обстановка для диалога, чаще устного; поэтому подходят и конференц-зал для официальных встреч, и кухня для неофициальных, видеоконференции на разных платформах в условиях ограничения социальных контактов. Специфическим хронотопом для сетевого бизнеса является встреча/презентация в офисе/дома. Раньше была вполне допустима ситуация, когда продавец приходил в дом к покупателю с предложением приобрести товар, в современных условиях этого не происходит. Нетрадиционным является то, что в дискурсе сетевого маркетинга первый контакт инициируется, как правило, распространителем (а не покупателем, как в обычной продаже).

Целью дискурса сетевого маркетинга является *деятельность агентов, направленная на увеличение продаж и долгосрочные отношения с потребителями, вовлечение в сетевую структуру. «В сетевом бизнесе наша задача не уговаривать людей присоединиться к нашей команде, а задачей является донести до человека возможности продукта, которым он может пользоваться и экономить, а также возможности дохода, который он может получить, рекомендуя эту продукцию людям»* – постулируют лидеры с разных информационных платформ (vk, facebook) [12].

Дискурс сетевого маркетинга характеризуется как аксиологическое (ценностно-ориентированное и ориентирующее) пространство. Ценности представляют собой базовую категорию при построении картины мира.

Ценности МЛМ сконцентрированы в его ключевых концептах: *прибыль, продукт, саморазвитие*. Эти ценности сформулированы в изречениях мировых лидеров сетевых компаний, современных авторов по бизнесу, личностному росту и т.п.: «Удовлетворить потребность человека поможет понимание его ценностей», «Наша задача – дать человеку то, что он ищет. Помочь решить проблему, которую он САМ ХОЧЕТ решить», «Главным элементом в покупке или продаже является доверие», «Мы предлагаем Вам попробовать другой стиль жизни, дающий Вам не только неограниченную финансовую свободу, но и позволяющий самому планировать свое время. И тогда в вашем расписании всегда найдется место для развлечений, семьи, путешествий и всего, что привносит в жизнь радость, счастье и энтузиазм!» [13].

Интересно, что дистрибьюторы (сетевики), убеждены, что «продают не товар, а ценности», и беседы с профессионалом-сетевиком часто вскрывают ценности не только психологического (самоуважение, счастье, любовь) но и экзистенциального планов, особенно связанные с материальными ценностями и сконцентрированные в вопросах «Ради чего живёшь?», «Во что веришь?», «Чему / кому служишь?», «О чем мечтаешь? Чего хочешь для себя, для детей?», и обещание воплотить мечты о желаемом, но пока недоступном бытии. И клиент задаёт себе вопрос «А почему я не могу разбогатеть, как он?», и соглашается приобрести продукт (сначала попробовать, сначала «для себя»), либо подписывает соглашение и становится членом команды. Таким образом, ценности используются в качестве эффективных инструментов для оценки мотивации к приобретению продукта / к потребности больше зарабатывать.

Говоря об антиценностях данного коммуникативного пространства, мы можем отметить нечестность и искажение фактов (при использовании недостоверной информации о продукте, степени успешности / лёгкости ведения данного вида бизнеса, и др.), высокомерие, навязчивость, что и способствует созданию отрицательного образа «сетевика» как «втюхивающего свою химию» и «потерянного для общества».

Стратегии дискурса сетевого маркетинга определяются его частными целями: 1) найти целевую аудиторию, 2) определить потребность / ценности индивида (беседа, встреча, презентация), 3) проинформировать о возможностях решения потребности продуктом компании – презентация продукта, 4) проинформировать о компании – презентация компании, 5) предложить варианты удовлетворения потребностей (акции, скидки), 6) предложить варианты построения бизнеса, 7) превратить клиента в партнёра (вовлечение в структуру), 8) обучить новичка (спонсорство), 9) проработать возникшие возражения, 10) «дожать клиента» - завершить

сделку / закрыть сделку, 11) собрать отзывы, 12) распространять продукт (маркетинг продукта), 13) автоматизировать бизнес / создать источники пассивного дохода.

Характерными речевыми стратегиями дискурса сетевого маркетинга являются стратегии контактирования, усиления прагматического воздействия, ослабления прагматического воздействия, скрытого воздействия – манипулятивные, распознавания и нейтрализации прагматического воздействия, инспирирования с разным набором специфических тактик.

Эти стратегии, отражающие деятельность дистрибьютора в сетевом маркетинге, можно сгруппировать в следующие классы: распространение информации о товарах и услугах; распространение информации о бизнес-возможностях; обучение других людей искусству распространения информации, отсюда – заявления вида «*MLM – это бизнес «от человека к человеку»*», «*Главный элемент успеха в этом бизнесе – контакт. Контакт с покупателем, со спонсором и с людьми, которых спонсируете*» [14].

М. М. Бахтин привнес идею применения понятия жанра к формам любых дискурсов и текстов, но до сих пор принципы выделения жанров остаются мало изученными в дискурсивном анализе. **Жанры** дискурса сетевого маркетинга (как классы вербальных текстов, выделяемые на основе общности структуры, пределов вариативности и использования в однотипных коммуникативных контекстах) [15] отражают его стратегии: звонок клиенту, приглашение на встречу, презентация компании, презентация продукта, презентация бизнес-структуры, работа с возражениями, совершение сделки («дожим клиента» / демонстрация преимуществ), истории успеха (жизнь до и после вхождения в команду сетевого маркетинга), мотивационные встречи команды.

В связи со всё большим распространением MLM компаний, появился спрос на готовые алгоритмы, сценарии ведения диалогов с клиентами. Скрипты продаж используют большинство современных компаний из разных сфер бизнеса. Сетевой маркетинг, основанный на личном общении, не стал исключением. Заранее подготовленные сценарии переговоров позволяют быстро установить контакт с собеседником, правильно выстроить диалог и подвести к принятию нужного решения. Скрипт – предварительно подготовленный и филигранно отточенный пошаговый план (сценарий) общения, в котором собраны опорные фразы, речевые модели и техники продаж. При мастерском использовании скрипты повышают эффективность переговоров и вероятность успешного заключения сделки до 80%. Чаще всего это диалоговая форма, пример с ветками развития.

Еще один жанр MLM – «письма счастья», получаемые, чаще, от незнакомых людей, во всех мессенджерах, на всех социальных интернет

платформах: «*Здравствуйте, (имя)! Я ищу активных девушек и женщин, желающих проводить время в интернете с финансовой пользой! Требование – доступ к интернету, время работы минимум 2 часа (в любое удобное для Вас время), сильное желание работать, целеустремленность! Вложений НЕ требуется! Торговли НЕТ! Обучение онлайн (Бесплатное). Рассказать подробнее?*». Подобные письма изобилуют орфографическими и грамматическими ошибками, эмоджиками, часто используется персональное обращение по имени.

Прецедентные тексты, как и другие прецедентные феномены, бывают не только общенациональными, но и групповыми – обычно имеется корпус текстов, известных внутри данной культурной группы и незнакомых членам других культурных групп. К прецедентным текстам, идентифицирующим лиц, занимающихся сетевым маркетингом, можно отнести следующие выражения: «*Сетевик — звучит гордо!*» (сами сетевики заявляют это со страниц всех соцсетей и при каждой встрече), «*Я готов облизывать клиентов здесь, чтобы меня облизывали на Мальдивах!*», «*Добро пожаловать в кузницу миллионеров!*», «*Позитивное мышление. Всегда!*». Книг по обучению в сетевом маркетинге написано очень много, рекомендуют начать с книг Роберта Кийосаки «*Бедный папа, богатый папа*» и «*Школа бизнеса*».

Приведем примеры дискурсивных формул (своеобразных оборотов речи, свойственных общению в соответствующем социальном институте), объединяющих всех представителей сетевого маркетинга: «*В крупную международную компанию требуются сотрудники*», «*У меня есть предложение, от которого сложно отказаться*», «*Рассматриваете новую возможность заработка?*», «*Хочу предложить Вам выгодное дело*», «*Интересно получить дополнительный доход, уделяя 2 часа в день...*», «*Познакомьтесь с нашей продукцией...*», «*Я не заставляю тебя вступать. Послушаешь и всё поймёшь!*», «*Работа без вложений*», «*Нужны серьёзные люди*». [16]. Как мы видим, существуют клише, однозначно определяющие тип данного дискурса.

Выводы

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что дискурс сетевого маркетинга объективно выделяется в системе институционального дискурса, каждый из системообразующих признаков обладает уникальностью. В русском языке семантически противопоставлены лица, предоставляющие информацию о продукте «агент – дистрибьютор», и лица, использующие услуги компании «заказчики – клиенты». Специфический *хронотоп* – встреча в офисе или дома; доминирующая *цель* – коммерческая; *ценности* – прибыль, продукт, саморазвитие. Преобладают речевые стратегии прагматического характера, реализуемые в жанрах звонок,

приглашение, презентация, истории успеха, «письма счастья» и других. Собственный корпус прецедентных текстов, клишированных выражений, указывающих на принадлежность к социальной группе представителей компании сетевого маркетинга в особой социально-ролевой коммуникации, дополняют характеристики институциональности дискурса сетевого маркетинга.

Список использованных источников

- 1 Сулейменова, Э. Д. Дискурс в дискурсе казахстанской лингвистики // Современные проблемы дискурса: теория и практика. Сб. науч. трудов Межд. научно-практ. конф. Центр-Азиатской Ассоц. по Деловому Общению и КазУМОМЯ им. Абылай хана, Алматы, 2006. – С. 64.
- 2 Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / Под ред. В. Н. Ярцевой; Ин-т языкознания АН СССР. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 682 с.
- 3 Карасик, В. И. О типах дискурса / В. И. Карасик [Текст] // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс : сб. науч. тр. – Волгоград : Перемена, 2000 (а). – С. 5–20.
- 4 Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст] – Волгоград, Перемена. 2002. – 477 с.
- 5 Шейгал, Е. И. Семиотика политического дискурса [Текст] – М. : ИТДГК «Гнозис», 2004. – 326 с.
- 6 Маркетинг: большой толковый словарь. – М. : Омега-Л. Под ред. А. П. Панкрухина. 2010. [Электронный ресурс]. – URL: [https:// dic.academic.ru/](https://dic.academic.ru/) [дата обращения 15.04.2022].
- 7 Райзберг, Б. А., Лозовский, Л. Ш., Стародубцева, Е. Б. Современный экономический словарь. – 2-е изд., испр. М. : ИНФРА-М. – 1999. – 479 с. [Электронный ресурс]. – URL: <https:// dic.academic.ru/> [дата обращения 15.04.2022].
- 8 Энциклопедия Брокгауза и Ефрона. – С.-Пб. : Брокгауз-Ефрон. – 1890–1907. [Электронный ресурс]. – URL: <https:// dic.academic.ru/> [дата обращения 15.04.2022].
- 9 Мета МЛМ [Электронный ресурс] <https://metamlm.ru> 2022
- 10 Диалоги о сетевом маркетинге [Электронный ресурс] [https:// vk.com/@salavatiksanov_ru-dialogi-o-setevom-marketinge](https://vk.com/@salavatiksanov_ru-dialogi-o-setevom-marketinge) 2022
- 11 Объясните, почему все так ненавидят сетевиков? [Электронный ресурс] <https://www.baby.ru/blogs/post/542976027-536859409/> 2017
- 12 Сегодня я хочу развеять МИФЫ о СЕТЕВОМ. [Электронный ресурс] https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=545339139551081&id=494272487991080 2019

- 13 Изменится ли моя жизнь? ДА!!! ДА!!! ДА!!! [Электронный ресурс] https://vk.com/wall564485429_229 2020
- 14 Сетевой маркетинг в вопросах и ответах. [Электронный ресурс] [http:// worldmlmus.blogspot.com/2011/11/blog-post.html](http://worldmlmus.blogspot.com/2011/11/blog-post.html) 2022
- 15 Толковый переводоведческий словарь. 3-е издание, переработанное. – М. : Флинта: Наука. Л. Л. Нелюбин. – 2003. [Электронный ресурс]. – URL: <https:// dic.academic.ru/> [дата обращения 15.04.2022].
- 16 Социальные сети [Электронные ресурсы] <https://vk.com>, <https://www.facebook.com>, <http://businessidei.com> 2022

References

- 1 Sulejmenova, E. D. Diskurs v diskurse kazahstanskoy lingvistiki [Discourse in the discourse of Kazakh linguistics] // Sovremennye problemy diskursa: teoriya i praktika. [Modern problems of discourse: theory and practice] Sb. nauch. trudov Mezhd. nauchno-prakt. konf. Centr-Aziatskoj Assoc. po Delovomu Obshcheniyu i KazUMOMYA im. Abylaj hana, Almaty, 2006. – P. 64.
- 2 Lingvisticheskij enciklopedicheskij slovar [Linguistic Encyclopedic Dictionary] [Text] / Pod red. V. N. Yarcevoj; In-t yazykoznanija AN SSSR. – Moscow: Sov. encikl., 1990. – 682 p.
- 3 Karasik, V. I. O tipah diskursa [About types of discourse] / V. I. Karasik [Text] // Yazykovaya lichnost': institucional'nyj i personal'nyj diskurs : sb. nauch. tr. [Linguistic personality: institutional and personal discourse: a collection of scientific papers] – Volgograd: Peremena, 2000 (a). – P. 5–20.
- 4 Karasik, V. I. Yazykovoj krug: lichnost, koncepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse] [Text] – Volgograd, Peremena. 2002. – 477 p.
- 5 Shejgal, E. I. Semiotika politicheskogo diskursa [Semiotics of political discourse] [Text] – Moscow: ITDGK «Gnozis», 2004. – 326 p.
- 6 Marketing: bolshoj tolkovyj slovar [Marketing: a large explanatory dictionary] – Moscow: Omega-L. Pod red. A. P. Pankruhina. 2010. [Electronic resource]. – URL: <https:// dic.academic.ru/> [accessed 15.04.2022]
- 7 Rajzberg, B. A., Lozovskij, L. Sh., Starodubceva, E. B. Sovremennij ekonomicheskij slovar [Modern Economic Dictionary] – 2-e izd., ispr. Moscow: INFRA-M. – 1999. – 479 p. [Electronic resource]. – URL: <https:// dic.academic.ru/> [accessed 15.04.2022]
- 8 Enciklopediya Brokgauza i Efrona [Encyclopedia of Brockhaus and Efron] – Sankt-Peterburg: Brokgauz-Efron. – 1890–1907. [Electronic resource]. – URL: <https:// dic.academic.ru/> [accessed 15.04.2022]
- 9 Meta MLM [Electronic resource] <https://metamlm.ru> 2022

10 Dialogi o setevom marketinge [MLM Dialogues] [Electronic resource] https://vk.com/@salavatiksanov_ru-dialogi-o-setevom-marketinge 2022

11 Ob`yasnite, pochemu vse tak nenavidyat setevikov? Explain why everyone hates MLMworkers so much? [Electronic resource] <https://www.baby.ru/blogs/post/542976027-536859409/> 2017

12 Segodnya ya xochu razveyat` MIFY` o SETEVOM. [Today I want to dispel MYTHS about MLM] [Electronic resource] https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=545339139551081&id=494272487991080 2019

13 Izmenitsya li moya zhizn`? DA!!! DA!!! DA!!! [Will my life change? YES!!! YES!!! YES!!!] [Electronic resource] https://vk.com/wall564485429_229 2020

14 Setevoj marketing v voprosax i otvetax [MLM Questions and Answers] [Electronic resource] <http://worldmlmus.blogspot.com/2011/11/blog-post.html> 2022

15 Tolkovyj perevodovedcheskij slovar [Explanatory Translation Dictionary] 3-e izdanie, pererabotannoe. – Moscow: Flinta: Nauka. L. L. Nelyubin. – 2003. [Electronic resource]. – URL: [https:// dic.academic.ru/](https://dic.academic.ru/) [accessed 15.04.2022]

16 Social`ny`e seti [Social networks] [Electronic resources] <https://vk.com>, <http://businessidei.com> 2022

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

*З. В. Ключина¹, Я. Ю. Арустамян², Н. А. Садуллаева³

¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

^{2,3}Мирзо Улугбек атындағы Өзбекстан Ұлттық университеті, Өзбекстан
Республикасы, Ташкент қ.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

ЖЕЛІЛІК МАРКЕТИНГТІҢ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ДИСКУРСЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ

Желілік маркетингтік компаниялардың таралуы мен желілік маркетинг бизнес үлгісін қолданушы отандық компаниялардың пайда болуы желілік маркетинг дискурсын зерттеу қажеттілігін арттырады, алайда дискурстың бұл түрінің сипаттамасы әлі күнге дейін егжей-тегжейлі зерттелмеген.

Дискурстық талдау әртүрлі жақтан жүзеге асырыла отырып, бірнеше ғылымдардың торабында қарастырылады. Осы мақалада желілік маркетингтің қоғамдық институтының

болуын көрсететін институционалдық дискурстың ерекше түрі ретіндегі желілік маркетинг дискурсының сипаттамасы берілген. Қарым-қатынасқа қатысушыларды белгілі бір әлеуметтік топтың өкілдері ретінде талдау мен кең әлеуметтік-мәдени контекст аясындағы қарым-қатынас жағдайларын талдауды көздейтін дискурсты зерттеудің социолингвистикалық тәсіліне сүйене отырып, біз институционалдылықтың сипаттаушы белгілерін желілік маркетингтік дискурс аясында жан-жақты сипаттауға тырыстық. Қоғамда нақты коммуникативті мінез-құлық арқылы сипатталатын желілік маркетингтік компаниялар өкілдерінің әлеуметтік тобы туралы жалпы түсінік қалыптасып үлгерді.

Институционалдық дискурстың сипаттамасы ғылыми, діни, саяси дискурсты және басқаларды сипаттаған В. И. Карасик ұсынған жүйеге сәйкес құрылған. Зерттеуімізде біз желілік маркетингтік дискурстың мынадай компоненттерінің сипаттамаларын ұсынамыз: типтік қатысушылар, хронотон, мақсаттар, құндылықтар, стратегиялар, жанрлар, зерттелетін институционалдық дискурс сипаттамаларының жарқын жиілік мысалдарымен суреттелген прецеденттік мәтіндер.

Кілтті сөздер: желілік маркетингтік дискурс, институционалдық дискурс, коммуникация қатысушылары, хронотон, құндылықтар.

*Z. V. Klyushina¹, Ya. Yu. Arustamyan², N. A. Sadullayeva³

¹al-Farabi Kazakh National university,
Republic of Kazakhstan, Almaty

^{2,3}National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Republic of Uzbekistan, Tashkent

Material received on 12.12.22.

CHARACTERISTICS OF THE INSTITUTIONAL NATURE OF THE MULTYLEVEL MARKETING DISCOURSE

The spread of multilevel marketing companies, the emergence of original domestic companies using the multilevel marketing business model increases the need to study the multilevel marketing discourse, while there is no detailed description of this type of discourse, which demonstrates a contradiction that needs to be resolved.

Discourse is analysed from a variety of perspectives, at the interface of many sciences. This paper presents a description of the multilevel marketing discourse as a special type of institutional discourse - reflecting

the existence of the social institution of multilevel marketing, Relying on the sociolinguistic approach to the study of discourse, which implies analysis of the participants of communication as representatives of a particular social group and analysis of the circumstances of communication in a broad socio-cultural context, we have tried to describe the characteristics of the institutional nature of the multilevel marketing discourse in a comprehensive way. The society has already formed a typical perception of a social group of representatives of multilevel marketing companies characterised by specific communicative behaviour.

The description of institutional discourse is based on the scheme of V. I. Karasik who described scientific, religious, political discourse and many others. We presented the characteristics of the following components of the multilevel marketing discourse: typical participants, chronotope, goals, values, strategies, genres, precedent texts, illustrated by vivid and frequent examples of the characteristics of the institutional discourse under study.

Keywords: multilevel marketing discourse, institutional discourse, communicators, chronotope, values.

FTAMP 16.21.25

<https://doi.org/10.48081/JPQS5670>

А. Қ. Қопаева

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.,

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ҚАЛЖЫҢДАР ЖӘНЕ ТІЛДІК ОРАЛЫМДАР: ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТ

Мақалада тілдік оралым мен қалжыңның лингвомәдени аспектідегі байланысы қарастырылды. Қалжың мәтініне тән ерекшеліктер, яғни мәтінің астарлы мағынасы мен эмоционалдық мазмұны, мәдени код пен стереотиптер зерттелді. Себебі осы құбылыстар қалжың мәтінінің ерекше лингвориторикалық (сөйлеу әрекетіндегі түрлі сөйлеу мәнерінің ережелері мен нормаларын анықтайтын) мазмұның құрайды. Тілдік оралымдарды сөйлеу әрекетіндегі лингвокреативті қабілеті тұрғысынан анықтау үшін, тілдік жүйенің түрлі мүмкіндіктерін қолдану үстінде тілдік нормалар арнайы бұрмаланып, белгілі бір нақты сөйлеу мәнмәтіндегі тілдік белгіні қабылдаудың образдық мәнмәтіні тілдік нормамен байланыстырылады. Көркем мәтіннің семантикалық құрылымындағы тілдік оралымдар сөз қолдану тұрғысынан нормадан ауытқу нәтижесінде өз ойын білдірудің ерекше формасы ретінде импликационалға бағытталып, қалжың көркем мәтінде дискурсивті түрде сипатталады. Тілдік оралымдар – ерекше мәдени ой-пікірді жеткізу қабілетіне ие метатіл. Көркем мәтіндегі қалжың жеке авторлық дүниетанымының маңызды құрам бөлігі болып, лингвомәдени аспекті тұрғысынан талдау жасауға мүмкіндік беретін ұлттық ерекшелік. Қалжың субъектісінің ұстанымы өзіне тән ерекшелікпен беріліп, қабылданады. Қалжың – кез келген лингвомәдениеттің ажырамас бөлігі, сол себепті бұл категорияны жеке тілдік тұлғаны танытуда және жалпы әлеуметтің коммуникативтік білімінің өзіндік ерекше тезаурусы ретінде зерттеу қазіргі кезде көкейкесті.

Кілтті сөздер: қалжың, тілдік оралым, юмор дискурсы, лингвомәдениет, мәдени код, этностереотип.

Кіріспе

Лингвистиканың зерттеу нысаны – мәтіннің фонологиялық, морфемдік, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік сияқты тілдік қасиеттері, сондай-ақ зерттеудің жеке объектісі (семантика, қызметтік стилистика, прагматика) ретіндегі мәтін. Қазіргі кезеңде лингвистикалық парадигма ілімінің дамуы екі басты – когнитивті және коммуникативті (прагматикалық) – парадигманы біріктіреді.

Көркем мәтінде «трагедия, комикалық, зұлымдық және т.б.» категория ретінде берілген ақиқат объектісіне деген автордың эстетикалық қатынасы эстетиканың зерттеу нысаны болып табылады. Осы реттегі комикалық категория көркем мәтінде көрсетілген эстетикалық идеалға, ақиқатқа сәйкес келмейтін автордың сыны мен қатынасының эмоционалдық түрі.

Комикалық категорияны зерттеу тарихы бірнеше мыңжылдық бұрын: антикалық философтар еңбектерінен басталып, қазіргі кезде эстетика, этнография, мәдениет тарихы, әлеуметтану ғылымдарының нысаны болып табылады. Бұл категорияның тұлғааралық және мәдениетаралық қарым-қатынастағы, өзге мәдениетті түсінудегі мәні заманауи филология ғылымында да үлкен қызығушылыққа себеп болды. Соңғы уақытта қазақ тіл білімінде комикалық категорияның қандай да бір аспектісін стилистика (Т. Қожакеев), лингвистика аясында (А. Салихова, Б. Мәуленова, А. Рахимова, Г. Ибраева, т.б.) зерттеуге арналған ғылыми жұмыстар аз емес.

Материалдар мен әдістер

Ізденіс барысында материалды жинақтау, жүйелеу, саралау, сипаттама беру, бақылаудың жалпы ғылыми әдістері, сонымен қатар лингвокогнитивті және лингво мәдени талдау жұмыстары жасалды.

Нәтижелер мен талқылау

Мәтінге тек тілдік бірлік ретінде сипаттама беру – бұл кез келген мәтіннің тілдік материал негізіндегі жүйелі сипаттамасы ғана, мәтіннің жеке зерттеу объектісі ретіндегі лингвистикалық сипаттамасы емес.

Лингвистикада комикалық категорияны «юмор», «ирония», «әзіл», өткір тілді сөздер, тілдік оралымдар терминдері арқылы анықтаған жөн.

Тілдік оралымдар бағытталу критерийі бойынша тілдік нормадан ауытқудың басқа да түрлерінен жекелейтін қалжың мен сөз тапқыштықтың когнитивті тетігін іске қосатын түрлі тілдік құралдар жиынын білдіреді.

Юмор – триггерлер көмегімен қарама-қайшы қатынастағы скрипттер арасында қолданылатын лингвокогнитивті тетік. Бұл ретте лингвистика саласындағы скрипт дегеніміз белгілі бір ұлт санасында қалыптасқан дүниетаным, ал триггер – тілдік оралымдар ретінде жүзеге асырылатын семантикалық рекурсия. Юмористикалық мәтіннің қарым-қатынастағы мақсаты адресатты күлдіру. Юмористикалық мәтіндер аясындағы

тілдік оралымдар, негізінен лексикалық және грамматикалық деңгейде қолданылады [1, 86].

Юмор категориясының осындай түсінігі қазіргі заман лингвистикасының когнитивті-прагматикалық (коммуникативтік) парадигмаға: скрипт және триггер ұғымдары теорияның когнитивті аспектісіне, қарым-қатынас мақсатындағы ұғым прагматикалық аспектіге жауап береді.

Өткір тіл де – тілдік оралымдар ретінде қолданылатын лингвокогнитивті тетік, алайда юморға қарағанда скрипттер арасында қайшылық жоқ. Өткір тілді мәтіндерде бір скрипттің өзгеруі немесе екі скрипттің өзара әрекеттесуі мүмкін. Мұндай мәтіндердің коммуникативтік мақсаты – «объектігі баға беру не орын алып жатқан іс-әрекетті сипаттау және өзінің тілдік құзыретін көрсету», тілдік орылымдар, негізінен, морфемдік деңгейде іске асырылады.

Ирония – интонация, мәнмәтін арқылы айтылған бірдей сөздің оң және теріс бағасы арасында қолданылатын семантикалық механизм. Ирония сөздердің коммуникативтік мақсаты жалпы алғанда «адресаттың сенімін жою» болып беріледі. Теріс баға берудің жасырын сипаттамасы иронияны астарлы тілдік агрессия деп көрсетуге мүмкіндік береді.

Мұндай бастапқы юмористикалық, ирониялық және өткір тілді мәтіндер мен номинациялар әдеби комикалық жанрлар: түрлі көлемдегі сатиралық, юморлық және ирониялық проза мен лирика құрамында қолданыла алады.

Тілдік агрессия – белгілі бір сөйлеу жағдаятында қолдануға келмейтін теріс қылықтың, сезімнің не эмоцияның сөзбен айтылуы. Бұл типтес мәтіндердің коммуникативтік мақсаты – «адресатқа зиян келтіру», «дискредитация», яғни кесміту. Тілдік деңгейіне қатысты алсақ, теріс-бағалау семантикасы айқын көрінген сөздермен сипатталады. Құрамында тілдік агрессия бар мәтіндерде скрипттерге басшылық жасалмайды [2, 6].

Мәдениеттің объектісі ретіндегі мәтіннің когнитивті және прагматикалық әлеуетіне деген қызығушылық гуманитарлық ғылым үшін тән, ғылыми және практикалық міндеттерімен болмыс пен сананың қарама-қайшылығы мәдени үдерісте басты рөл атқаруды тоқтатып, мәтіннің бастапқылық идеясының басымдылығын арттырады. Осыған орай мәтін мен ақиқат арасындағы шекараны табу мәселесі ерекше өзектілікке ие болады.

Постмодернизм мұндай шекараларды айқындаудың түбегейлі әдісін ұсынады, мәтін – ақиқат, әрине, шындық болып көрінетіннің барлығы мәтін болып табылады, бұл – гуманитарлық ғылыми парадигма төңірегінде жаңа зерттеулерге негіз болады [3, 17]. Ақиқат тілден (мәтіннен) тыс бола алмайды, дұрыс бағыт алу үшін мәтінді қабылдап, белгілі бір ақпаратпен жұмыс жасай білу керек. Сол себепті мәтін дүниетанымның әдіснамалық негізіне айналып, мәдени кодтар мен лингвомәдени құзыреттер қабылданатын фактілерді іріктеуді жүргізетін реттеуші тетік ретінде қызмет етеді.

Бүгінгі лингвистика саласында иронияның жалпы қабылданған анықтамасы, сондай-ақ оның тілдік оралымдармен диалектикалық байланысының сипаттамасы берілмеген, бұл ғылыми парадигма үшін маңызды бірқатар тұжырымдамалардың пайда болуының шарты [4, 7]. Иронияны тек әлемнің ұлттық бейнесін анықтайтын лингвистикалық құбылыс ретінде қабылданбауы керек. Осы тұрғыдағы зерттеулер тілдік тұлға теориясының тұжырымдарына, сонымен бірге интермәтіндік, прецеденттілік және метамәтін теориясына сүйену қажеттілігін тудырады. Қазіргі тіл білімі түрлі көзқарас тұрғысынан: белгі мен мағына қайшылығы ретінде [5, 10], диалогтік импликация ретінде иронияға тәне құралдар болмаған кездегі мәтін мен дискурстағы эстетикалық маркер ретінде қарастырады.

Ізденіс жұмысымыздың мақсаты иронияның көп деңгейлі құбылыс ретіндегі ерекшелігі арқылы, сонымен қатар тілдік оралым мен иронияның өзара байланыстары арқылы анықталады. Демек көркем мәтіндегі иронияны жүзеге асырудың лингвомәдени ерекшелігін анықтайтын факторлар мен жағдайларды анықтап, сипаттау керек. Алынған ғылыми нәтижелерді толық негіздеу отырып, зерттеудің негізгі материалын ұсыну қажет. Көркем мәтін сыртқы әлемді жанама түрде бейнелейтіндіктен, бұл оның анықтамалығының ерекшелігін: авторлық сана нақты оқиғаның шындығына қарамастан суреттелетінін негіздейді. Көркем мәтіндегі тіл арқылы ұсынылған идеяларды, кейіпкерлерді, фактілерді тек тіл арқылы түсінуге болады. Өнердің когнитивті-ақпараттық жүйе ретіндегі ерекшелігі көркем мәтіннің екіұштылығын – объективті әрі субъективті стиль бірлігін қалыптастыратын модельдеу және символдық қырларын – анықтайды. Сөйтіп, постмодерндік көркем мәтіндер жалпы фантастика мен шындықты жеткізуге, олардың арасындағы шекараны көмескілендіруге негізделген әртүрлі әдістерді жүзеге асыру тілдік оралымдар құбылысын зерттеуге деген қызығушылықты анықтайды. Лингвокреативті әрекет тілдік стереотиптің (стандарт, норманың) және сөйлеу әрекеті кезінде жасалған ауытқулардан пайда болады.

Тілдік оралым тілдік нормадан арнайы ауытқу салдарынан тілдік жүйенің әртүрлі деңгейлерінің мүмкіндіктерін пайдалану тұрғысынан тілдік тұлғаның лингвокреативтілік әлеуетін анықтауға негізделген сөйлеу құлқы тұрғысынан қарастырылуы мүмкін. Тілдік символды қолдануда іске асырылатын тенденциялардың өзара қиылысуы сөйлеу бірліктерін қабылдаудың ассоциативті мәнмәтін құрастыруға мүмкіндік береді. Сөздердің ерекше «ойыны» ретінде көркем мәтіндегі тілдік оралымдар оның импликационалына (қосымша мағынасы не эмоционалдық мазмұнына) жетуді көздейді [5, 23].

Тілдік оралымдар негізін сөз қолдану тұрғысынан нормативтен ауытқу нәтижесінде ақпарат ұсынудың ерекше түрін жасауға болады. Көркем мәтін

авторының идеялары, «жалпы жүйеге және идеялар жиынтығына, яғни оның идеологиялық құрылым ретіндегі дүниетанымына қатысты, бұл ретте мәтіннен тыс қатынастар «белгілі бір деңгейдің құрылымдық элементтері ретінде көркем шығарма негізіне енгізіледі» [5, 23].

Көркем мәтін табиғатын түсінудің бұл қыры метамәтін табиғаты мен ерекшелігін зерттеуде қазіргі лингвистикалық парадигма маңыздылығын арттырады, өйткені метамәтін әлеуеті кез келген мәтінге тән. Синкретикалық тілдік құралдарды өзектендіре отырып, мәтін автордың сөйлеу рефлексиясын, сөйлеу мінез-құлқына қатысты көрсетіп, ауызша факторлар әсерінен қалыптасады.

Сөйлеуші өз мәтінімен байланыста болғандықтан, мәтіннің коммуникативтілігі оның басты белгілерінің бірін білдіреді. Метамәтін экспликациясы (бейнелі ауыстыру, аудару) қызметтік құралдардың көп деңгейлі жүйесі арқылы ұйымдастырылып, вербалды (ауызша) маркерлер белгілі бір тілдік деңгейге жағатындығына байланысты әртүрлі дәрежедегі метамәтіннің элементтерін бейнелейді. Тілдік оралымдар мәдени топтардың маңызды сипаттамаларын жүзеге асыруға мүмкіндігі бар метатілге айналады. Тілдік оралымның метатілдік табиғаты көркем мәтіндерге тән «тілдік ойын», әсіресе ирониялық парадигма аясында беріледі. Заманауи мәдениетте басты орын алатын ирония, тілдік оралымдар мәтіннің интермәтіндік тереңдігін белгілей отырып, оның танымдық әлеуетін көрсетеді, сөйтіп лингвомәдени ерекшелігі бар прецеденттік білім негізінде ортақ құбылыс ретінде тұжырымдауға мүмкіндік береді. Айтылған және болжанған ой арасындағы қайшылық неғұрлым терең болса, ирония да соғұрлым күшті болады. Осыған орай мәтінде көрсетілген жасырын ақпараттың кешенді сипаты субмәтінді анықтайды. Имплицитті (көмескі) ақпаратқа ие болғандықтан, мәтіндегі астарлы ойды толық жеткізу мүмкін емес. Тек оның семантикалық кеңістігін құрайтын мәтіндегі мәтін астарындағы қалжыңдық иронияны қабылдай отырып қана, мәтіннің белгілі бір жасырын элементін декодтауға мүмкіндік береді.

Тілдік және дискурсивті иронияны ажырату барысында мәнмәтін ерекше рөл атқарады. Тілдің қазіргі жағдайын ескере отырып, минималды мәнмәтін немесе мәнмәтіннің мүлдем болмауы тілдік иронияға тән қасиет.

Қорытындылар

Қорытындылай келе, мынаны айтуға болады: бірлескен когнитивті нейролингвистика біртұтас, әдіснамалық тұрғыдан байланысты ғылымды білдірмейді, керісінше, әрқайсысы өз бағытында дамитын біршама әлсіз өзара әрекеттесетін тәсілдер. Біздің көзқарасымыз бойынша, когнитивтік нейролингвистиканың әдіснамасын дамытуға белсенді көзқарас қазіргі

уақытта ең өзекті болып табылады, өйткені ол бірлескен қоғамның сын-кәтерлеріне жауап беретін зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді

Қалжың ирония берілген көркем мәтіннің семантикалық кеңістігі тілдік тұлға әлемінің жеке авторлық бейнесін ашық көрсетеді. Әлем бейнесі ақиқаттың идеалдарға сәйкес келмейді де, жеке авторлық бейнесінің семантикалық доминанты жалпы ұлттық құндылықтарға негізделеді. Автордың жеке әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері қалжыңдық иронияның объектісі мен тәсілдерін таңдап, мәтіннің лингвориторикалық сценарийін құруды анықтайды. Көркем мәтіндегі тілдік оралымдар мен қалжың ирония жасауда автордың белгілі бір лингвомәдениетке жататындығын көрсететін тілдік көрсеткіштер маңызды рөл атқарады.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Наер, В. Л.** Продукционные стратегии текстовой реализации категории комического / В. Л. Наер // Стратегические стратегии текстообразования. – 1992. – Вып. 339. – С. 86–94.

2 **Карасик, В. И.** О типах дискурса / В. И. Карасик // Языковая личность : институциональный и персональный дискурс : Сб. науч. тр. – Волгоград, 2000. – С. 5–20.

3 **Харт, К.** Постмодернизм / К. Харт. – Пер. с англ. К. Ткаченко. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 272 с.

4 **Бирюкова, Е. О.** Языковая личность в контексте языковой игры (на материале российских ток-шоу): автореф. дис. ... канд. филолог. наук / Е.О. Бирюкова. – Вологда, 2012. – 23 с.

5 **Слышкин, Г. Г.** От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г. Г. Слышкин. – М. : Academia, 2000. – 128 с.

6 **Иванова, Л. П.** Лингвокультурологические аспекты комического (к постановке проблемы) / Л. П. Иванова // Логический анализ языка: языковые механизмы комизма / Российская академия наук, Ин-т языкознания; отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Индрик, 2007. – С. 560-569.

7 **Қожақеев, Т.** Сатира негіздері / Т. Қожақеев. – Алматы : Санат, 1996. – 464 б.

8 **Салихова, А.** Қазақ тіліндегі комика тудырудың тілдік табиғаты: филол. ғылым.канд... дисс. : 10.02.02. – Алматы, 2001. – 112 б.

9 **Мәуленова, Б.** Қазақ сатирасының тілі (лингвистикалық сипаттама): Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – қазақ тілі 10.02.02. – Астана, 2006. – 23 б.

10 **Ибраева, Г.** Сықақ жанрында қолданылатын тілдік амал-тәсілдер : Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – қазақ тілі 10.02.02. – Астана, 2010. – 25 б.

References

1 **Naer, V. L.** Produkcionny`e strategii tekstovoj realizacii kategorii komicheskogo [Production strategies of the text implementation of the comic category] / V. L. Naer // Strategicheskie strategii tekstoobrazovaniya. – 1992. – Vy`p. 339. – P. 86 – 94.

2 **Karasik, V. I.** O tipax diskursa [About the types of discourse] / V. I. Karasik // Yazy`kovaya lichnost` : institucional`ny`j i personal`ny`j diskurs : Sb. nauch. tr. – Volgograd, 2000. – P. 5 – 20.

3 **Xart, K.** Postmodernizm [Postmodernizm] / K. Xart. – Per. s angl. K. Tkachenko. – Moscow : FAIR-PRESS, 2006. – 272 p.

4 **Biryukova, E. O.** Yazy`kovaya lichnost` v kontekste yazy`kovoj igry` (na materiale rossijskix tok-shou): avtoref. dis. ... kand. filolog. nauk [Language personality in the context of a language game (based on Russian talk shows) : abstract. dis. ... candidate of philology. sciences] / E. O. Biryukova. – Vologda, 2012. – 23 p.

5 **Sly`shkin, G. G.** Ot teksta k simvolu: lingvokul`turny`e koncepty` precedentny`x tekstov v soznanii i diskurse [From text to symbol: linguistic and cultural concepts of precedent texts in consciousness and discourse] / G. G. Sly`shkin. – Moscow : Academia, 2000. – 128 p.

6 **Ivanova, L. P.** Lingvokul`turologicheskie aspekty` komicheskogo (k postanovke problemy`) [Linguoculturological aspects of the comic (to the formulation of the problem)] / L. P. Ivanova // Logicheskij analiz yazy`ka: yazy`kovy`e mexanizmy` komizma / Rossijskaya akad. nauk, In-t yazy`koznaniya; отв. red. N. D. Arutyunova. – Moscow : Indrik, 2007. – P. 560-569.

7 **Qojakeev, T.** Satira negizderi / T. Qojakeev. – Almaty` : Sanat, 1996. – 464 p.

8 **Salixova, A.** Qazaq tilindegi komika tudyruyñ tildik tabiğaty: filol.ğylym. kand... diss. : 10.02.02. [The linguistic nature of the creation of comics in the Kazakh language: philol.science.kand... diss.: 10.02.02.] – Almaty`, 2001. – 112 p.

9 **Mäulenova, B.** Qazaq satirasynyñ tılı (lingvistikalıyq sipattama): Filologia ğylymdarynyñ kandidatı ğylymi дәrejesin alu üşin дайындалған diss. avtoreferaty. – qazaq tılı 10.02.02. [The language of Kazakh satire (linguistic description) : diss prepared for the degree of candidate of Philological Sciences. abstract. - Kazakh language 10.02.02.] – Astana, 2006. – 23 p.

10 **Ibraeva, G.** Syqaq janrynda qoldanylatyn tildik amal-täsilder : filologia ğylymdarynyñ kandidatı ğylymi дәrejesin alu üşin дайындалған diss. avtoreferaty. – qazaq tılı 10.02.02. [Language techniques used in the genre of comedy: diss prepared

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

А. К. Конаева

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар
Материал поступил в редакцию 12.12.22.

ЮМОР И ЯЗЫКОВЫЕ ОБОРОТЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ: ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ

В статье рассмотрена связь языковых оборотов и юмора в лингвокультурном аспекте. Были изучены характерные черты подтекста и эмоциональное содержание текста, культурный код и стереотипы. Поскольку эти явления составляют особое лингвориторическое содержание комического текста (определяющее правила и нормы разных стилей и речи в разных речевых ситуациях). Для определения языковых оборотов с точки зрения лингвокреативных способностей в речевой деятельности, при использовании различных возможностей языковой системы языковые нормы искажаются, а образный контекст восприятия языкового признака в конкретном речевом контексте соотносится с языковой нормой. Языковые репрезентации в семантической структуре художественного текста ориентируются на импликационность как особую форму самовыражения в результате отклонения от нормы с точки зрения словоупотребления и дискурсивно описываются в художественном тексте. Языковые обороты обладают способностью передавать особую мысль любой культуры. Юмор в художественном тексте является важной составной частью индивидуального авторского мировоззрения и является национальной особенностью, позволяющей анализировать лингвокультурологический аспект. Позиция субъекта юмора передается и воспринимается с присущей ему спецификой. Юмор – неотъемлемая часть любой лингвокультуры поэтому изучение этой категории в представлении отдельной языковой личности и коммуникативного знания социума в целом актуально и в настоящее время.

Ключевые слова: юмор, языковой оборот, юмористический дискурс, лингвокультура, культурный код, этностереотип.

А. К. Конаева

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Material received on 12.12.22.

HUMOR AND LANGUAGE TURNS IN A LITERARY TEXT: LINGUISTIC AND CULTURAL ASPECT

The article discusses the relationship between language turns and humor in the linguistic and cultural aspect. The characteristic features of the subtext and the emotional content of the text, the cultural code and stereotypes were studied. Since these phenomena constitute a special linguistic content of the comic text (defining the rules and norms of different styles and speech in different speech situations). To determine language turns from the point of view of linguocreative abilities in speech activity, when using various capabilities of the language system, language norms are distorted, and the figurative context of perception of a language feature in a specific speech context correlates with the language norm. Linguistic representations in the semantic structure of a literary text are guided by implicationality as a special form of self-expression as a result of deviation from the norm in terms of word usage and are discursively described in a literary text. A language game has the ability to convey a special thought of a culture. Humor in a literary text is an important component of an individual author's worldview and is a national feature that allows analyzing the linguistic and cultural aspect. The position of the subject of the joke is transmitted and perceived with its inherent specificity. Humor is an integral part of any linguistic culture, therefore, the study of this category as a kind of thesaurus in the representation of a separate linguistic personality and the communicative knowledge of society as a whole is relevant at the present time.

Keywords: humor, language turnover, humorous discourse, linguoculture, cultural code, ethnostereotype.

<https://doi.org/10.48081/UNQY7861>

***Г. А. Кузембаева**

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.

ҚАЗАҚ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТІНДЕГІ «ЕҢБЕК» АССОЦИАТИВТІ ӨРІСІ

Әртүрлі мәдениеттерде елдің дамуы және жеке тұлғаның өмірі мен іс-әрекет етуіне тікелей қатысы бар еңбек негізгі құндылықтар қатарына жатады. Алайда, сол мәдениеттерде еңбектің концептуалдануы адамның дүниетанымы мен қоршаған дүниені тануы арасындағы басқа мәдениет өкілдерінен айырмашылығымен айқындалады. Орыс тілі мен мәдениеті өкілдері үшін еңбек тарихи тұрғыдан байлыққа жетуге бағытталмаған адамның маңызды іс-әрекеті болса, американдық лингвомәдениетте еңбек жақсы қаржылық жағдай, белгілі бір өмір деңгейін сақтау үшін емес, рахат алу үшін жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Ал неміс азаматы үшін еңбек тәртіп пен ұқыптылық, жұмысқа жауапкершілікпен қарау және ептілік секілді ұғымдардан тұрады. Осыда тұрғыда, бұл зерттеудің мақсаты қазақ тілі мен мәдениеті өкілдерінің тілдік санасында еңбектің концептуалдануын, оның этномәдени ерекшеліктерін айқындау және оны ассоциативті өріс түрінде бейнелеу болып табылады. Негізгі зерттеу әдісі 225 қазақ тілі мен мәдениеті өкілдерінің арасында өткізілген еркін ассоциативті эксперимент болды. «Еңбек» ынталандырушы сөзін қолданып өткізілген еркін ассоциативті эксперимент нәтижесінде ЕҢБЕК ассоциативті өрісі (300/95/53) қазақ тілдік санасында еңбектің күнделікті, ауыр, өмірлік жұмыс / адал, көп тер төгіп, болашағың үшін жұмыс жасау, маңдай, қара, таза төккен тер / көп тер төгу, ақша табу сияқты ұғымдармен ассоциацияланатындығын айқындады.

Кілтті сөздер: еңбек, қазақ тілі, мәдениет, психоллингвистикалық тәсіл, тілдік сана, еркін ассоциативті эксперимент.

Кіріспе

Білімнің адами өзекті заманында тілдік сананы психоллингвистикалық зерттеудің маңызы артып келеді. Адамның тарихты, әдебиетті, тіл мен ұлттық дәстүрді айқындайтын белгілі бір мәдениетке жатуы оның дүниетанымы мен қоршаған дүниені тануы арасындағы басқа мәдениет өкілдерінен айырмашылығын анықтайды [1]. Ғалымдар ұғымдардың мағыналық қасиеттері лингвистикалық және мәдени тұрғыдан ерекше екендігімен келіседі [2; 3]. Қазіргі психоллингвистикада ассоциативті эксперимент арқылы мәдени концептілерді айқындау кеңінен орын алып отыр [4; 7].

Қазақ тіл білімінде Қазақстан Республикасында тұратын этностардың тілдік санасын зерттеу үшін жаппай ассоциативті эксперименттер жүргізілді [8; 9]. Алайда, бұл мәселенің маңыздылығы бүгінгі күнге дейін зерттеушілердің қазақ мәдениеті құндылықтарының этномәдени ерекшеліктерін зерттеуге тиісті көңіл бөлмеуімен айқындалады. Құндылықтардың қоғамдағы орны мен рөлін нақты ғылыми тұрғыдан түсінбей, қоғамның аксиологиялық негіздерінің мәні мен сипаттамаларын және құндылық сезімді қалыптастырушы өзекті анықтамай қоғамның одан әрі дамуын болжау мүмкін емес [10].

Еңбек көптеген мәдениеттерде ел үшін де, жеке тұлға үшін де маңызды негізгі құндылықтар қатарына жатады. Орыс тілі мен мәдениеті өкілдері үшін еңбек тарихи тұрғыдан материалдық әл-ауқатқа, әсіресе байлыққа жетуге бағытталмаған ең маңызды іс-әрекет болып табылады [11]. Алайда, американдық лингвомәдениетте еңбекке көзқарас қарама-қайшы: жақсы қаржылық жағдай белгілі бір өмір деңгейін сақтау үшін емес, рахат алу үшін жұмыс істеуге мүмкіндік береді [12]. Неміс азаматы үшін еңбек көптеген маңызды ұғымдардан тұрады: тәртіп пен ұқыптылық, жұмысқа жауапкершілікпен қарау және ептілік [13]. Осы тұрғыдан, бұл зерттеудің мақсаты қазақ тілі мен мәдениеті өкілдерінің тілдік санасында еңбектің концептуалдануын, оның этномәдени ерекшеліктерін айқындау және оны ассоциативті өріс түрінде бейнелеу болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Қазақ ұлттық санасында еңбектің концептуалдануын суреттеу, ассоциативті өрісін құру мақсатында еркін ассоциативті эксперимент жүргізілді. Ассоциативті эксперимент ынталандырушы (стимул) сөзге жауап беруде субъектілердің еркін таңдауына негізделді. Экспериментке қатысушылар «еңбек» ынталандырушы сөзіне ойға келген алғашқы сөздермен жауап беруі керек болды.

Еркін ассоциативті эксперимент қазақ тілі мен мәдениеті өкілдерінің арасында өткізілді. Эксперимент сауалнамасы қатысушылардың ана тілі – қазақ тілінде Google Forms платформасында құрастырылып, WhatsApp

элеуметтік желісі арқылы таратылды. Эксперимент кезінде зерттелушілер демографиялық ақпарат – өздерінің жынысын, жасын, тұрақты тұратын жерін көрсетуі керек болды. Содан кейін зерттелушілерге «Еңбек» сөзіне ассоциация беріңіз, ойыңызға келген алғашқы сөздерді жазыңыз» деген тапсырма берілді. Эксперимент қатысушылары 225 адамды, оның ішінде 96 ер, 129 әйел адамды құрады.

Нәтижелер мен талқылау

Еркін ассоциативті эксперимент нәтижесінде «еңбек» ынталандырушы сөзіне алынған ассоциациялар жиынтығы ЕҢБЕК ассоциативті өрісін құрады. Барлық ассоциациялар 300 сөзді құралы, олардың ішінде 95 – әр түрлі сөз, 53 – дара сөз.

Ассоциативті өрістің ортасы мен перифериясы қалыптастырылды. Өрістің ортасы ынталандырушы сөзге келтірілген реакциялардың жиі кездесетіндерінен тұрады, ал периферия ассоциациялардың қалған бөлігін білдіреді. ЕҢБЕК ассоциативті өрісінің ортасына 10 % немесе одан да көп пайыздық жиілік индексімен айқындалатын реакциялар енді. Өрістің жақын перифериясына 5-10 %, алыс перифериясына ≤5 %, шеткі перифериясына дара реакциялар кірді (Кесте 1).

1-кесте – ЕҢБЕК ассоциативті өрісі

Орта ≥10	(күнделікті, ауыр, өмірлік) жұмыс / (адал, көп тер төгіп, болашағын үшін) жұмыс жасау (істеу) 55 (18,33 %)
Жақын периферия 5-10	(маңдай, қара, таза төккен) тер / көп тер төгу 29 (9,66 %), ақша (табу) 23 (7,66 %)
Алыс периферия ≤5	нан (табу) / еңбекпен тапқан нан тәтті / еңбектің наны тәтті, жалқаудың жаны тәтті 12 (4 %), (өмірлік) іс / әрекет / іс-әрекет / әрекет жасау / бір іс жасау / іс-әрекеттену / болашағынды ақтайтын өз-өзіне мақтана алатындай іс-әрекет 12 (4 %), адал / адалдық 9 (3 %), талпыныс / талпыну 6 (2 %), мақсат / мақсатқа жету / мақсатқа жеткізетін нәрсе 5 (1,66 %), (тапқан, адал) табыс (табу) 5 (1,66 %), (жарқын, отбасынның) болашақ 5 (1,66 %), нәтиже (көру) / істің нәтижесі 5 (1,66 %), береке 4 (1,33 %), еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей 4 (1,33 %), күрек 4 (1,33 %), күш (салу) / күш-жігер 4 (1,33 %), тырысу 4 (1,33 %), (физикалық рахатты) шаршау 4 (1,33 %), шыдамдылық / шыдау 4 (1,33 %), адамды айуаннан ажыратушы / адамды адам қылатын еңбек / еңбек – ер атандырар 3 (1 %), ету 3 (1 %), қызмет 3 (1 %), таза / тазалық 3 (1 %), талап / талаптану 3 (1 %), арман / өз арманың жолындағы 100 %-тің 99 %-ы 2 (0,66 %), (адал) ас 2 (0,66 %), байлық 2 (0,66%), бәрін жеңбек 2 (0,66 %), білім / білімді болу 2 (0,66 %), ету парыз / ету керек 2 (0,66 %), жалқаулықтан бас тарту (жеңу) 2 (0,66 %), жарқын келешекке жол 2 (0,66 %), жеміс 2 (0,66 %), жігер 2 (0,66 %), (түбі) зейнет 2 (0,66%), қайрат 2 (0,66 %), қиындық 2 (0,66 %), пайда (әкелу) 2 (0,66 %), тәртіп 2 (0,66 %), труд 2 (0,66 %), тіршілік (ету) 2 (0,66 %), ырыс 2, шаруа / шаруашылық 2 (0,66 %)
Шеткі периферия <i>Дара ассоциация</i>	алға ұмтылу, амал ету, ана, ақылы, бағалану керек, балаларын, ата-анасын асырау, бар, бейнет, бос отырмау, даму, дәулет, демалыс, денсаулық, еңбексүйгіштік, еңбекке баулу, еңбектеп жүрген бала, ептілік, ерлік, етсең емерсің, жалақы, жалқаулық, жетістік, кәсіби біліктілік, кәсіп, қозғалыс, көр, қажыр, құзырет, мамандық, маңызды, мекеме, молшылық, мұғалімдік, нәпсі, оқу, өзінің тұтынушылығын қамтамасыз ететін адам, өлшемді, өмір сүру, сәттілік, субботник, табандылық, табу үшін, тәжірибе, тірлік, тырмысу, уақыт, ұқыптылық, үзіліссіз, үй, шығармашылық, шыншылдық, ынта, іздену 1 (0,33 %)

Ассоциативті өрісті талдау негізінде ассоциациялар төмендегідей категорияларға бөлінді:

Іс-әрекет 74 (24,66 %): (мандай, қара, таза төккен) тер / көп тер төгу 29, (өмірлік) іс / әрекет / іс-әрекет / әрекет жасау / бір іс жасау / іс-әрекеттену / болашағынды ақтайтын өз-өзіне мақтана алатындай іс-әрекет 12, күш (салу) / күш-жігер 4, тырысу 4, (физикалық рахатты) шаршау 4, ету 3, ету парыз / ету керек 2, жалқаулықтан бас тарту (жеңу) 2, тіршілік (ету) 2, алға ұмтылу, амал ету, балаларын, ата-анасын асырау, бос отырмау, еңбекке баулу, оқу, өзінің тұтынушылығын қамтамасыз ету, өмір сүру, табу үшін, тырмысу, тірлік, іздену;

Жетістік 65 (21,66 %): талпыныс / талпыну 6, мақсат / мақсатқа жету / мақсатқа жеткізетін нәрсе 5, (жарқын, отбасының) болашақ 5, нәтиже (көру) / істің нәтижесі 5, береке 4, еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей 4, адамды айуаннан ажыратушы / адамды адам қылатын еңбек / еңбек – ер атандырар 3, талап / талаптану 3, арман / өз арманың жолындағы 100%-тің 99%-ы 2, (адал) ас 2, бәрін жеңбек 2, білім / білімді болу 2, жарқын келешекке жол 2, жеміс 2, (түбі) зейнет 2, демалыс, денсаулық, бар, даму, етсең емерсің, жетістік, кәсіби біліктілік, құзырет, мамандық, кәсіп, қозғалыс, көр, молшылық, нәпсі, сәттілік, тәжірибе;

Жұмыс 60 (20 %): (күнделікті, ауыр, өмірлік) жұмыс / (адал, көп тер төгіп, болашағың үшін) жұмыс жасау (істеу) 55, қызмет 3, труд 2;

Табыс 50 (16,66 %): ақша (табу) 23, нан (табу) / еңбекпен тапқан нан тәтті / еңбектің наны тәтті, жалқаудың жаны тәтті 12, (тапқан, адал) табыс (табу) 5, байлық 2, пайда (әкелу) 2, ырыс 2, ақылы, бағалану керек, жалақы, дәулет;

Адамдық қасиеттер 34 (11,33 %): адал / адалдық 9, шыдамдылық / шыдау 4, таза / тазалық 3, шаруа / шаруашылық 2, жігер 2, қайрат 2, тәртіп 2, еңбексүйгіштік, ептілік, ерлік, жалқаулық, қажыр, ұқыптылық, табандылық, шығармашылық, шыншылдық, ынта;

Еңбек объектісі 7 (2,33 %): күрек 4, мекеме, уақыт, үй;

Еңбек түрі 5 (1,66 %): маңызды, мұғалімдік, өлшемді, субботник, үзіліссіз;

Ауыр 3 (1 %): қиындық 2, бейнет;

Еңбек субъектісі 2 (0,66 %): ана, еңбектеп жүрген бала.

Қорытынды

Қазақ тілі мен мәдениеті өкілдерінің тілдік санасында еңбек ұғымының концептуалдануын анықтау мақсатында жүргізілген психоллингвистикалық (еркін ассоциативті) экспериментті құнды ақпарат көзі және мәдени концептілердің ішкі мазмұнын анықтаудың тиімді құралы деп есептейміз.

Қазақ тілі мен мәдениеті өкілдерінің арасында өткізілген еркін ассоциативті эксперимент нәтижесінде «еңбек» ынталандырушы сөзіне алынған ассоциациялардан құралған ЕҢБЕК ассоциативті өрісінің (300/95/53) ортасына (күнделікті, ауыр, өмірлік) жұмыс / (адал, көп тер төгіп, болашағың үшін) жұмыс жасау (істеу) 55 (18,33 %), ал жақын перифериясына (мандай, қара, таза төккен) тер / көп тер төгу 29 (9,66 %), ақша (табу) 23 (7,66 %) енді.

ЕҢБЕК ассоциативті өрісін талдау нәтижесінде алынған ассоциациялар категоризацияланды: Іс-әрекет, Жетістік, Жұмыс, Табыс, Адамдық қасиеттер, Еңбек объектісі, Еңбек түрі, Ауыр, Еңбек субъектісі категорияларына бөлінді. Категориялардың ең ауқымдылары іс-әрекет (24,66 %), жетістік (21,66 %), жұмыс (20 %) және табыс (16,66 %) болды.

Әртүрлі тіл мен мәдениеттердегі концептілерді анықтау және олар жататын халықтардың этникалық ерекшелігін зерттеу әртүрлі тілдік мәдениет өкілдерінің өзара түсіністік пен табысты мәдениетаралық әрекеттесуіне өз септігін тигізеді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылады (ЖТН АР13268778).

Пайдаланған деректер тізімі

1 Kuzembayeva, G., Zhumakhanova, A., Kulinich, M., Sinyachkin, V., Maydangalieva, Z. Nobility in the linguistic consciousness of Russians and Kazakhs [Text] // XLinguae. – 2019. – № 12 (4). – P. 30–40.

2 Soares, A. P., Comesaña, M., Pinheiro, A. P., Simões, A., Frade, C. S. The adaptation of the Affective Norms for English Words (ANEW) for European Portuguese [Text] // Behavior Research Methods. – 2012. – № 44. – P. 256–69.

3 Söderholm, C., Häyry, E., Laine, M., Karrasch, M. Valence and Arousal Ratings for 420 Finnish Nouns by Age and Gender [Text] // PLoS ONE. – 2013. – № 8(8). – e72859.

4 Тарасов, Е. Ф. Предисловие. Базовые ценности носителей русской культуры [Текст] / И. В. Вашунина, В. В. Дронов, В. А. Ильина и др.; под ред. Е. Ф. Тарасова. – Москва: РУДН, 2020. – 479 с.

5 Уфимцева, Н. В. Содержание ценности «Жизнь» в языковом сознании при межкультурном сопоставлении [Текст] // Вопросы психоллингвистики. – 2017. – № 4 (34). – С. 116–123.

6 Lenart, I., Markovina, I., Endródy, O. Preschool Children's Verbal Image of the World: A Cross-Cultural Russian-Hungarian Comparison Based on Word

Associations [Text] // Journal of Tomsk State University. Philology. – 2021. – № 72. – P. 91–118.

7 **Nedashkivska, T., Kushmar, L.** Associative Way from Perception to Understanding: Associative Field vs Lexical-Semantic Field [Text] // Journal of Modern Education Review. – 2017. – № 7 (1). – P. 44–50.

8 **Джамбаева, Ж. А.** Ассоциативный эксперимент: методологические основы [Текст] // Вестник ЕНУ. – 2013. – № 1 (92). – С. 17–22.

9 **Дмитрюк, Н. В.** Ассоциативные словари как объект психолингвистической лексикографии: казахские ассоциативные словари КРАС-1978 и КАС-2014 [Текст] // Психолингвистика и лексикография. – 2018. – № 5. – С. 90–97.

10 **Шорманбаева, Д. Г.** Адаптация личности в условиях социокультурной трансформации общества [Текст] / Дис. на соиск. ... доктора философии (PhD). – Алматы, 2014. – 149 с.

11 Базовые ценности носителей русской культуры [Текст] / И. В. Вашунина, В. В. Дронов, В. А. Ильина и др.; под ред. Е.Ф. Тарасова. – Москва: РУДН, 2020. – 479 с.

12 **Островская, Т. А.** Концепт «труд» в русской и американской лингвокультурах [Текст] / Дис. на соиск. ... канд. филол. наук. – Краснодар, 2005. – 163 с.

13 **Бурenkova, С. В.** Ключевые концепты немецкой лингвокультуры в диахроническом аспекте [Текст] // Инновационные технологии и подходы в межкультурной коммуникации, лингвистике и лингводидактике. Под ред. И. Ю. Колесова. – 2018. – С. 190–194.

References

1 **Kuzembayeva, G., Zhumakhanova, A., Kulinich, M., Sinyachkin, V., Maydangalieva, Z.** Nobility in the linguistic consciousness of Russians and Kazakhs [Text] // XLinguae. – 2019. – № 12 (4). – P. 30–40.

2 **Soares, A. P., Comesaña, M., Pinheiro, A. P., Simões, A., Frade, C. S.** The adaptation of the Affective Norms for English Words (ANEW) for European Portuguese [Text] // Behavior Research Methods. – 2012. – № 44. – P. 256–69.

3 **Söderholm, C., Häyry, E., Laine, M., Karrasch, M.** Valence and Arousal Ratings for 420 Finnish Nouns by Age and Gender [Text] // PLoS ONE. – 2013. – № 8(8). – e72859.

4 **Tarasov, E. F.** Predislovie. Bazovy`e cennosti nositelej russkoj kul`tury` [Foreword. Basic values of Russian culture bearers] [Text] / I. V. Vashunina, V. V. Dronov, V. A. Il`ina i dr.; pod red. E.F. Tarasova. – Moskva: RUDN, 2020. – 479 p.

5 **Ufimceva, N. V.** Soderzhanie cennosti «Zhizn`» v yazy`kovom soznanii pri mezhkul`turnom sopostavlenii [The content of value «life» in language consciousness via intercultural comparison] [Text] // Voprosy` psixolingvistiki. – 2017. – № 4 (34). – P. 116–123.

6 **Lenart, I., Markovina, I., Endródy, O.** Preschool Children`s Verbal Image of the World: A Cross-Cultural Russian-Hungarian Comparison Based on Word Associations [Text] // Journal of Tomsk State University. Philology. – 2021. – № 72. – P. 91–118.

7 **Nedashkivska, T., Kushmar, L.** Associative Way from Perception to Understanding: Associative Field vs Lexical-Semantic Field [Text] // Journal of Modern Education Review. – 2017. – № 7 (1). – P. 44–50.

8 **Dzhambaeva, Zh. A.** Associativny`j e`ksperiment: metodologicheskie osnovy` [Associative experiment: methodological basis] [Text] // Vestnik ENU. – 2013. – № 1 (92). – P. 17–22.

9 **Dmitryuk, N. V.** Associativny`e slovori kak ob`ekt psixolingvisticheskoj leksikografii: kazaxskie associativny`e slovori KRAS-1978 i KAS-2014 [Associative dictionary as an object of psycholinguistic lexicography: Kazakh associative dictionaries KRAD-1978 and KAD-2014] [Text] // Psixolingvistika i leksikografiya. – 2018. – № 5. – P. 90–97.

10 **Shormanbaeva, D. G.** Adaptaciya lichnosti v usloviyax sociokul`turnoj transformacii obshhestva [Adaptation of personality in conditions of social and cultural transformation of society] [Text] / Dis. na soisk. ... doktora filosofii (PhD). – Almaty`, 2014. – 149 p.

11 Bazovy`e cennosti nositelej russkoj kul`tury` [Basic values of Russian culture bearers] [Text] / I. V. Vashunina, V. V. Dronov, V. A. Il`ina i dr.; pod red. E.F. Tarasova. – Moskva: RUDN, 2020. – 479 p.

12 **Ostrovskaya, T. A.** Koncept «trud» v russkoj i amerikanskoj lingvokul`turax [Concept of labour in Russian and American linguocultures] [Text] / Dis. na soisk. ... kand. filol. nauk. – Krasnodar, 2005. – 163 p.

13 **Burenkova, S. V.** Klyuchevy`e koncepty` nemeczkoj lingvokul`tury` v diaxronicheskom aspekte [Key concepts of german linguoculture in diachronic aspect] [Text] // Innovacionny`e texnologii i podxody` v mezhkul`turnoj kommunikacii, lingvistike i lingvodidaktike. Pod red. I.Yu. Kolesova. – 2018. – P. 190–194.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

*Г. А. Кузембаева

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,

Республика Казахстан, г. Актюбе

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

АССОЦИАТИВНОЕ ПОЛЕ «ТРУД» В КАЗАХСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ

В разных культурах труд, непосредственно связанный с развитием страны, жизнью и деятельностью личности, относится к базовым ценностям. Однако концептуализация труда в этих культурах обусловлена отличием мировоззрения человека, его знаний об окружающем мире от представителей других культур. Для представителей русского языка и культуры труд – исторически важная человеческая деятельность, не направленная на достижение богатства, в то время как в американской культуре труд позволяет работать для удовольствия, а не для поддержания хорошего материального положения и определенного стандарта жизни. Для представителя немецкой культуры труд обусловлен такими понятиями как дисциплина и пунктуальность, ответственность за работу и ловкость. В этой связи, целью данного исследования является описание концептуализации труда в языковом сознании представителей казахского языка и культуры, выявление его этнокультурных особенностей и моделирование ассоциативного поля. Основным методом исследования стал свободный ассоциативный эксперимент, проведенный среди 225 представителей казахского языка и культуры. В результате ассоциативного эксперимента, проведенного со словом-стимулом «еңбек (труд)», ассоциативное поле ЕҢБЕК (ТРУД) (300/95/53) актуализировало наиболее актуальные в казахском языковом сознании ассоциации – повседневный, тяжелый труд жизни / честный труд во благо будущего, черный, чистый, пролитый пот со лба, зарабатывать деньги.

Ключевые слова: труд, казахский язык, культура, психолингвистический подход, языковое сознание, свободный ассоциативный эксперимент (САЭ).

*G. A. Kuzembayeva

K. Zhubanov Aktobe Regional University,

Republic of Kazakhstan, Aktobe

Material received on 12.12.22.

THE ASSOCIATIVE FIELD «LABOUR» IN THE KAZAKH LINGUISTIC CULTURE

Labour being directly related to the development of the country, the life and activities of the individual is one of the basic values in most cultures. However, the conceptualization of labour in different cultures is due to the difference in a person's worldview, their knowledge about the world around from representatives of other cultures. For representatives of the Russian language and culture, labour is a historically important human activity, not aimed at achieving wealth, while in American culture, work allows people to work for pleasure. For a representative of German culture, labour is associated with discipline and punctuality, responsibility for work and dexterity. In this respect, this study aims to describe the conceptualization of labour in the linguistic consciousness of representatives of the Kazakh language and culture, to identify its ethnocultural features and to model the associative field. The main research method was a free associative experiment conducted among the 225 Kazakh language and culture bearers. As a result of the associative experiment conducted with the stimulus word «еңбек (labour)», the associative field ЕҢБЕК (LABOUR) (300/95/53) actualized the most relevant associations in the Kazakh linguistic consciousness: everyday hard work of life / honest work for the benefit of the future, black, clean, sweat spilled from the forehead, earning money.

Keywords: labour, Kazakh language, culture, psycholinguistic approach, linguistic consciousness, free associative experiment.

<https://doi.org/10.48081/CKJA3829>

***G. T. Kussepova¹, K. S. Kenzhigozhina², B. K. Zhumabekova³**

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana

³Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

PHONETIC PECULIARITIES OF THE DEFENCE SPEECH OF A LAWYER

The article aims to uncover the phonetic peculiarities of an attorney's defence speech in the English and Kazakh languages from the perspective of persuasive speech technique. The reason for analysing the phonetical peculiarities of an attorney's defence speech is that the responsibilities of an attorney comprise the litigation of the client from the beginning to the end of the case; in particular, working with the client, revealing evidence and witnesses; identifying, selecting, and collecting paperwork; talking with the client to formulate the exhibits; clarifying the issue through questions and answers, and the last step is defending in court. These activities require an attorney to be well acquainted with legal literature and the language of the court, which precisely, takes place in the courtroom. Thus, we have collected the fragments of attorney defence speech that took place at the trial from the YouTube channel and analysed the phonetic features using the Praat computer program. The authors demonstrate how phonetic features are realised during cross-questioning moments using excerpts from an attorney's persuasive speech. These findings shed light on how the persuasive speech of the attorney can create the discursive space and phonological features of the speech to effectively impact the process.

Keywords: phonetic features, persuasive speech, attorney, lengthening, tonal ascertainment.

Introduction

To establish justice and to protect the rights of all people, regardless of their language, nationality, gender, and other issues, the attorney undertakes his duty before the law and the court. The attorney represents the defendant in court, regardless of guilt or partial guilt, due to the circumstances under which the defendant committed the crime. Thus, phonological peculiarities play a significant

role in proving innocence or getting the opportunity to sentence the defendant to a shorter period.

It is known that asking rhetorical questions, answering questions, and protecting human rights have been important since the time of Aristotle. However, in the field of modern linguistics, language and law have their own identity and place, and it is directed to a detailed study of the discursive features used in the linguistic field of law. The main goal of an attorney includes all processes of the legal process of the client from the beginning to the end of the case; in particular, working with the client; identifying, selecting, and collecting paperwork; talking with the client; clarifying the issue through questions and answers, and the last step is defending in court. These activities necessitate that an attorney be well-versed in legal literature as well as the court language. Thus, from the perspective of persuasion word effect, there is literature devoted to positive and negative persuasion, touchstones, etc. However, less importance is paid to the phonological aspects of persuasion, taking into account the persuasion strategies.

As a result, it is important to examine defence speech through the lens of persuasive speech and vocal alteration principles. In other words, the article aims to analyse the phonetic peculiarities of the defence speech of the attorney, taking into account the linguistic units based on the current linguistic knowledge in the area of the court system.

The foremost goals of the research are as follows:

- review literature and scholarly works;
- collect data from news or hearing processes published online on YouTube channel with attorney speech in the court;
- analyze YouTube videos using the computer programme Praat and examine the findings. [a, b, c, d]

Methods and materials

Within this topic, research methods have been based on the placement of expressive language units used by attorneys throughout defence in the discursive boundary and, foremost, the analysis of phonological features of questioning and defensive performance utterances during courtroom defense. Synthesis, phonological analysis, description, and classification methods have been implemented in particular.

The data for analysing the speech of the attorneys has rested on the YouTube channels [a, b, c, d]. The cases include a couple suing each other for domestic violence in order to recover compensatory damages [a, b, c]; and the case with 48 people of a pyramid scheme for money laundering and fraudulent money trap companies attempting to prove their innocence [d]. The analyzed cases are in the English and Kazakh languages.

A literature review

G. Gizdatov, professor of the academy of jurisprudence at «Adilet» Higher Law School, defines the concept of «defensive speech» as follows: A «defensive speech» is one given by a lawyer to defend a defendant or one given by the victim's representative [1]. The defence speech's function is based on the method of persuasion used to defend the accused. It is done in order to explain the defender's case as thoroughly as possible, justify it, or reduce his responsibility by providing evidence.

It is known that since ancient times, persuasion has weighed the great importance of defending the person, foremost when the case is ambiguous and complicated. Michelle Pan describes the defiant attorney as the person, who «attracts us with his charm, invites us to join him in the quest for justice, wins our hearts with his powerful voice and penetrating stare, and conquers our minds with his split-second judgement and nimble strategizing...» [2, p. 259].

Thus, the attorney's role entails being one of those individuals with unique principles and specialised roles in order to uncover the truth and bring justice. However, there are not always right and wrong cases, as the attorney's responsibilities include defending guilty clients, considering defamation claims, defending his clients to enforce the other side's law agreements, and dealing with funding interference claims as well.

Thus, the process of defying the defendant or being the representative of a victim requires the ability to speak eloquently. As an example, Tony L. Axam & Robert Altman present touchstones in order to depict a vivid picture of a defendant substituting words with euphemisms or gentler alterations, such as replacing the word «rape» with «sexual intercourse» or «sexual relationship,» creating a scenario in which the defendant is engaged in a consensual relationship rather than a rape crime [3; p.9] They present colour, consistency, contrast, and closing as touchstones that may influence the jury to refrain from announcing the verdict of «life sentence» or «death penalty.» Thus, they persuade unconsciously prospective jurors by asking, «Do you understand that the state is asking for N to be killed?» – a question that mainly instils fears rather than the phrase «sentencing the death penalty.» [3, p. 10] Colored words have a big impact on the emotions of the jury and help the attorney examine the predicament and understand the intention.

Furthermore, Adam Corner and Ulrike Hahn present the positive and negative framing of persuasion methods in order to uncover cases. There is another fact they present in their research that amidst applying the same communication “frame,” the result might differ, be a gain or loss appeal [4, p. 154].

Thus, the phonological features and persuasive speech of the attorney play valuable roles in influencing the listeners and are the main tools in order to win the case.

Results and discussions

As established in the law of the Republic of Kazakhstan, «lawyer activity» is legal assistance provided on a professional basis by lawyers in the manner prescribed by this law, in order to protect and assist in the realisation of the rights, freedoms, and legitimate interests of individuals and legal entities» [5].

Therefore, as a lawyer, the main advantage is to assist in revealing the truth and proving innocence or proving the defendant's guilt within the law. An example of this is one of the high-profile cases considered not so long ago. This case was led by lawyer Camille Vasquez, who showed the eloquence of a lawyer and the ability of a good writer, as well as the ability to identify objections such as hearsay, leading witnesses, lack of foundation, speculation, and evidence outside the scope of expertise that emerged while cross-questioning.

The lawyer not only defends in court but also gathers a large amount of evidence to justify the infidelity or lying of the defendant by the plaintiff's attorney.

Leading witness questions were considered as follows:

After the phrase «*You have been suggested by ... you didn't tell anyone [6].*» was sustained as the leading witness question, the attorney for the defendant tried to rephrase it to another question, «*Who did you tell about the abuse during the time it was happening? [6]*», which was considered the leading as well. However, the situation can also impact the case, as the result of accepting those questions as leading based on the situation might lead to inviting more witnesses. However, this might have less importance in this case. But, in another situation, those open questions might bring new facts to light.

In order to question and reveal the witnesses, the defendant's attorney continued asking the following questions, which are basically the same as the first two questions with a little difference.

«*What if anything did you tell anyone about the abuse?*» [6]

«*How many people have you shared the fact with prior to 2015?*» – «*Roughly about 10*» [6].

Further cross-questioning moments were considered to be whether there was a lack of foundation or improper expert opinion. In the article «Evidence: Lack of foundation», the definition of «a lack of foundation» is given. It describes an objection based on lack of foundation as the evidence or document lacking authentication, identification, logical relevance, or legal relevance [7]. While the «improper expert foundation» reveals the testimony requires consideration by well-qualified experts in order to prove the evidence.

«*You were asked whether you had consulted a medical doctor about any problems with your nose. Correct?*» [6]

«*You indicated that you, in fact, had after the divorce.*» [6]

«*Did you consult the ENT after the divorce?*» [6]

«Did you produce medical records to the defendants relating to this?» [6]

Improper question formulation can result in the deponent's opinion being excluded or rejected. We analysed the video in terms of the phonological features of the attorney's defence speech, and given the circumstances, the lawyer benefits from being persuasive. Following the numerous objections, the defendant's lawyer had no questions that could help her client. The opponent's lawyer, on the other hand, was confident in directly questioning the defendant and determining her testimony lacked foundation, and presented several exhibits proving the inconsistency of her indication.

Adrian Evans states that, in fact, the ability to be persuasive is arguably the best predictor of a lawyer's success – at least if success is measured by the results a lawyer achieves for his or her client [8, p. 246].

The following extracts can be the touchstones used by the attorney in order to redirect the evidence, changing the modal verb «can't» to the auxiliary verb «won't» that drastically changes the meaning of the sentence in that situation.

«Attorney of the plaintiff: He won't look at you ..

Defendant: He can't look at me ...

Attorney of the plaintiff: He won't ...» [9]

In terms of the phonology, the attorney uses the tone of ascertaining, repeatedly stating «He won't look at you ...» and followed with the exhibits where defendant and plaintiff were talking and the moment with the exact phrase was recorded. In other words, this moment demonstrated the attorney's preparedness to consider all aspects of the case. Choosing exact winning positions is also crucial in the case of taking a winning position.

Considering the cross-examining of the attorney by the defendant lasted an hour and twenty-one minutes, we highlighted the particular moments of the extract where the attorney emphasised the word «'man' is a victim of violence» several times. Thus, establishing the acknowledgement that «a man» shown prosody in Fig.1 could also be a victim of violence, not only a woman.

«A man (lasts 0.642 ms) is a victim of violence (2008Hz), right?» [9]

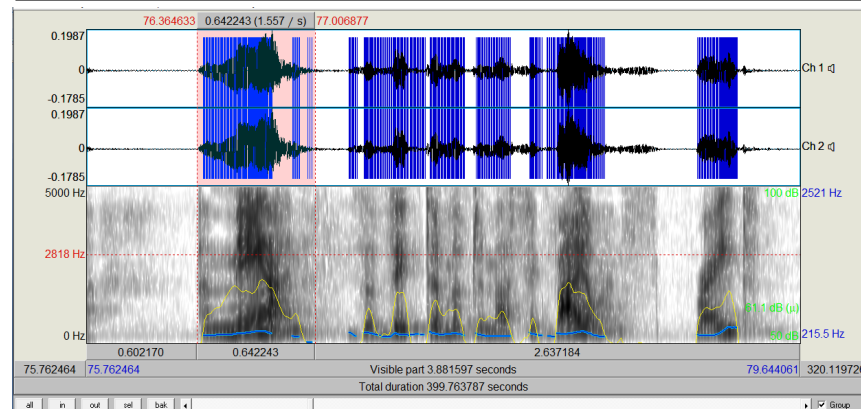

Fig.1

The following extract from cross-examining showed that both sides tried to persuade others in their correctness.

- «... **finally** told the world that he is a victim of domestic **violence** (Fig.2 shows the intensive pronunciation of a word).

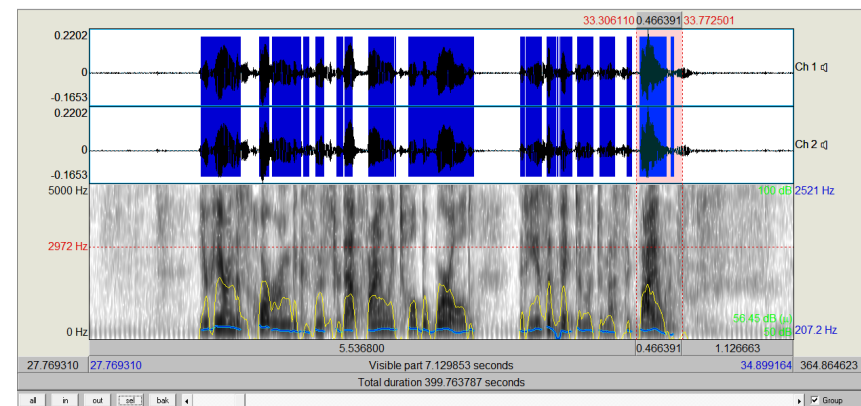

Fig.2

- I know that he is suing me and **has sued other people or corporations** that have said that as well.

- You **didn't think he would tell** the world he was a victim of domestic violence, did you?

- *I found it hard to believe that he could or that he would do that **considering the relationship he and I had**. I thought it would be crazy.*

- *Or as you said in that recording, **who was going to believe that Johnny was a man who is the victim of domestic violence***

- *He was **a man who beat me up** (the phrase analysis presented in Fig.3 shows that **Fo pitch is considerably higher than other words 2008Hz for 5 years**).*

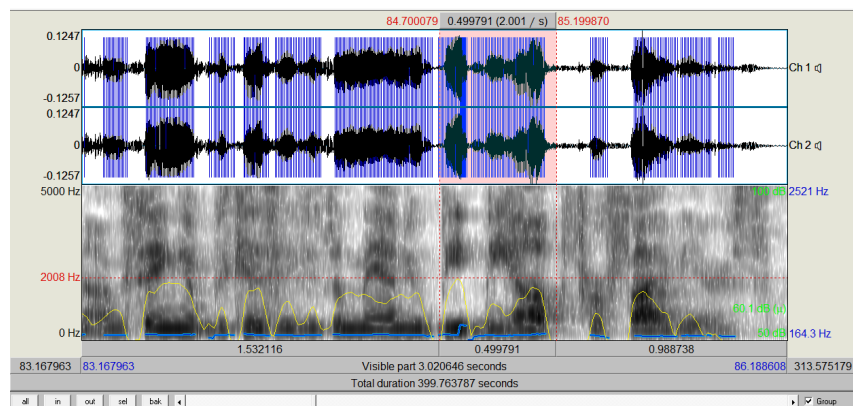

Fig. 3

- *You continued abusing him.»[9]*

«Finally,» «didn't think he'd tell,» and «who was going to believe» clearly indicated the persuasion moment, simply demonstrating the defendant's losing position. Furthermore, presenting exhibits prevented the defendant from attempting to prove the converse.

Another extract with a phonological feature «And you testified you felt like your lip went through your teeth and you got a little blood on the wall,» «supporting,» «You wanted a good press». Even though the attorney used almost the plain way of questioning the defendant, there were moments when she lengthened exact phrases in order to emphasize them, sounding confident and leaving the defendant without objection while cross-examining. According to Gussenhoven, C., & Jacobs, H., «Length equal to vowel duration (seconds)» is one of the features of the speaker's intention to reinforce a message [10, p. 31].

Another example of the persuasive speech of an attorney took place in a case of fraud where 48 members of the Pyramid were arrested for money laundering. The defendants received seven to eighteen years of imprisonment for atoning for the crime.

The attorney for the managers who worked in these companies stated that «Негізі бұл азаматтық істен бастау керек еді. Өйткен, мына салымшылар неге сенді? Салымшылар сенді, бұл заңды деп. Бұл Сол сияқты компанияда жұмыс істеген жастарда сенді. Неге? Олар E-gov арқылы тексергенде, олар мемлекеттік тіркеуден өткен компания.» (Basically, it should have started with a civil case. Why did these depositors believe it? Investors believed that it was legal. It was believed by the young people who worked in the same company. Why? When they check through E-gov, they are a state-registered company) [11].

The moment the attorney attempted to prove her clients' innocence based on the statement that the companies were legally registered, her defendants became victims as well. Under the circumstances, only three of them partially admitted their crime, while others assumed the verdict was too severe. As the attorney was intending to plead an application to a further higher court, we could assert that persuasion of bringing up the fact of the companies being state-registered might impact the decision in the subsequent trial.

Conclusion

These findings shed light on how the persuasive speech of the attorney can create the discursive space and phonological features of the speech to effectively impact the process. While Mario Fontes & Sandra Madureira examined persuasion in terms of expression [12, p. 83], Blake R. Hills stated that persuasion is the art of linguistics and literature. He states that «the art of persuasion is at the heart of a successful advocate's skill set, any attorney who wishes to be effective must master the art of persuasion» [13, p. 1].

Therefore, based on the results of the analyses we come to the conclusion that eloquence has influence in depicting the crime picture, however in the case of [b], the attorney had difficulties in constructing proper questions that must avoid leading, lack of foundation, and other objections. Thus, eloquence is the part, but not the most important one. The persuasion technique and ability to use the facts and strictly stick to the law, furthermore, the phonological tactics of creating the situation of framing or proving the innocence are also essential. Thus, even eloquently prepared questions created the «loss-framing» picture of the case as the further cross-examining part covered the main part of the persuasion and revealed the «winning» side.

References

- 1 Г. Гиздатов, Защитительная речь: общие особенности // «Юридическая газета». – 2006. – 21 сентября. – № 169 (1149) [электронный ресурс]. – https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=300_69575&pos=4;-88#pos=4;-88 (Обращались к источнику 13.09.2022)

2 **Michelle Pan**, Strategy or Stratagem: The Use of Improper Psychological Tactics by Trial Attorneys to Persuade Jurors // 74 University of Cincinnati Law Review. – 2005. – P. 259

3 **Tony L. Axam & Robert Altman**, The Picture Theory of Trial Advocacy. Persuasion // Litigation. – Volume 12, Number 2. – P. 10

4 **Adam Corner & Ulrike Hahn**, Message Framing, Normative Advocacy and Persuasive Success // Springer Science & Business Media B. V. – 2009. – P. 154

5 Об адвокатской деятельности и юридической помощи // Закон Республики Казахстан. – 2018. – 5 июля. – №176-VI [электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (Обращались к источнику 21.09.2022)

6 Count the objections: Johnny Depp attorney fires back during Amber Heard re-direct // Live Now from Fox YouTube Channel. – [Electronic resource] – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LHTQiDF8RJE>

7 **Henry P. Elster**, Evidence: Lack of Foundation // The Elster Law Office [electronically available] – URL: <https://elsterlaw.com/missouri-law-blog/evidence-lack-of-foundation/> (Data issued on: 21.09.2022)

8 **Douglas O. Linder & Nancy Levit**, The Good Lawyer: Seeking Quality in the Practice of Law // Oxford University Press. – 2013 – P. 246

9 Amber Heard Cross-Examined by Johnny Depp’s Lawyer. Part One – Day 17 (Depp v Heard) // Law & Crime Network. – [Electronic resource] – URL: https://www.youtube.com/watch?v=KBt8AHU_mAQ

10 **Gussenhoven, C., & Jacobs, H.**, Understanding phonology. // London: Hodder Education. – 2011. – P.31

11 Ауыр жаза күтпегендер сот залында талып қалды [Те, которые не ожидали строгого приговора, потеряли сознание] // KTK News. – [электронный ресурс] – URL: https://www.youtube.com/watch?v=uM_p_ndv8yMI

12 **Mario Fontes & Sandra Madureira**, Vocal and facial expressions and meaning effects in speech expressivity // 10th International Conference of Experimental Linguistics. – 2019. – 25–27 September. – P. 83

13 **Blake R. Hills**, The Art of Persuasion for Prosecutors and Defense Attorneys // Utah Justice Criminal Law 1. – 2019. – P. 1

References

1 **G. Gizdatov**, Zashchititel’naya rech’: obshchie osobennosti [Defense speech: general features] // «Yuridicheskaya gazeta». – 2006. – September, 21. – № 169 (1149) [Electronic resource]. – https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=300_69575&pos=4;-88#pos=4;-88 (Data issued on 13.09.2022)

2 **Michelle Pan**, Strategy or Stratagem: The Use of Improper Psychological Tactics by Trial Attorneys to Persuade Jurors // 74 University of Cincinnati Law Review. – 2005. – P. 259

3 **Tony L. Axam & Robert Altman**, The Picture Theory of Trial Advocacy. Persuasion // Litigation. – Vol. 12, No. 2. – P. 10

4 **Adam Corner & Ulrike Hahn**, Message Framing, Normative Advocacy and Persuasive Success // Springer Science & Business Media B. V. – 2009. – P. 154

5 Ob advokatskoj deyatel’nosti i yuridicheskoy pomoshchi. [On advocate practice and legal assistance] // The Law of the Republic of Kazakhstan. – 2018. – July, 5. – № 176-VI [Electronic resource] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (Data issued on 21.09.2022)

6 Count the objections: Johnny Depp attorney fires back during Amber Heard re-direct // Live Now from Fox YouTube Channel. – [Electronic resource] – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LHTQiDF8RJE>

7 **Henry P. Elster**, Evidence: Lack of Foundation // The Elster Law Office [electronically available] – URL: <https://elsterlaw.com/missouri-law-blog/evidence-lack-of-foundation/> (Data issued on: 21.09.2022)

8 **Douglas O. Linder & Nancy Levit**, The Good Lawyer: Seeking Quality in the Practice of Law // Oxford University Press. – 2013 – P. 246

9 Amber Heard Cross-Examined by Johnny Depp’s Lawyer. Part One – Day 17 (Depp v Heard) // Law & Crime Network. – [Electronic resource] – URL: https://www.youtube.com/watch?v=KBt8AHU_mAQ

10 **Gussenhoven, C., & Jacobs, H.**, Understanding phonology. // London: Hodder Education. – 2011. – P.31

11 Ауыр jazany күтпегендер сот залында талып қалды [Those who did not expect harsh punishment fainted in the courtroom] // KTK News. – [Electronic resource] – URL: https://www.youtube.com/watch?v=uM_p_ndv8yMI

12 **Mario Fontes & Sandra Madureira**, Vocal and facial expressions and meaning effects in speech expressivity // 10th International Conference of Experimental Linguistics. – 2019. – 25-27 September. – P. 83

13 **Blake R. Hills**, The Art of Persuasion for Prosecutors and Defense Attorneys // Utah Justice Criminal Law 1. – 2019. – P. 1

Material received on 12.12.22.

*Г. Т. Қусепова¹, К. С. Кенжигожина², Б. К. Жумабекова³

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана

³Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

АДВОКАТТЫҢ ҚОРҒАУШЫ СӨЗІНІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақаланың мақсаты – сендіру әдістерін қолдану тұрғысынан ағылшын және қазақ тілдеріндегі адвокаттың қорғау сөзінің фонетикалық ерекшеліктерін ашу. Адвокаттың қорғау сөзінің фонетикалық ерекшеліктерін талдаудың негізі адвокаттың міндетіне істің басынан аяғына дейін құпия процесі жүргізу жатады; атап айтқанда, клиентпен жұмыс істеу, дәлелдер мен құәларды анықтау; құжаттарды анықтау, іріктеу және жинақтау; заттық дәлелдерді жинақтау үшін клиентпен әңгімелесу; сұрақ-жауап арқылы мәселені нақтылау, ал соңғы саты – сотта қорғау. Бұл әрекеттер адвокаттан іс жүзінде сот отырысы залында өтетін заң әдебиетін және соттың тілін жақсы білуді талап етеді. Осылайша YouTube арнасынан сот процесінде болған қорғаушылардың сөзінен үзінді жинап, Praat компьютерлік бағдарламасы арқылы фонетикалық ерекшеліктеріне талдау жасадық. Авторлар айыпталушыдан немесе куәгерден жауап алу барысында орын алатын фонетикалық белгілердің қалай жүзеге асатынын заңгердің нанымды сөзінен үзінділер арқылы көрсетеді. Бұл тұжырымдар адвокаттың процеске тиімді әсер ету үшін сөйлеудің дискурсивті кеңістігін сендіру техникасы мен фонологиялық ерекшеліктер арқылы қалай жүзеге асыра алатынын түсіндіреді.

Кілтті сөздер: фонетикалық ерекшеліктер, нанымды сөйлеу, заңгер, дыбыстың ұзақтығы, сұрау үні

*Г. Т. Қусепова¹, К. С. Кенжигожина², Б. К. Жумабекова³

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана

³Торайғыров университет, Казахстан, г. Павлодар

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАЩИТЕЛЬНОЙ РЕЧИ АДВОКАТА

В статье ставится задача раскрыть фонетические особенности защитительной речи адвоката на английском и казахском языках с точки зрения техники убедительной речи. Основанием для анализа фонетических особенностей защитительной речи адвоката является то, что в обязанности адвоката входит ведение судебного процесса от начала до конца дела; в частности, работа с клиентом, выявление улик и свидетелей; выявление, отбор и сбор документов; беседа с клиентом для сбора вещественных доказательств; выяснение вопроса через вопросы и ответы, и последний шаг – защита в суде. Эти действия требуют от адвоката хорошего знакомства с юридической литературой и языком суда, что, собственно, и происходит в зале суда. Таким образом, мы собрали с YouTube-канала фрагменты выступлений защиты адвокатов, происходивших на суде, и проанализировали фонетические особенности с помощью компьютерной программы Praat. Авторы демонстрируют, как фонетические особенности реализуются в моменты перекрестного допроса, на отрывках из убедительной речи адвоката. Эти результаты проливают свет на то, как убедительная речь адвоката может создать дискурсивное пространство и фонологические особенности речи для эффективного воздействия на процесс.

Ключевые слова: фонетические особенности, убедительная речь, адвокат, растяжение, тон дознания

<https://doi.org/10.48081/AZJX7635>

***А. А. Муса-Ахунов¹, Қ. Ө. Есенова²**

^{1,2}Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ДҮНГЕН МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ТАҒАМ АТАУЛАРЫНА ҚАТЫСТЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Мақалада қазақ және дүнген мақал-мәтелдеріне салғастырмалы түрде лингвомәдени талдау жүргізіледі. Лингвомәдени бірліктерге талдау жасау барысында қазақ және дүнген халқы мәдениетінің сабақтастығы мен өзіндік этникалық ерекшеліктеріне назар аударылады. Дүнген ұлттық тағам дайындау мәдениетіне қатысты мақал-мәтелдерге лингвомәдени талдау жүргізіліп, қазақ халқының ас-тағам дәстүрінен эквивалент болатын атаулар, әдет-ғұрып үлгілері келтіріледі. Этностық ерекшелік пен өзгешелікті халықтың заттық мәдениеті, оның ішінде тұрмыстық мәдениеті жан-жақты танытады. Дүнген ұлтының гасырлар бойы қалыптасқан ұлттық дүниетанымы, наным-сенімі, әлеуметтік көзқарасы, салт-дәстүр, ырым-тыйымдар жиынтығы халықтың күнделікті тұрмысын бейнелейтін мақал-мәтелдердің бойында көрініс тапты. Олардың ішінен, әсіресе, ас-тағам дайындау ерекшелігі мен оған байланысты әдет-ғұрып үлгілерін сипаттайтын мақал-мәтелдерді ажыратамыз. Дүнген ұлттық тағам дайындау дәстүрі қытай мәдениетінің жалғасы бола тұра, ислам дінінің ықпалы тиген өзіндік сипатқа ие болды. Дүнген тағамы азық-түлік таңдаудан бастап тағам дәстүріндегі тыйымдар, этика-эстетикалық нормалармен ерекшеленеді. Дүнген тіліндегі лингвомәдени бірліктерге талдау жасау барысында қазақ халқының салт-дәстүрінде кездесетін бірдей, ұқсас элементтермен салыстырылады. Сонымен қатар дүнген ұлтының этникалық ерекшелігін танытатын, әдет-ғұрыптан хабардар ететін мақал-мәтел үлгілері де берілген. Қазақ және дүнген халқының рухани сабақтастығының бір саласы – ас-тағам мәдениеті, оған қатысты екі ұлтқа ортақ және ұқсас әдет-ғұрыптар екеніне көз жеткізілді.

Кілтті сөздер: лингвомәдениеттану, ас-тағам мәдениеті, дүнген мақал-мәтелдері, рухани сабақтастық, этникалық ерекшелік.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану дәуірінде әлем халықтарының рухани, мәдени дербестігін сақтау өзекті мәселе болып табылады. Мәдениеттер қоғамның әртүрлі саласында қарым-қатынасқа түсіп, мәдени, рухани ықпалға ұшырайды. Қазақстан Республикасында 130 астам ұлт пен этнос өкілдері тұратыны белгілі. Сондықтан еліміздегі этносаралық, конфессияаралық, діни және ұлтаралық бейбітшілікті, келісімді сақтау мемлекетіміздің басты мақсаты екені талас тудырмайды. Елімізде тұратын осынша көп этнос өкілдері бір тудың, мақсат-мүдденің астында бірігіп, топтасып, мемлекеттің даму жолында еңбек етіп, қызмет жасайды. Ұлтаралық, этносаралық бірлік орнауының кепілдігі – ұлттардың мәдени сабақтастығын анықтау, ашу және көпшілікке таныту. Себебі бір шаңырақтың астында ұзақ уақыт бойы тату-тәтті өмір сүру барысында ортақ мәдени, рухани құндылықтар қалыптасады. Дүнген этносы 140 жылдан астам уақыт бойы қазақ елінде өмір сүріп келеді. Күнделікті өмірде тығыз тұрмыстық, шаруашылық, туыстық қарым-қатынаста жасасып келеді. Тілі бөлек, ділі бөлек екі ұлттың осынша жақын қарым-қатынасының себебін ислам дінінен іздеуіміз қажет. Түр-түсі, тілі бөлек бола тұра, тұрмыстық, рухани тұрғыдан аса жақын араласатын екі ұлттың мәдени сабақтастығының ең негізгі алғышарты – ортақ діннің болуы. Сонымен қатар қазақ және дүнген халықтарының өзіндік ұлттық ерекшелігін танытатын дүниетанымы, салт-дәстүрінде кездесетін наным-сенімдердің ұқсастығы да маңызды орынға ие. Аталмыш мәдени сабақтастықты дәлелдеп, этникалық ерекшелікті таныту үшін дүнген және қазақ тіліндегі мақал-мәтелдеріне лингвомәдени тұрғыдан талдау жасалды. Ө. Т. Қайдаров фразеологизм және мақал-мәтелдердің табиғатына: «... бүгінгі фразеологизм, ММ деп жүрген тұрақты тілдік бірліктердің басым көпшілігі бір замандағы күнделікті қарапайым тіршіліктің, құбылыстың, шауашылықтың, кәсіпшіліктің, өзара қарым-қатынастың нәтижесінде қалыптасқан тілдегі көрінісі», – деп баға береді [1, 45 б.]. Демек, аталмыш лингвомәдени бірліктер өз бойына ұлттың тек өзіне ғана тән этникалық қасиеттерді мол жинайды.

Дүнген халқының этномәдени сипатын танытатын лингвомәдени бірліктердің ішінен ұлттық тағам дәстүріне қатысты атаулар туралы ерекше айтып өту қажет. Дүнген мәдениетіндегі тағам дайындау дәстүрі ММ мен фразеологиялық бірліктерден көрініс тапты. Ас мәдениетінде кездесетін наным-сенім, жол-жоралғылардың қайнар көзі өте тереңде жатыр. Сондықтан заттық мәдениетке жататын аталмыш атаулар дүнген этносының ой-өрісі, наным-сенім, дүниеге көзқарас ерекшелігін танытады. Осы ойымызды Н. Уэлидің: «Әр халық дүние алуандылығын өз таным-түсінігінше

таптастырып, топтастырады, дүниенің үзіктерін өздерінше атайды», – дегені дәлелдей түседі [2, 51 б].

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу жұмысын жазу барысында қазақ және дүнген тілдеріндегі тағам атауларына қатысты фразеологиялық тіркестер іріктеліп алынды. Дүнген тіліндегі фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдердің көбісі осы күнге дейін жарияланбаған, жеке қолжазба қорынан алынған. Лингвомәдени бірліктерге мәдени, ұлттық ақпарат көзі тұрғысынан талдау жүргізіліп, топтау, жинақтау, салыстыру, лингвомәдени анализ, салғастырмалы талдау секілді әдіс түрлері қолданылған.

Нәтижелері және талқылау

Дүнген тағам дайындау дәстүрінің тамыры қытай мәдениетінен бастау алса, ислам дінінің ықпалымен өзгерді, түрленді. Үйреншікті азық таңдау, мал, құс сою әдеттеріне өзгерістер енді. Тамақ ішу тәртібі, дастарқан алдында сақталатын ереже, қонақ күту дәстүрі өзгеріске ұшырады. Дүнген тілінде адам бойындағы қасиетті, қоршаған ортаға қатынасты білдіретін ас мәдениетінің атаулары бар. Бұл атаулар фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдердің құрамында сақталған. Мақал-мәтелдердің бұл қасиеті жайлы ғалым Р. Жүсіпова: «ММ-дер – сөздік құрамның халық өміріндегі әр қилы кезеңдерді, қарым-қатынас пен қоғамдық құбылыстарды бейнелей сипаттайтын, көңілдегі ойды шебер де ұтымды жеткізетін, қысқа әрі нұсқа тұжырым жасайтын, мән-мазмұнға бай бөлігі», – дейді [3, 7 б.]. Дүнген тағам мәдениетінде астың қасиеті алуан түрлі болып келеді. Мәселен,

Нан тьян, дун хан, ци суан, бый ла

(Оңтүстік тәтті, шығыс тұзды, батыс ащы (қышқылды), солтүстік ащты).

Әр аймақтың дәмі бөлек.

Берілген мәтел Қытай елінің төрт бұрышында дайындалатын тағам дәмінің ерекшеліктерін көрсетіп тұр. Бұл заңдылық дүнген тағамдарына да қатысты. Ал мағынан жағынан бұл мәтел, әдетте, тұрмыс құрған қызға тәрбиелік мәнде айтылады. Дүнген отбасылық дәстүрінде әр ана қызына тұрмысқа шыққан соң болашақ үйдің өзіндік талғамы бар, соған үйрену қажет деген өсиетті кішкентайынан айтады. Себебі жаңа түскен келіннің үй шаруасындағы қабілеті, тамақ дайындау шеберлігі жаңа отбасындағы абыройын белгілеуде өте маңызды рөл атқарады. Мәселен,

Чё нур фә хуа бу чүә лүн. Чё цифур хуә мян бу жан пын

(Ақылды қыз көршісімен әдепті сөйлейді, қабілетті келіннің қамыры ыдысқа жабыспайды)

Жақсы қатын белгісі – былғары қылар теріні.

Қазақ мәдениетінің ас мәзірі өте бай, әр алуан келетіні белгілі. Тамақ, негізінен, еттен жасалып, ет тағамдарының саны жағынан әлемде оған тең келетін халық кемде-кем. Тамақ дайындау өнеріне жастайынан үйретіп, шеберлік анадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Қазақ халқының тұрмыстық мәдениетін барлық саласында тері, былғары кеңінен пайдаланылады, сол ежелден қалыптасқан өңдеу технологиялары қалыптасты. Мал терісін өңдеп, алуан түрлі киім, киіз үй жиһаздары, ат-әбзелдерін дайындауда және т.б. салаларда қолданылады. Міне, аталмыш шаруа қолынан келетін әйел адам, нағыз шебер болып есептеледі. Жоғарыда берілген қазақ тіліндегі мақалда бұл мәселе қозғалады.

Дүнген тамақ дәстүрі – қытай ас мәдениетінің мұрагері, әрі ислам дінінің қатаң талаптарынан екшеленіп өтті. Бірінші талабы – тамақ «адал» болуы тиіс. Оның құрамында адал малдың еті болып, адал жолмен сойылуы қажет. Оған қоса қытай тамақтарында пайдаланып жүрген шыбын-шіркей, бауырымен жорғалаушылардың еті кездеспейді. Ал әр алуан шөп пен дәмдеуіштер, тұздықтар, қамырды дайындаудың түрлі жолдары, ащылы-тұщылы ерекшеліктері де толықтай сақталған. Орта Азия аумағында тұратын дүнген этносы өкілдерінің тамақ дайындауында өзгешеліктер де бар. Аталмыш тағам дайындау дәстүрі мен азық-түлік ерекшеліктері ММ, фразеологиялық тіркестердің бойында көрініс тапқан.

Сыйжяди гуә быйдини, сыйжяди гуә хидини (Бір үйде қазан ақ, екіншісінде қара болады).

Арам тамақ ас болмайды. Арам – ауыр, ақ – жеңіл.

Қазақ және дүнген халқының этномәдени сабақтастығының қайнар көзі – ислам діні. Ислам діні бойынша адамға арам жолмен табылған, арам жолмен сойылған, арам мал пайдалануға тыйым салынады. Екі мәдениетте бұл мәселеге қатысты көзқарас бірдей екенін айтып өту қажет.

Чыли чинцэ, яницү гуан зүә, чыли сы жю, чу суан вый гу вә

(Балдыркөк (селдерей) және күнзе (кориандр) жеген мемлекеттік қызмет жасайды, өлі жұсай мен сасық сарымсақ жеген далада итпен бірге ұйықтайды).

Ит те киімге қарап үреді.

Келтірілген мысалда ауыздан жағымсыз иіс келтіретін көкөністерді мезгіліне, тәулік кезеңіне қарай тұтыну қажет деген ой айтылады. Сондықтан балдыркөк пен күнзе сияқты жұпар иісті өсімдіктерді жеген адам шенеунік болады да, шіріген, бұзылған жұсай мен бұзылған сасық сарымсақты жеген үйге кірмей, далада итпен жатады деп айтылады. Берілген мақалдың өзектілігін ислам дінінің әдеп нормасы да арттыра түсті. Себебі ислам діні бойынша мешітке сарымсақ пен пияз жеп, ауыздағы жағымсыз иіспен бару әдепсіздік, мәдениетсіздік деп танылады. Оған қоса халықтың арасында

жұмыс күнінің басында сарымсақ пен пияз жеу әдепсіздік болып есептеледі. Себебі күні бойы жұмыс барысымен көптеген адамдармен кездесіп, теріс көзқарас қалыптасуы мүмкін. Мәдениеттіліктің бұл қырында да қазақ және дүнген түсінігі сабақтасады. Жоғарыда аталған тыйым қазақ ұлттық әдеп нормаларына да жатады.

Дүнген ас мәдениетінде алуан түрлі өсімдік пайдаланылып, көптеген дәмдеуіш, тұздықтар дайындалатынын жоғарыда атап өттік. Енді ғасырлар бойы жиналатын ММ бойында өмір шындығы, адам мінезі мен әрекетін сипаттауда осы мәдени бірліктердің кездеспеуі мүмкін емес. Халық күнделікті тіршілігінде кездесетін зат-бұйым, тағам түрлері мен ас дайындауда қолданылатын азық-түлік қасиетіне көп көңіл бөлген. Нәтижесінде ас мәдениетіне қатысты атаулар адамның түрлі мінез-құлқын, әрекеті мен жеке қасиеттерінен, әдет-ғұрып түрлерін сипаттау үшін тілде сақталды. Осы орайда Айбарша Ислам былай дейді: «Тіл мәдениеттің ажырамас құрамдас бір бөлігі, әрі ол лингвомәдениеттануда рухани болмыс ретінде танылады. Яғни, тілде ұлттың дүниетанымы, әдет-ғұрпы, дәстүрлер жиынтығы, ұлттық мәдениеттің ерекшеліктері – рухани өмірі көрініс тапқан» [4, 22 б.].

Қазақ тіліндегі *«соға берсең еселеп табағыңа, уға айналар құдайдың тамағы да»* мақалының тәрбиелік мәні зор. Яғни, тамақты көп жеуге болмайды, адам ағзасына зиян екенін халық біледі. Осы оймен сабақтас дүнген тілінде *«жын вәди вәбусы, нын жонсы»* (адам аштықтан бөлек, күпті болғаннан (көп жегеннен) өледі) мақалы бар. Ендеше, тамақтануға байланысты асыра көп ас ішуге қазақ және дүнген халқы қарсы екен. Бұл ойы жоғарыда келтірілген мысалдардан белгілі болды.

Лингвомәдениеттануда салғастырмалы әдіс пайдалану өте тиімді. Бұндай талдаулар қарастырылатын екі халықтың ой-өрісін, ақиқат дүниеге қатынасын жан-жақты ашуға көмегін тигізеді. Осы ойымызды М. Б. Ибраеваның: «Тілдерді салғастыру барысында ұлттық-мәдени ерекшеліктер барлық деңгейде, әсіресе тіл мен мәдениеттің байланысы лексикалық қабаттан анық көрінеді», – деген ойы нақтылай түседі [5, 40 б.].

Жын ё жүн щин, хуә ё кун щин (Адамға адал жүрек (серік) қажет, отқа оттың жүрегі (оттегі) қажет)

От жанбағы көріктен

Ошаққа от жағу кезінде оттың тез жануы үшін ошақты оттегімен қамтамасыз ету керек екені белгілі. Ал жанып тұрған отынның астыңғы жағына жанып тұрған шоқты шамалы шетке ысырып, оттегінің кіруіне арнайы жасалған тесік дүнген тілінде «оттың жүрегі» деп аталады. Дүнген халқының тұрмыстық мәдениетінде қыз бала болсын, ұл бала болсын от жаға білуі қажет. Ал тас ошақ пен қазандық секілді ошақтың ішіне от жағу оңай емес. Сол себептен балаға «оттың жүрегін» тауып, жасау арқылы от жағуды

үйретеді. Қазақ тіліндегі эквивалентке келетін болсақ, қазақ тіліндегі «көрік» – зергер, ұстаның темірді қыздырып балқыту жұмыстарында пайдаланатын, отқа жел беріп тұратын құралы. Н. Уәли «Фразеология және тілдік норма» атты еңбегінде мынандай мысал келтіреді: «Ұста дүкеніне кірген кісі келген шаруасын айтпас бұрын «Көрігін желді болсын, көлігің жемді болсын», – деп амандасады» [6, 18 б.]. Жоғарыда берілген мақалдан қазақ халқы ежелден зергерлікпен айналысып, металл өңдеуді білген, әрі осы кәсібінде қажетті құрал саймандары болғанын байқауға болады. Міне, әр жұмыстың ыңғайын таба білу қажет деген ойды білдіру үшін қазақ және дүнген халқы өз тұрмыс-тіршілігіне таныс, жақын тұрмыстық ортаның элементтерімен жеткізеді. Осы тұста С. Айтқазы: «Белгілі бір ұлттың тарихынан, мәдениетінен, таным болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен хабардар ететін тілдік бірліктерге ең алдымен, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер жатады, себебі, бұл тілдік бірліктер – бір ұлттың өзге ұлттардан менталдық айырмашылығын көрсететін, салт-дәстүр ерекшеліктерінің айнасы», – деп жазады [7, 25 б.].

Бан хұ сын щёнишын, ман хұ бу чұ шын (Жарты шәйнек қатты шуылдайды, толған шәйнектің шуы шықпайды).

Бос ыдыстың дыбысы жуан.

Білімді адам орынсыз дауға көп араласпай, бос сөйлемейді, ал қызбалыққа салынып, жағдайға қарамай, сапырып сөйлей беретін, алды-артына қарамай айқайлап дауласа беретін адам халық мәдениетсіз, сауатсыз деп таниды. Адам мінезінің бұл қырын толық және суы жарты шәйнек қайнағанда шығатын шумен салыстырып көрсетеді. Соңғы берілген мысалға *«Кун чәди щёнишын да»* (Бос арба қаттырақ даңғырлайды) мақалын да келтірсек болады. Сонымен, қазақ халқының қонақжайлылығын танытатын «нан ауыз тию» және дүнген мәдениетінде «бір пиалай шай ішу» секілді тұрақты тіркестер осы екі ұлттың дәстүріндегі қонаққа деген асқан құрметті көрсетеді.

Қытай ас мәдениетінен дүние жүзіне таралған ежелгі сусын – шай. Шай – ислам дінінің талаптарына қайшы келмейтін өсімдік болғандықтан, дүнген ас мәзірінде шай ерекше орынға ие болды. Бұл дәстүр дүнген мәдениетінде жалғасын тапты. Шай ішу мен шайға қатысты ырым-тыйымдар дүнген мәдениетінде көп кездеседі. Мәселен, шайді аз-аздап құю – қонаққа деген сый-құрмет белгісі. Үйге қонақ келсе, шәйнекке суды аз құйып шайды жылдам қайнатып дайындауға тырысады. Бұған қатысты қазақ тілінде *«қонақ қадірлі болса, қазан тез қайнайды»* мақалы қолданылады. Ал дүнген қонақ күту дәстүрінде тез қайнайтын шәйнек. Қазақ отбасында қонаққа сый көрсетудің белгісі ретінде ет асып, тамақтың жылдам пісуін қадағалауға тырысса, дүнген түсінігінде қонаққа деген қадір-қасиет белгісі тез қайнаған шай екенін көруімізге болады. Шай құйғанда оң қолмен құю, сол қолмен

шәйнектің қақпағын ұстап тұру қажет. Шәйнек қақпағын ұстау практикалық қажеттіліктен туғанмен, уақыт өте келе қонаққа деген асқан құрметтің, қонақжайлылықтың символына айналды. Осы тұрғыда А. С. Кондубаева: «Тілдік бірліктер халықтың дүниетанымы, болмысы, салт-санасы, әдет-ғұрпы, рухани мәдениеті сол халықтың тіршілігінен өмір сүрген ортасынан, менталитетінен, психологиясы мен әлеуметтік-саяси көзқарасынан мағлұмат беретін ұлттық құбылыс болып табылады», – деп жазады [8, 42 б.].

Қазақ халқының қонақ күту дәстүрінде «нан ауыз тию» дәстүріне сәйкес келетін дүнген мәдениетінде «хә йи жәунзы ца» (бір пиалай шай ішіңіз) тіркесі бар. Яғни үйге келген адам сол үйден бір кесе болса да шай ішіп кетуі тиіс. «Нан ауыз тию» және «бір пиалай шай ішу» – қонаққа, дастарқанға, үй иесіне деген құрмет, ықыласты көзқарасты көрсетеді. Бұған қатысты А. Қ. Сейілхан: «Ұлттық болмысты бейнелейтін кез келген атаудың, ғылыми терминдермен айтқанда, этнографизмдердің бойында жұрт тіршілігінің көрінісі, этнографиялық байлықтың, рухани өмір-тіршіліктің құпиясы сақталған», – деп жазады [9, 23 б.].

Ю луди бу да шон мынди ки (Тәрбиелі адам қонақты үйден шығармайды).

Қонағын сыйласа, төрге шық дейді.

Қазақтың ұлттық мәдениетін өзге ұлттардан ерекшелеп тұратын, талай елдерден келген туристердің таңдайын қақтыратын салты – қонақжайлық. Қонаққа деген көзқарас, қарым-қатынас, сый-құрмет көрсету қазақ және дүнген ұлттық мәдениетінде сабақтас, үндес болып келеді. Қазақта қонақ құт, берекемен салыстырылса, дүнген мәдениетінде «фынхуон» (феникс) құсымен қатар қойылады. Мысалы:

Ки би фынхуон, жәу би сан, ләлэ – вонвон цы чү кан (Қонақ – феникс, үй иесі – тау. Әр келген сайын құрмет көрсету қажет).

Қонақ келсе, құт келер

«Фынхуон» – қытай мифологиясындағы «фэнхуан» құсының дүнгенше атауы. Аталмыш мифологиялық құс гректің «фениксіне» ұқсайды, яғни, күн, жылулық, жаздың, жарықтың символы ретінде қабылданады. Ғалым А. М. Решетов: «Қытай мифологиясында феникс – бақыт пен берекенің хабаршысы, со себепті оны жұрт әрдайым асыға күтеді», – деп жазады [10, 289 б.]. Қазақ және дүнген мәдениетінде қонақ пен қонақжайлылыққа қатысты этникалық таным, сенім мен көзқарас ұқсастығын көрсету үшін бірнеше мысал келтірейік.

Ки бу ли хуә, хуә бу ли ки (қонақ оттан ажырамайды, от қонақтан ажырамайды)

Қонақ ырыздығымен келеді.

Киди мир, жәурди дүр (Қонақ үшін, иесінің асқазаны үшін)

Қонағы көп үйдің баласы тоқ.

«Ки чи, жәур – ба, жәуржя хан ё да цы жсян» (қонақ келді – иесінің байлығы, оларды дұрыс күту қажет)

Қонақ келсе құт келер.

Ки ләли – йи ван (Қонақ келсе, кесе ұсын)

Мейман есіктен кірсе, тоқтатпа.

Демек, екі тілде кездесетін ММ бойынан қонағы бар үйдің ошағы өшпейді, қазаны ошағынан түспейді, үйде құт, береке болады деген сенімді көреміз.

Дүнген қонақ күту дәстүрінде мейман шай ішіп болып, кететінін білдіру үшін шай кесесін аударып қояды немесе үстің алақанымен жауып, кетуге жиналатындығын көрсетеді. Бұл салт мақалдың бойынан көрініс тапты. Мәселен,

Ләли – жешонгә ван, зули кушонгә ван (келсең ұсынған кесені ал, кетіп жатсаң, кесені аударып қой).

«Кел» демек бар, «кет» демек жоқ

Ғалым С. Жиренов «Қазақ қолөнеріндегі лингвомәдени бірліктердің мазмұны» атты мақаласында: «Тілде сақталған көптеген ұлттық өнер түрлері атауларының астарында этнографиялық мән, лингвомәдени мазмұн жататындығы белгілі», – деп ой түйеді [11, 40 б.]. Бұл тұжырым ұлт мәдениетінің барлық саласына ортақ деп ойлаймыз. Себебі тағамға пайдаланылатын азық-түлікті таңдаудан бастап тамақтану әдебіне дейін созылатын тағам дәстүрінде өте көп әрі орасан зор мәдени мазмұнға ие наным-сенімдер, ырым-үлгілері сақталған.

Мақал-мәтелдер – халықтың этномәдени сипаты, ұлттық дүниетанымы, ой-өрісі, таным-түсінігі, даналығы ең көп әрі таза түрінде сақталған, ұлттық нақышқа ең бай лингвомәдени бірлік. Мақал-мәтелдер – әр кезеңде қоғамда болған оқиғалар мен жайттар, әр заманда ұлт мәдениетінің өзгеруі мен түрленуінің, халық ой-түсінігінің куәсі, әрі ақиқат дүниеге деген адам қатынасының айнасы. Қайсыбір халықтың рухани ерекшелігін, ділі мен жан дүниесін, табиғат болмысын, табиғат заңдылықтарына, өмір шындығына көзқарасын мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестердің бойынан іздеуіміз қажет. Халықтың этникалық құндылықтар жүйесін іздейтін адам аталған фольклорлық үлгілерге жүгінуі тиіс. Қазақ және дүнген халықтары географиялық тұрғыда әр аймақта орналасып өмір сүрді, мәдени, саяси, экономикалық қарым-қатынасқа аса көп түскен жоқ. Қазақ халқы түркі тілдес халықтарға жатса, дүнген ұлты қытай елінің аумағында, әрі қытай

мәдениетінің негізінде қалыптасты. Дегенмен бүгінгі қытай мәдениеті мен дүнген ұлтының арасын бөліп тұрған ислам діні. Ислам діні дүнген халқының наным-сеніміне ғана өзгеріс енгізбей, рухани-мәдени, тұрмыстық сипатының өзгеруіне де әжептеуір ықпал етті. Дәл осы өзгеріс дүнген ұлтының қазақ халқы арасында рухани, мәдени сабақтастығынаның қалыптасуына шешуші фактор болды. Қазақ және дүнген халқы мақал-мәтелдер, фразеологиялық тіркестердің бойында екі халыққа ортақ сарын, сабақтас таным-түсінік, үндес наным-сенімді аңғаруымызға болады. Жаһандану дәуірінде, ұлт мен мәдениеттердің арасы жақын заманда, әлемдік мәдениеттердің тоғысу жағдайында мәдениетаралық қатынас тетіктерін көбейту қажет екені түсінікті. Бүгінгі күнде белгілі бір халықтың, ұлттың мәдениетімен таныстырудың нәтижелі жолдардың бірі – әлеуметтік желілер. Әсіресе «Youtube», «Instagram» және «TikTok» секілді ақпараттық платформаларда «тағам блогерлері» деп аталатын блогерлер ұлттық тағам ерекшеліктерін насихаттаудың тиімді құралы болып табылады. Аталмыш блогерлерге қажетті шынайы, ғылыми нақтыланған мәліметтер дайындау арқылы көпшілікке аса таныс емес ұлттардың мәдениетімен таныстыруға болады.

Қорытынды

Дүнген тіліндегі мақал-мәтелдер, фразеологиялық тіркестер, салт-дәстүр, әдет-ғұрып пен ұлттық жол-жоралғы атауларының бойында халықтың наным-сенімі, тілегі, ұлттық дүниетаным, болмысы, ой-өрісі мен таным-түсінігі көрініс табады. Ұлттың этникалық болмысы халықтың ғасырлар бойы айналысып келе жатқан шаруашылығы, қоршаған орта туралы түйген ойлары, тұрмыстық тәжірибелері келешек ұрпаққа лингвомәдени бірліктер арқылы жеткізіледі. Қазақ және дүнген халқының заттық мәдениеті өзгеше болғанымен, лингвомәдени бірліктердің бойынан ұлттық, рухани сабақтастықты аңғаруға болады.

Дүнген халқының тамақ дайындау дәстүрінде кездесетін наным-сенімдер мен ырымдар ұлттың өзіне ғана тән ерекшелігін танытады. Қытайлық буддизм ықпалында болған ислам дінін ұстанған халықтың заттық және рухани мәдениеті қызығушылық танытады. Тілі басқа болғанымен дүнген және қазақ арасындағы ұлтаралық некелер көптеп кездеседі. Бұндай отбасылардың татулығы – рухани-мәдени сабақтастығының жемісі.

Бүгінгі күнде қазақ тілінен дүнген тіліне кірме сөздер қарқынды ене бастады. Соның нәтижесінде дүнген жастары қазақ тілін меңгеруге барынша бейімделді. Алайда ана тілін сақтау мәселесі күннен-күнге күрделене түсіп, өзектілігі артуда.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Сейілхан, А.** Лингвомәдениеттанудың кейбір ұғымдары жайында [Текст] / А. Сейілхан // ҚР ҰҒА хабаршысы. Филология сер. – 2008. – 1 басылым. – 135–143 б.

2 **Уәли, Н.** Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филология ғылымының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация [Текст] / Уәли Нұргелді. – Алматы, 2007. – 315 б.

3 **Жүсіпова, Р.** Ағылшын және қазақ мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық сипаты: филология ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация [Текст] / Р. Жүсіпова. – Алматы, 2004. – 171 б.

4 **Айбарша, И.** Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама): филология ғылымының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация [Текст] / Ислам Айбарша. – Алматы, 2004. – 310 б.

5 **Ибраева, М.** Қазақ және ағылшын паремияның руханилық көрінісі : филология ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация [Текст] / М. Ибраева. – Алматы, 2010. – 144 бет.

6 **Уәли, Н.** Фразеология және тілдік норма: ЖОО арналған оқу құралы [Текст] / Уәли Нұргелді. – Алматы : Республикалық баспа кабинеті, 1998. – 128 бет.

7 **Айтқазы, С.** Түр-түс концентісінің лингвомәдени табиғаты (қазақ, ағылшын, қытай тілдеріндегі материалдар негізінде) : PhD докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация [Текст] / С. Айтқазы. – Алматы, 2011. – 184 бет.

8 **Кондубаева, А. С.** Лингвомәдени таңбаланған лексиканың әлемнің тілдік бейнесінің қалыптасуындағы рөлі (қазақ және ағылшын тілдеріндегі тұрмыстық лексика негізінде): PhD докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация [Текст] / А. С. Кондубаева. – Алматы, 2014. – 155 б.

9 **Сейілхан, А.** Қазақ тіліндегі этнографизмдердің лингвомәдениеттанымдық мәні («Қыз Жібек» және «Қозы көрпеш-Баян сұлу» жырлары бойынша): филология ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация [Текст] / А. Сейілхан. – Алматы, 2001. – 175 бет.

10 **Решетов, А. М.** Фэнхуан (Феникс) в культурной традиции китайцев [Текст] / А. М. Решетов // Радловский сборник: научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2008 г. – СПб., 2008. – С. 298–300.

11 **Жиренов, С. А.** Қазіргі колөнердегі лингвомәдени бірліктердің мазмұны [Текст] / С. А. Жиренов, А. С. Сманова, Қ. М. Бекболатова // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. – №3. – 37–48 б.

References

1 **Sejilhan, A.** Lingvomädeniettanudyñ kejbir uğymdary žajında [About some concepts of cultural linguistics] KR UGA habarshy`sy`. Filologiya seriyasy. – Almaty`, 2008. – № 1. – P. 135–143.

2 **Uāli, N.** Qazaq sóz мәdenietiniñ teorijalyq negizderi: Filologija ğylymynyñ doktory ğylymi дәреžesin alu uşin dajyndalğan dissertaczija [Theory of culture of speech of the Kazakh language: Dissertation for the degree of Doctor of Philology]. – Almaty`, 2007. – 270 p.

3 **Žusipova, R.** Ağylşyn žāne qazaq maqal-mätelderiniñ etnolingvistikalıq sipaty: Filologija ğylymynyñ kandidaty ğylymi дәреžesin alu uşin dajyndalğan dissertaczija [Ethnolinguistic nature of proverbs and sayings in English and Kazakh languages: Dissertation for the degree of candidate of philological sciences]. – Almaty`, 2004. – 171 p.

4 **Ajbarša, I.** Ultyq мәdeniet kontekstindegi dunieniñ tildik sureti (salystymaly-salğastymaly lindvomädeni saraptama): Filologija ğylymynyñ doktory ğylymi дәреžesin alu uşin dajyndalğan dissertaczija [Linguistic worldview in the context of national culture (comparative linguocultural analysis): dissertation for the degree of Doctor of Philology]. – Almaty`, 2004. – 320 p.

5 **Ibraeva, M.** Qazaq žāne ağılşyn paremijanyñ ruhanilyq kórinisi: Filologija ğylymynyñ kandidaty ğylymi дәреžesin alu uşin dajyndalğan dissertaczija [Spiritual image of the pair of Kazakh and English languages: dissertation for the degree of candidate of philological sciences]. – Almaty`, 2010. – 144 p.

6 **Uāli, N.** Frazеologija jāne tildik norma [Phraseology and language norm]. – Almaty`, Respublikaly`k baspa kabinetі, 1998. – 128 p.

7 **Ajtkazy, S.** Tur-tus konceptisiniñ lingvomädeni tabiğaty (qazaq, ağılşyn, qytaj tilderindegi materialdar negizinde: PhD doktory ğylymi дәреžesin alu uşin dajyndalğan dissertaczija [Linguocultural nature of the color concept (Based on materials from Kazakh, English and Chinese languages): dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD)]. – Almaty`, 2011. – 184 p.

8 **Kondubaeva, A. S.** Lingvomädeni tañbalanğan leksikanyñ älemnin tildik bejnesiniñ qalyptasuındaғы róli (qazaq jāne ağılşyn tilderindegi turmystyq leksika negizinde): PhD doktory ğylymi дәреžesin alu uşin dajyndalğan dissertaczija [Role of linguoculturally manifested vocabulary in the formation of a linguistic picture

of the world (based on everyday vocabulary of Kazakh and English language): dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD)]. – Almaty`, 2014. – 131 p.

9 **Sejilhan, A.** Qazaq tilindegi etnografizmderdіñ lingvomädeniettanudyñ mañi («Kyz Žibek» jāne «Qozy Kórpeş Bajan Sulu» žyrlary bojinša): filologija ğylymynyñ kandidaty ğylymi дәреžesin alu uşin dajyndalğan dissertaczija. [Linguocultural significance of ethnographicisms in the Kazakh language (based on the epics of Kiz Zhibek and Kozy Korpesh Bayan Sulu): dissertation for the degree of candidate of philological sciences]. – Almaty`, 2001. – 180 p.

10 **Rešetov, A. M.** Fenhuan (Feniks) v kulturnoj tradiczii kitajczev [Fenghuan (fanix) in the cultural tradition of the Chinese] // Radlovskij sbornik: nauchny`e issledovaniya i muzejny`e proekty` MAE` RAN v 2008 g. – SPb., 2008. – 300 p.

11 **Zhirenov, S. A.** Kazirgi kolonerdegi lingvomadeni birlikterdin mazmuny` [The essence of linguocultures in the modern national handicraft] / A. S. Smanova, K. M. Bekbolatova // Torajgy`rov universitetinin habarshy`sy`. Filologiya seriyasy`. – 2021. – № 3. – 37–48 p.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

*А. А. Муса-Ахунов¹, К. О. Есенова²

^{1,2}Казахский национальный университет имени Абая,

Республика Казахстан, г. Алматы

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ ХАРАКТЕР ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК, СВЯЗАННЫХ С НАЗВАНИЯМИ ПИЩЕВЫХ ПРОДУКТОВ В КАЗАХСКОЙ И ДУНГАНСКОЙ КУЛЬТУРАХ

В статье проводится лингвокультурный анализ пословиц и поговорок казахского и дунганского языков. В процессе анализа лингвокультурных единиц приводятся взаимосвязь и этническая особенность культур казахского и дунганского народов. Дается анализ пословиц и поговорок, отражающих дунганскую национальную кухню, приводя эквиваленты названий, обрядов и обычаи из казахской национальной кухни. Этническую особенность и специфику народа в наибольшей степени отражает материальная культура, в том числе повседневная культура этноса. Этническое мировоззрение, верования и убеждения, социальные взгляды, обычаи и традиции, поверья и запреты, сформировавшиеся веками, нашли отражение в пословицах и поговорках, описывающих повседневную жизнь. Из них стоит выделить пословицы и поговорки, которые передают

особенности культуры кухни, традиций приготовления пищи, применяемых продуктов и их качеств. Дунганская национальная кухня, являясь наследником китайской культуры питания, имеет свои национальные колориты, которые внесла исламская религия. Дунганская кухня выделяется традициями и запретами, начиная с выбора продуктов для приготовления пищи и правилами поведения за столом, этическими и эстетическими нормами. В процессе лингвокультурного анализа лингвокультурем осуществляется сопоставление со схожими, а иногда и одинаковыми элементами в казахской культуре. Даются примеры пословиц и поговорок, показывающие этническое своеобразие дунганского этноса. Одна из ветвей духовной взаимосвязи казахского и дунганского народов находится в культуре кухни и нормах поведения, устоях, правилах и этикетах поведения в культуре национальной кухни.

Ключевые слова: лингвокультурология, культура кухни, дунганские пословицы и поговорки, духовная взаимосвязь, этническая особенность.

**A. Mussa-Akhunov¹, K. O. Essenova²*

^{1,2}Abai University,

Republic of Kazakhstan, Almaty

Material received on 12.12.22.

LINGUOCULTURAL NATURE OF PROVERBS AND SAYINGS ASSOCIATED WITH THE NAMES OF FOOD PRODUCTS IN THE KAZAKH AND DUNGAN CULTURES

The article provides a linguistic and cultural analysis of proverbs and sayings of the Kazakh and Dungan languages. In the process of analyzing linguocultural units, given the relationship and ethnic peculiarity of the culture of the Kazakh and Dungan people. Analyzes proverbs and sayings reflecting the Dungan national cuisine, giving equivalents of names, rituals and customs from the Kazakh national cuisine. The ethnic identity and specificity of the people is most reflected in the material culture, including the daily culture of the ethnic group. Ethnic worldview, beliefs and beliefs, social views, customs and traditions, beliefs and prohibitions formed over the centuries are reflected in proverbs and sayings describing everyday life. Of these, it is worth paying attention to proverbs and sayings that convey the peculiarities of the culture of the kitchen, the traditions of cooking, the products used and their qualities. Dungan national cuisine, being

the heir to the Chinese food culture, has its own national colors, which were introduced by the Islamic religion. Dungan cuisine stands out for its traditions and prohibitions, starting with the choice of food for cooking and the rules of behavior at the table, ethical and aesthetic standards. In the process of linguocultural analysis, linguoculture compares with similar and sometimes identical elements in Kazakh culture. Give examples of proverbs and sayings showing the ethnic originality of the Dungan ethnos. One of the branches of the spiritual relationship of the Kazakh and Dungan people is in the culture of cuisine and norms of behavior, foundations, rules and etiquette of behavior in the culture of national cuisine.

Keywords: cultural linguistics, cuisine culture, Dungan proverbs and sayings, spiritual relationship, ethnicity.

<https://doi.org/10.48081/LPQZ3711>

***M. V. Pimenova¹, G. Zh. Iskakova², T. B. Zhunussova³,
D. S. Ryspayeva⁴, L. E. Dalbergenova⁵**

¹International Humanitarian University
named after P. P. Semyonov-Tien-Shansky,
Russian Federation, St. Petersburg

^{2,3,4,5}Sh. Ualikhanov Kokshetau University,
Republic of Kazakhstan, Kokshetau

INTERPRETATION OF THE CONCEPT «GOODNESS» IN FOLK TALES OF KAZAKHSTANI PEOPLE

The study is dedicated to the analysis of the peculiarities of a child's linguistic worldview and values formation through fairy tales. The aim of the study is to identify the linguistic units representing the nominative field of the concept «Jaqsylыq / goodness», on the material of fairy tales. The algorithm used by the authors to determine language units is based on the analysis of lexical, morphological, stylistic and textual levels that verbalize the concept in fairy tales. This approach is based on the integration of methods of cognitive and linguocognitive analysis and associative experiment. The research materials are the fairy tales from the book «Folk Tales of Kazakhstani People». Also, in the present research interrelationships of linguistics, cognitive linguistics and culture, different points of view of scientists on the term concept are considered. The description of the concept «Jaqsylыq / goodness» is based on the analysis of the dictionary entries that revealed its conceptual content as a whole. The concept was analyzed in fairytales, which allowed to see the reflection of national reality through language. The formation of the concept in the linguistic consciousness was revealed on the basis of the associative experiment with the concept «jaqsylыq/goodness» and on the results of the analysis of the vocabulary of 10–11 year-old schoolchildren. The results of the research work may be used in the field of cognitive linguistics, cultural linguistics.

Keywords: fairy tales, linguistic image of the world, method of linguocognitive analysis, method of associative experience, concept of «goodness».

Introduction

Folk literature is very important in studying the philosophy, history, culture, mentality and language of a nation. Folkloric texts are the basis for the research of various linguistic disciplines: language history, anthropological linguistics, sociolinguistics, psycholinguistics, national linguistics and cultural linguistics. Folklore reflects the nation's cognitive image of the world through the language. A fairy tale is known as a genre of interest to researchers due to its features such as narration, content (meaning) and imagery. These features attract the attention of specialists in the field of cognitive linguistics. In a fairy tale, at the intersection of culture and language, the way of thinking of a large national group of people is objectified; the mechanism of formation and development of mental images (concepts) of collective consciousness is clearly visible. The collective consciousness of people is a set of dynamic thinking units in constant interaction as a form of representation of reality. These linguistic units are concepts. In a fairy tale, concepts have an additional function, that is, they do not only show the object, but also show the result of its transformation from an object of real reality to an object of fictional reality (fantasy).

Materials and methods

Since the analysis of fairy tales was carried out in the research work, the method of complex analysis of the text was used, i.e. descriptive, method of cognitive analysis. A descriptive-analytical method was used to study the linguistic literature on the research problem, to sort out the opinions of scientists and draw a conclusion. Also, the cognitive method used during the study of the text made it possible to identify the information and hidden thoughts behind the text.

Description of the content of the concept is usually carried out using the method of linguocognitive analysis, which uses two main approaches: logical and semantic-cognitive. That is, the research first begins with the analyzed concept, identifies all linguistic means that represent it, and then analyzes them. Secondly, in order to determine the semantic content of the concept, it is intended to analyze the contexts of its use. These two approaches complement and expand each other's capabilities. We can analyze the linguistic and speech objectivity of the concept by describing the lexical-semantic paradigmatics and syntagmatics of the word called «concept». Also, sorting of theoretical materials, working with dictionaries, and associative practice methods are used in the research work.

The aim of the article is to consider the concept of «goodness», which is objectified and often used in the texts of the Kazakhstani ethnicities' folk tales. The research material is the fairy tale texts from the book «Folk Tales of Kazakhstani People» [1].

Results and discussion

In modern linguistics, conceptual studies are actively conducted in two main directions – cognitive linguistics and linguistics. Many conceptual studies and theoretical principles, cognitive linguistics, and linguistic studies demonstrate that linguistics is heading in an anthropocentric direction. One of the main problems of cognitive linguistics is cognitive meaning. The meaning of linguistic units is studied in connection with the human thinking system. The main concepts that are emphasized in this direction: world image, linguistic image of the world, world model or cognitive model. Cognitive meaning is considered as cognitive information transmitted through language. Cognitive semantics is a science that studies the conceptual knowledge in the human mind, which is created through language, through the cognitive model. Linguistics is a science that emerges from the junction of linguistics and cultural studies, and studies the categories of folk culture reflected and fixed in language from the point of view of linguistics [2, p. 28]. Linguistic studies use language to investigate laws of social, cognitive, ethical, aesthetic, political, moral, spiritual, and domestic spheres with national character. Linguistic studies aims to recognize the expression of national identity in language, language facts, and spiritual culture of the people through cognitive, ethical, aesthetic categories, and to determine their function and place [3, p. 19].

The research subject of cognitive linguistics is a cognitive concept, and the research subject of cultural linguistics studies is a cultural concept.

Analysis of the definitions [4, p. 251], [5, p. 14], [6, p. 56], [7, p. 24], [8, p. 19], [9, p. 24] of the term “concept” shows that concept is directly related to thought and logic, defines the things and phenomena of existence in a general way, and is a phenomenon related to cognition. Linguistic units allow us to see and describe the representative basis of a certain concept in the structure of the text as a whole.

The works and discoveries of such scientists as A. Kaidar, N. Vali, Zh. Mankeeva, G. Smagulova, B. Nurdauletova, G. Sagidolda in Kazakh linguistics and V. A. Maslova, F. de Saussure, E. Sepir, V. N. Telia, A. P. Babushkin, V. I. Karasik, V. V. Kolesov, M. V. Pimenova, Z. D. Popova, G. G. Slyshkin, I. A. Sternin et al. etc. also can be mentioned. Cognitive linguistics is the leading direction of the functional paradigm of the present period, establishing a connection between language units, signifiers, and mental features. Researcher V. A. Maslova divides concepts into personal concepts, concepts related to people’s age characteristics and national concepts [10, p. 41], R. M. Frumkina distinguishes concepts in the language system into universal concepts and concepts of national-cultural significance [11, p. 3].

During the analysis of coded images as a linguistic and cultural phenomenon, important factors – traditional positions, customs, and rituals – stereotyped in the consciousness of the national collective should be taken as a basis. Traditional positions marked in language and consciousness is considered to be the cultural ideals of national life. Although the language is coded differently, behind it lies the mentality of the people and their true outlook on life.

The most interesting linguistic material for the study of the concept, in our opinion, is fairy tales. A fairy tale, as one of the main genres of oral folk art, shows and allows one to feel the essence of common human values and common life experience. Concepts related to the moral and ethical evaluation of a person occupy an important place in the mind of the Kazakh people: «truth», «lie», «goodness», «badness», «work», «destiny» and others. In this article, we will consider the concept of «goodness», which is widely reflected in folk tales.

An important component in the description of concepts is to refer to dictionaries that allow forming a concept and understanding of its semantic content as a whole.

Dictionaries define «good» and «goodness» as follows:

Good – adjective

1. Pleasant, positive, kind. Ol Sharipaga en jaksy, en asyl sylaryn shertedi (T. Akhtanov, Boran).

2. A good, virtuous [person] with abundant moral qualities. *Jaqsymen joldas bolsan, jetersin muratqa, jamanmen joldas bolsan, qalarsyn uiatqa* (Kazakh proverb).

3. A strong man of the old village, an aristocrat. *Eldin jaqsylary tegis jinaldy, bitimge biler kiristi, kajylar bas kosty* (H. Yesenzhanov, Ak Zhayik) [12, p. 549].

Goodness -noun

1. Good deed, grace. *Lazzat onyn sol jaqsylygyn omir boiy umytar emes* (T. Akhanov Boran).

2. A quality in a person or thing. *Sol aitqandai, kutaptyn jaqsylygy, jamandygy oz aldyna* (S. Seifullin, Shyg.) [12, 550 p.].

Goodness – good in the broadest sense of the word, an expression of value that expresses the positive meaning of something in relation to a certain standard or this standard» [13, p. 675];

Goodness is a good, useful deed, beneficence, charity, kindness, charity, spiritual wealth, wealth, property» [14, p. 99];

Goodness is good, useful, the opposite of evil; [15, p. 137];

Goodness – 1. in material sense, property or wealth, gift, special property; 2. a good, honest and useful deed in the spiritual sense, a deed that requires duty as a human, civil, family person; against evil and evil» [16, p. 443];

Looking at the list of synonyms for the lexeme «Goodness,» we find: *Jaqsylyk, meirbandylyk, qaiyrymdylyk, raqymdylyk, meirimdulik, imandylyk*. Being kind to someone, taking care of someone [17, p. 399].

In the phraseological dictionary of the Kazakh language, the lexemes «good», «goodness» can be found in the following regular phrases: *Jaqsy aty keledi* – Fame and praise will be yours. *Jaqsy-jamandy ajyratty* – He knew the place of death, he knew right and left. *Jaqsy jatyp, jaily turynyz* – A wish saying when you fall asleep, before going to bed. *Jaqsy it olıgın korsetpeidi*. – He does not insult anyone, he does not make eye contact and goes aside. *Jaqsy korındı* – smeared, flattered. *Jaqsy soz* – jarym yrys– A pleasant word does not help the soul. *Jaqsylygyñ aldynnan shyqsyn* – May the good deeds you do to others come back to you. *Jaqsynyñ şarapaty* – Benefits, help, and charity of a good person. *Jaqsysyn asyrdy, jamanyn jasyrdy* – He protected his honor in front of the public and other phrases [18, p. 228–229].

Analyzing the data in the dictionaries, the lexeme «goodness» is a morally correct, useful, good, pleasant thing; we can conclude that it means something that gives people hope, freedom and happiness.

This concept is reflected in the text of the fairy tale through linguistic tools, including lexical, morphological, stylistic and textual tools. Taking into account the field structure of the concept of «goodness», we decided to consider its linguistic representation.

The core of the concept for «Goodness» is formed by the lexeme «good». The lexeme «good» appears 39 times in the book «Folk Tales of Kazakhstan People» (34 folk tales), which is used as the analysis material. At the lexical level, the units that make up the field of the concept of «Goodness» are mercy (6), joy (10), trust (5), friend (32), concern (7), gratitude (6), forgiveness (5), love (5), a total of 76 language units are found.

At the morphological level, the following language units are used to describe the field area, nouns: kindness (6), charity (2), faith (5), joy (10), hope (1), laughter (2), friend (32) comrade (10), work (5), knowledge (4), mind (7), life (20), flame (5), warmth (2); adjectives: kind (3), kind (7), beautiful (15), smart (12), honest (14), cheerful (3), many (74), happy (5), confident (3), special (3) and verbs: thank (6), rejoice (3), rejoice (1), love (15), forgive (5), worry (2), love (5), live (31). Considering the frequency of use of words, nouns are used more than adjectives and verbs in describing the field area of the concept of “goodness” at the morphological level.

At the syntactic level, free phrases, phraseological units or whole sentences are used to describe the field of the concept of «goodness». For example: *Kuanyshtan tobesi kokke zhetti* («Two neighbors» Azerbaijani folk tale); *Kozderi ottai jandy* («The most precious» Russian folk tale); *Bakytty omir suripti* (a folk tale from

the «Broom is a genie»); *Zulym aidahardy zhenip, bakytty da bayandy omir surdi* (Mongolian folk tale «Old Man Dalantay»); *Bakytty kanattary kustardyn kanattaryna kustardyn kanattarynan kem emes* («Andrey the smartest of all» Belarusian folk tale); *Zulymdyk arkashan oz jazasyn alady, al meirimdi ister ushin adamdar arkashan sauap alady* (Turkish folk tale «Sedef Sister»); *Jaksylygyn bagalau* (Azerbaijani folk tale «Two neighbors»); *ashuy tarkau, kek saktamau* («How was Se Dong related to the king?», a Korean folk tale).

At the textual level, the symbol of «goodness» is reflected through fairy tale characters. For example, in the Kazakh fairy tales «*Aldar Kose*», «*Kojanasir*», in the Russian fairy tales «*Ivanushka*», «*Marya Tsarevna*», in the Bashkir folk tale «*Yuldybay*», in the Armenian folk tale «*Arev and Krag*», in the German fairy tales «*Dwarves*», in the Korean fairy tale «*Se Don*» and others.

The antonym of the lexemes «good», «goodness» is «bad», «evil», «evil». In fairy tales, good and bad, heroes and villains are parallel. In all fairy tales, good triumphs over evil and the story ends with happiness. The triumph of good over evil in various folk tales demonstrates that people reflect the collective moral and aesthetic values. The following examples prove it (1), (2), (3), (4), (5):

(1) «*Jigit gusliunde oinap edi, khalyq bi bilep, tıptı it pen mysyq ta bilep ketedı. Al jigit bolsa, qaraqsy bir qap altyndy özi berip, öz kınäsın moınyna almaıynşa, guslimen oınauyn toqtatpady. Soıtip, dırmenshını bosatyp, karakshyny darga asady*» («*Siqyrly gusli*» Ukrain folk tale).

(2) «*Sol uaqyttan beri maishabak Baltyq tenızınin hانشаймы atanyp, al kambala bolsa, ozınin aljapqyshyn kiip, qyzganyshstan auzy kisaiyp kalypty*» («*Maishabaq pen Kambala*» Polish folk tale).

(3) «*Soıtip, qyryq kun, qyryq tun toıladı. ogei shesheshin, iagni qara uazırdın qyzyn qyryq bolikke bolıp tastapty. Zulymdyq arqaşan oz jazasyn alady, al meirimdi ister ishın adamdar arkashan sauap alady*» («*Sedef qaryndas*» Turkish folk tale).

(4) «*Qumyrsqa bidaidyn barlygyn ambarga tasyp, toq bolyp omir suredi. Al erinshek tulkinin qys boiy qarny ash bolyp otedı*» («*Tulki men qumyrsqa*» Kirgiz folk tale).

(5) «*Aidahar tasty ozine bailap, teñizge kirdı de, suga batyp ketti. Osylaisha, Dalantai jane onyn agalary – Tonti, Binti, Hanti, Tanti jane Unti – zulym aidahardy jenip, baqytty da baiandy omir surdı*» («*Qart Dalantai*» Mongol folk tale).

It was mentioned above that in V.I. Dahl's explanatory dictionary, the concept of «goodness» is used in the sense of «property or wealth». However, this meaning is not used in the description of the concept of «goodness» in the texts of the fairy tales. The moral meaning of the said concept is mainly expressed in the following: «Wealth should be collected in an honest way» (Azerbaijani folk tale «Two Neighbors»).

So we defined linguistic units that describe the core and field area of the concept of «goodness» (at the lexical, morphological, syntactic and textual levels). The conceptual core of the concept of «goodness» is the lexeme «good». In the semantic field of the concept symbols of kindness, trust, joy and friendship were placed. In the near periphery there are tokens of gratitude, companionship, work, life, loyalty, and knowledge, while in the far periphery there are tokens such as warmth, enthusiasm, passion, hope, and laughter.

The analysis of these representatives shows not only the linguistic image of the concept of «goodness», it allows us to form a conceptual approach to the evaluation and acceptance of folk moral values inherent in the collective linguistic consciousness, as well as to preserve national culture and pay attention to it through the rich language tools found in folk oral literature (including fairy tales).

Associating is a mutual connection of two different cognitions (realized through the abilities of feeling, understanding, thinking and imagining). Although this concept appeared in the time of Plato and Aristotle, the scientific name «association» was introduced by J. Locke in the 17th century. Association is a connection between a known object or phenomenon based on personal subjective experience. From the associative experience, the subject's acquired culture and life experience are observed. Closely related to the concept of association is the concept of associative field in science. The associative field is «a set of linguistic units, conceptual, material and functional similarity defining phenomena united by the commonality of content. It is understood as the transmission of associated words, supporting words» [19, p. 183]. The associative field of any lexical unit is closely related to the linguistic image of the world. Therefore, the analysis of the composition of the associative field paves the way to obtaining a lot of information from the worldview, psychology, way of life, and traditions of the nations. Recently, *associative experience* has been widely used in linguistics and psychology. It has its own research procedure. The final product of psycholinguistic associative practice is a *set of associates*. It is adjusted according to the degree of frequency. Associations are the first mental signals that appear in the human mind when recognizing the world.

An associative experiment on the concept of «goodness» was conducted to determine the range of words in the vocabulary of 10–11-year-old schoolchildren, and create a set of associates to determine the concepts and concepts formed in their linguistic minds. The goal of the experiment is to compile a set of associates for the concept of «goodness». Before conducting the experiment, the experiment participants were familiarized with the research work through an information agreement and obtained their written consent to participate in the experiment. 21 schoolchildren aged 10-11 took part in the experiment.

As an additional task, children were asked to read the Turkish folk tale «Sedef Karyndas». After they got acquainted with the text of the fairy tale, they were asked to describe «goodness» in five words. There were children who answered with six or seven words instead of five, regardless of the conditions of the experiment. All the answers were taken into account. The examination of the results of the associative experiment obtained with the participation of schoolchildren is as follows (Figure 1): kindness – 19, mother – 13, loyalty – 12, orphan girl – 12, kind deeds – 12, cleanliness – 11, joy – 8, three birds – 8, beauty – 7, brothers – 7, seven Saints – 5, magician – 4, reward – 2.

Figure 1 – A set of associates related to the concept of «goodness».

As we can see, according to the fairy tale line related to the concept of «goodness», schoolchildren first of all mentioned the word «mercy». At the beginning of the fairy tale a kind mother is described. That is why 13 respondents associated goodness with their mother. After that, the schoolchildren mentioned «loyalty» of the orphan girl to her brothers, the joy of meeting her brothers. The children, who noticed that the orphan girl fell into the healing lake with the words «purity, whiteness» and the black spot on her forehead disappeared and became beautiful, connected goodness with the symbols of purity and beauty. As a result of the experiment the range of words in the vocabulary of 10-11-year-old schoolchildren connected with concept “goodness” was determined.

Conclusion

A fairy tale is a multidimensional phenomenon of human culture, its compositional-plot nature. It is different from other genres in terms of conveying a

certain idea to the addressees, in terms of the variety of its functions, and in terms of the variability of its addressees. In a fairy tale, various situations that occur in everyday real life are described, and in the interpretation of its main idea, it appeals to the imagination of a listener or reader, and tries to convince the reader that the story being told is real. After all, one of the main tasks of a fairy tale is to explain the phenomena in the environment.

Another feature of a fairy tale is that it is always connected with reality, and it is the basis for the ideological content, language, plots, motives and images of the fairy tale. The text of fairy tales shows the way of life, national characteristics, traditions, national values, working conditions, natural conditions, and sometimes even political conditions of a certain people. For example, in fairy tales about animals, there are foxes, bears, rabbits, wolves, cats, mice, etc. characters are used. And each of these characters has their own place in the fairy tale, their own image and personality.

The cognitive and educational value of a tale cannot be overemphasized. Fairy tale characters are conditionally divided into two groups: positive and negative. A positive character is a person (in some cases an animal/plant or plant) who extols goodness, justice, and good qualities. A good character usually overcomes evil, cruelty and injustice in a fairy tale. The image of the «savior hero» can be found in most folk tales.

In the present research work linguistic units that express the concept «goodness» at the lexical, morphological, stylistic and textual levels in fairy tales were analysed. Based on explanatory, phraseological, and synonym dictionaries, the semantic field and core of the concept «goodness» were studied. Although it is stated in the dictionary data that the lexeme «goodness» is also used in the sense of «property or wealth», it was found that this meaning is not used in the description of the concept of “goodness” in the fairy tale texts. In fairy tales, the moral value of this concept is mainly taken into account. Using the method of linguocognitive analysis, the field of the concept of «goodness» was defined. The field of the concept «goodness» is formed by the lexemes «good deed», «kindness», «joy», «friend», «faith», «heart», «hope», «hard work». we came to the conclusion. In accordance with the results of the associative experiment, it was revealed that the concept «goodness» is formed in the linguistic worldview of children.

The results of this research work can be used in cognitive linguistics, research in the field of linguistic and cultural studies, as well as in the study of individual concepts. The scientific article was prepared within the framework of the implementation of the project «Multicultural space: study of the folklore of the people of Kazakhstan» under the budget program «Grant financing of young scientists on scientific and scientific and technical projects for 2020-2022» of IRN «AP08052732».

References

- 1 **Ryspayeva, D. S., Borgul, N. M., Astafieva, Yu. V., Ashimova, A. K., Ahmetova, G. S., Iskakova, G. Zh.** Qazaqstan halqy ertegileri. Skazki narodov Kazakhstana. [Folk Tales of Kazakhstani peoples] [Text] – Kokshetau, – 2020. – 274 p.
- 2 **Alimzhanova, G. M.** Sopostavitelnaya lingvokulturologiya: vzaimodeistvie yazyka, kultury i cheloveka. Monografiya [Comparative linguoculturology: the interaction of language, culture and a humanbeing: Monograph] [Text] – Almaty, – 2010. – 319 p.
- 3 **Karasik, V. I.** Yazykovoi krug: lichnost, koncepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse] [Text] – Volgograd : Peremena, 2004. – 477 p.
- 4 **Salqinbay, A., Abaqan, E.** Lingvistikalıq tusindirme sozdik [Linguistic Explanatory Dictionary] [Text] – Almaty : Sozdik-Slovar, 1998. – 304 p.
- 5 **Aldasheva, A.** Madenietaralıq kommwnikaciya jane audarma maseleleri [Intercultural communication and translation issues] [Text] // «Til jane Jahandanu: bugini men bolaşaq» atty halyqaralyq qylymi teoriyalıq konferenciya materialdary. – Almaty : Arys, 2008. – P. 3–16
- 6 **Islam, A.** Ultyq madeniet konteksindegi dunienin tildik sureti: Fil.gyl. dok.dis. [Language picture of the world in the context of national culture] [Text] – Almaty, 2004. – 340 p.
- 7 **Popova, Z. D., Sternin, I. A.** Yazyk i natsional'naya kartina mira [Language and national picture of the world] [Text] – Izd.3., pererab. i dop. Voronezh: «Istoki», 2007. – 61 p.
- 8 **Stepanov, Yu. S.** Konstanty : Slovar' russkoj kul'tury: Opyt issledovaniya [Constants: Dictionary of Russian Culture: Research Experience] [Text] – Moscow : Shkola «Yazyki russkoj kultury», 1997. – 824 p.
- 9 **Boldyrev, N. N.** Kognitivnaya semantika: kurs lekcii po anglijskoi filologii [Cognitive Semantics: Lecture Course in English Philology] [Text] – Tambov: Izd-vo TGU im. G. R. Derzhavina, 2002. – 123 p.
- 10 **Maslova, V. A.** Vvedenie v kognitivnuyu lingvistiku: ucheb. posobie [Introduction to cognitive linguistics: manual] [Text] – Moskva: Flinta, 2004. – 296 p.
- 11 **Frumkina, R. M.** Konceptualnyi analiz s tochki zreniya lingvista i psihologa [Conceptual analysis from the point of view of a linguist and psychologist] [Text] // Nauchnotekhnicheskaya informaciya. – 1992. – Ser. 2. – № 3. – P. 3.
- 12 **Zhahina, B.** Sozzhasamdy oqutuga qosymsha: Oqu quraly. [Addition to word formation training: tutorial] [Text] – Almaty : “Evero” baspanahasy, 2006. – 147 p.

13 **Pichyov, P. L., Fedoseev, F. N., Kovalyov, S. M., Panov, V. G.** *Filosofskii enciklopedicheski slovar [Philosophical Encyclopedic Dictionary]* [Text] gl. redakciya: Moscow : Sov. enciklopediya, 1983. – 840 p.

14 **Abramov, N.** *Slovar russkih sinonimov i skhodnyh po smyslu vyrazhenii [Dictionary of Russian synonyms and expressions similar in meaning]* [Text] – Moscow : Russkie slovari, 1999. – 433 s.

15 **Ozhegov, S. I., Shvedova, N. Yu.** *Tolkovyy slovar russkogo yazyka [Explanatory dictionary of the Russian language]* [Text] 57 000 slov / pod red. N. Yu. Shvedovoj. Izd-e 20. – Moscow : Rus. yaz., 1988. – 750 p.

16 **Dal, V. I.** *Tolkovyi slovar zhivogo velikorusskogo yazyka [Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language]* [Text] v 4-h t. – Moscow : Drofa; Rus. yaz. – Media, 2011. T. 1. – 699 p.

17 **Bizaqov, S.** *Sinonimder sozdigi [Dictionary of synonyms]* [Text] – Almaty: Arys, 2007. – 640 p.

18 **Kenesbaev, I.** *Frazeologiyalyq sozdik [Phraseological dictionary]* [Text] – Almaty : Arys, 2007. – 800 p.

19 **Kubryakova, E. S.** *Yazyk i znanie. Na puti polucheniya znaniy o yazyke [Language and knowledge. On the way to learning about the language]* [Text] Ros. akademiya nauk. In-t yazykoznaniya. – Moscow : Yazyki slavyanskoj kul'tury, 2004. – 560 p.

Material received on 12.12.22.

*М. В. Пименова¹, Г. Ж. Искакова², Т. Б. Жунусова³,
Д. С. Рыспаева⁴, Л. Е. Дальбергенава⁵

¹П. П. Семенов-Тянь-Шанский атындағы Халықаралық гуманитарлық университет, Ресей Федерациясы, Санкт-Петербург қ.

^{2,3,4,5}Ш Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,

Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ «ЖАҚСЫЛЫҚ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Мақалада ертегі мәтіні арқылы бала танымында «әлемнің тілдік бейнесін», оның құндылықтар бағдарын қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Зерттеу жұмысының мақсаты ертегі мәтіндері негізінде «жақсылық» концептісінің номинативті өрісін құрайтын тілдік бірліктерді анықтау болып табылады. Мақала авторлары танымдық және лингвокогнитивті талдау, ассоциативтік тәжірибе

әдістерінің интеграциясына негізделген ертегідегі концептілерді вербализациялайтын лексикалық, морфологиялық, стилистикалық және мәтіндік деңгейде тілдік бірліктерді анықтау алгоритмін қолданды. Зерттеу материалы ретінде «Қазақстан халқы ертегілері» кітабындағы ертегі мәтіндері алынды. Когнитивтік лингвистика және лингвомәдениеттану салаларының өзара байланысы, тоғысатын жерлерін қарастырып, концепт пен ұғымның ара жігі ажыратылып, аталған мәселе бойынша ғалымдардың пікірлері сұрыпталды. «Жақсылық» концептісін сипаттауда концептіні қалыптастыруға, оның тұжырымдамалық мазмұнын тұтастай түсінуге мүмкіндік беретін сөздіктермен жұмыс жүргізілді. Әрі тіл арқылы ұлт болмысын танытуда үлкен рөл атқаратын ертегі мәтіндері арқылы аталған концепті тілдік тұрғыдан талданды. «Жақсылық» концептісіне ассоциативті тәжірибе жүргізіліп, 10–11 жастағы мектеп оқушыларының сөздік қорындағы сөздердің ауқымы анықталды, тілдік саналарында қалыптасқан ұғым-түсініктер сұрыпталып, ассоциаттар жинағы жасалды. Зерттеу жұмысының нәтижесі когнитивтік лингвистикада, лингвомәдениеттану саласындағы зерттеулерде қолданыла алады.

Кілтті сөздер: ертегі, әлемнің тілдік бейнесі, лингвокогнитивті талдау әдісі, ассоциативтік тәжірибе әдісі, «жақсылық» концептісі

*М. В. Пименова¹, Г. Ж. Искакова², Т. Б. Жунусова³,
Д. С. Рыспаева⁴, Л. Е. Дальбергенава⁵

¹Международный гуманитарный университет имени П. П. Семёнова – Тянь-Шанского,

Российская Федерация, г. Санкт-Петербург

^{2,3,4,5}Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова,

Республика Казахстан, г. Кокшетау

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОНЦЕПТА «ЖАҚСЫЛЫҚ» / «ДОБРО» В СКАЗКАХ НАРОДА КАЗАХСТАНА

В данном исследовании рассматриваются особенности формирования «языковой картины мира» ребенка, формирование его ценностных представлений через сказки. Целью исследования является выявление языковых единиц, составляющих номинативное поле концепта «жақсылық/добро» на основе текстов сказок. Авторами был использован алгоритм определения языковых единиц

на основе анализа лексического, морфологического, стилистического и текстового уровня, вербализующих концепты в сказках. Данный подход основан на интеграции методов когнитивного и лингвокогнитивного анализа, ассоциативного опыта. В качестве материала исследования послужили тексты сказок из книги «Сказки народа Казахстана». Также рассмотрены взаимосвязи, места сопряжения областей когнитивной лингвистики и лингвокультурологии, разграничены понятия и концепты, рассмотрены точки зрения ученых по данному вопросу. При описании концепта «жақсылық/добро», проводилась работа со словарями, позволяющими сформировать концепт, понять его концептуальное содержание в целом. Концепт был проанализирован в сказочных текстах, что позволило увидеть отражение национальной действительности через языковые формы. Проведен ассоциативный эксперимент по понятию «жақсылық/добро», определен диапазон слов в словарном запасе школьников в возрасте 10-11 лет, выявлена сформированность в языковом сознании данного концепта, проведен анализ ассоциаций. Результаты исследовательской работы могут быть использованы исследованиях в области в когнитивной лингвистике, лингвокультурологии.

Ключевые слова: сказка, языковая картина мира, метод лингвокогнитивного анализа, метод ассоциативного опыта, концепт

SRSTI 16.41.21

<https://doi.org/10.48081/POSF6868>**R. Zh. Saurbayev¹, A. K. Zhetpisbay²**

¹Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar

²Pavlodar Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar

ON THE QUESTION OF THE INTERNAL MORPHOLOGY OF A DERIVED AND COMPLEX WORD IN MODERN LITERARY ENGLISH

This article highlights the problems of modern word-formation in the English language. By their structure, complex and derived words are adapted to express and convey a figurative representation of the world: the presence of two or more bases presupposes an initial correlation with two or more referents, their comparison. Complex and derived words in modern English serve as a means of saving speech, as a way of concentrating information in compressive units, as well as imagery in a literary text, act as author's revisionalisms, all these issues are reflected in the presented article. The purpose of the study is to describe the morphological features of English nouns, the features of their structure and the process of formation of new units of nominative vocabulary.

The objectives of the study determined the range of tasks that needed to be solved in the process of work: to reveal the features of the morphological structure of English nouns; to study the manifestation of morphological features of English nouns in written speech on the example of English-language articles; to show the difference in frequency characteristics and the degree of productivity of word-formation methods in the system of English nouns.

The findings indicated in the article indicate the ability of a number of derived and complex words in the modern English language to show the morphological characteristics of certain parts of speech in their internal structure in the making of neologisms in modern English fiction.

Keywords: affixation, derived word, English language, explicitness, internal morphology, implicitness, word composition, word-formation.

Introduction

The lexical composition of any language in the world contains complex and derived words. In some languages, there are relatively few of them, for example, in Latin. Nevertheless, it can be argued that word-formation through word composition is characteristic of most languages. The ability of a language to form complex words reflects the peculiarities of the language world mapping of a native speaker of a particular language, its national and cultural specifics. Word-formation as an independent discipline has become a conscious goal of research only in recent decades. Despite the fact that word-formation is an independent branch of the science of language, it is inextricably linked with its other sections: morphology, syntax and lexicology.

Speaking about word-formation, they usually mean adding new words to the vocabulary of the language. Of course, the creation of new words is the main function of word-formation, and it is precisely this that is one of the most important linguistic mechanisms that ensure the infinity of the dictionary. At the same time, the role of word-formation is not only in the formation of new words, but also in the generation of words already existing in the language in speech. In this regard, it is impossible not to evaluate the role of word-formation, especially at the present time, when the role of the English language in the world is quite large. This determines the relevance of this research work.

In his book «Word-Formation of the English language» Karashchuk (1977) points out two main meanings of the term «word-formation». In its first meaning, this term is used to express the constant process of forming new words in the language. “The language is in a state of continuous development, including certain language processes, including the process of creating new lexical units. This process was called “word-formation.”

Materials and methods

Many scientific works and studies have been written on word-formation, and in particular on word composition and derived words. This problem was reflected in the works of Pashkeev (2014), Tsareva (1984), Arutyunova (2007), Karashchuk (1977), Arnoff (1981), Chomsky (1970), Bauer (1983) Saurbayev, Zhetpisbay, Demessinova, Kulbayeva, Vafeev (2021), Saurbayev (2013a), Saurbayev, Tekzhanov, Ergaliyev, & Amrenov (2013b). The relevance of this research lies in the need to study word composition as one of the most productive ways of modern word-formation in the world language, which is dictated by the need for a more in-depth study of this linguistic phenomenon in its insufficient coverage of the features of the functioning of complex words in the author’s artistic text; the need to study the ways of translating complex words, including author’s occasional words, in connection with the growing intercultural ties of the peoples of the world. Interest in the study of complex and derived words has been maintained for a long

time. I. I. Sreznevsky (1876) also wrote that in the composition of words and in the formation of expressions, the underlying power of each language is expressed most. We consider the most successful definition given by Meshkov (1976) thus, a complex word, according to the definition of Meshkov (1976), is understood as «a lexical unit formed from two or more bases by addition and allocated in the flow of speech on the basis of its integrity.»

Thus, we believe that a lexeme formed by composing two or more bases that has a common, unified semantics and structure and reflecting the specifics and a world language mapping of a particular language is a complex word. A derived word, however, represents a word obtained as a result of the word-formation process by affixation. The producing or motivating word is the source word, which is its basis.

The transformational method, that is used in this research proceeds from the fact that the entire variety of syntactic constructions of a language can be derived from a relatively small number of simple constructions. In the study, we also use component analysis, which is considered a discrete analysis, the competence of which includes: 1) decomposition of lexical meaning into semes; 2) their matrix description; 3) opposition of the semantic level to the linguistic one.

Results and discussion

A characteristic feature of many derived and complex words in the English language is their ability to express through their internal structure - semantic or morphological aspects peculiar to one or another (more often than the original) part of speech. This article is devoted to the consideration of this feature and the ways of its manifestation. In English, there are a number of derivatives, complex nouns and adjectives that have a temporary action characteristic. Moreover, the time expressed by these words can be equivalent to either a certain grammatical tense of an English verb, or real time. The first type of temporal equivalence is expressed, as a rule, through the semantics of the entire sentence or text (we can call such a manifestation implicit), the second type – through a combination of bases with affixes that have a certain grammatical meaning (explicit manifestation). It should be noted that the implicit temporal aspect is found during the transformation of a sentence with a derivative or complex word into a sentence in which this grammatical temporal form is expressed explicitly in the predicate.

For example: *In the country one expects, nothing of people; they are themselves not **bringers** of gifts (V. Prichett)* – we can transform it into the sentence «There is nothing to expect from people living in the village: they do not give gifts themselves.»

*Self-knowledge was turning her into a watcher, **a hesitator** (J. Updike)* – «*Self-knowledge turned him into an observing and hesitating person.*»

In these sentences, the implicit temporal aspect of the derived words **bringers** (*of gift*) – «those who give», **watcher** – «observing», hesitator – «hesitating» is equivalent to the grammatical Present Indefinite tense (...They themselves do not bring gifts; she watches, hesitates).

George was a late-grower both physically and mentally (F. Vickers) – «George both physically and mentally developed with a delay.»

Save for the greying of his hair and a certain thickening of his body, he seems to me remarkably little changed over the years (D. Jil). – «Except for the fact that his hair has turned grey, and he has grown fat, he seems to me remarkably little changed over the years.» *And now he's their puppet for the rest of his life. One sign is revolt, and he will be threatened with exposure – a receiver of stolen diamonds, a financier of kidnapping (H. Macinnes).* «And now he's their puppet for the rest of his life. Any expression of discontent – and he is under threat of exposure, because he hid stolen diamonds, financed the abduction of children.»

In the examples given, the implicitly expressed tense of the compound word late-grower – «the one who grows, develops late» and the derived words «greying» – «greying», thickening – «the appearance of fullness», receiver – «the one who shelters, accepts», financier – «the one who finances» is equivalent to the grammatical Past Indefinite tense (George grew late; Save for the fact that his hair became grey, his body thickened...; He received stolen diamonds, financed kidnapping).

There was a timid knock on the door which separated the two offices, and in an unnecessarily loud and infuriated voice Alfred commanded the knocker to enter (T. Caldwell) – «There was a timid knock on the door separating the two office rooms, and Alfred, in an unreasonably loud and angry voice, ordered the one who knocked to enter.»

The woman advanced on the shouters, a fist raised (A. Hailey) – «The woman approached the screaming people with her fist raised.»

At his door he looked up and down the road. There was no apparent watcher, but the lights of the car opposite the police station still shone through the rain (G. Green) – At the door of his house, he looked at the road in both directions. «There was no obvious observer, but the headlights of the car parked at the police station were still on.»

In these sentences, the temporal aspect of the derived words «knocker» – «the one who knocks», «watcher» – «the one who observes» is equivalent to the grammatical Past Continuous tense.

(...Alfred commanded the person who was knocking on the door...; the woman advanced on the people who were shouting...; ...Nobody was watching...).

She thought about her previous runnings-away from home (A Sillitoe) – «She thought about her previous escapes from her home...»

In this sentence, the time of the action, implicitly expressed in the compound word runnings-away - «shoots» is equivalent to the grammatical Past Perfect tense (She thought about the fact that she had run away from home...).

Here we have a madam whose idea was kill the first comer (P. Ustinov). - «Here is a madman who intended to kill the first one who comes.»

In the given example, the implicit temporal aspect of the derived word *comer* – «the one who comes» is equivalent to the grammatical Future Indefinite tense (...to kill the one who will come first). In the process of translation, the complex word the **first comer** is transformed by the syntactic construction.

Describing the presence of a temporal aspect in derivatives and complex words, implicitly expressed by a motivated verbal basis, it should be noted that one or another temporal aspect may coincide with the grammatical tense of the predicate sentence (...they are themselves not **bringers** of gifts; *George was a late-grower...*), or more often coincide «Save for the fact that his hair became grey, his body thickened, he seems to me remarkably little changed over the years» the grammatical tense of the predicate sentence is Present Indefinite, and the temporal aspect of the derived words greying, thickening – Past Indefinite, in the sentence *The woman advanced on the shouters, a fist raised* tense of the predicate of the sentence is Past Indefinite, and the temporal aspect of the derived word **shouters**

As part of the translation from English into Russian, we observe that the English compound words of the occasional **the knocker**, **the shouters** are translated by the participle knocking, shouting. The explicit manifestation of temporal characteristics in the studied words is observed in a number of word-formation models that express time through relations to an event or phenomenon (models prep. + N, post - + N) or regardless of events or phenomena (ex- +N model). the prefixes pre- («pre-»), post- («after-»), ex- («after-, ex -») serve as a direct indicator of the nature of time in these models. The time expressed by such derivatives is not grammatical, but real. For example:

He was born in pre-Nazi Berlin and came to New York City when he was ten (B. Woodward) – «He was born in Berlin before the Nazis came to power and moved to New York when he was ten years old.»

Pre-match tension would go after he had warmed up. (P. Brennan) – «the Tension that he felt before the match, usually took place after the warm-up.»

He had missed the post-beach drinkers... (R. Levine) – «He has failed to meet those people who usually drink after visiting the beach...»

Ex-husband, ex-airman Willie drove well (I. Shaw) – «Willie's ex-husband and ex-pilot drove the car well.»

The face of the ex-policeman was expressionless (A. Hailey) – «The face of the ex-policeman did not express anything.»

Concluding the consideration of the temporal aspect observed in a number of derivatives and complex nouns and adjectives, we note that this aspect is additional to the temporal aspect expressed by the predicate of the sentence; it makes the temporal characteristic of the sentence more diverse and thus clarifies and enriches the thought expressed by such a sentence.

A large group in the English language consists of derived and complex nouns and adjectives that can express a passive (Medvedeva 1982). At the same time, a passive, like time, can be expressed either implicitly or explicitly. The implicit form of the passive expression occurs mainly in compound words, one of the components of which is the participle II (models N + PII, Adv + PII, PII + Adv). For example:

The California-based club had achieved a national reputation for skill and dedication in fights to preserve what remained of the natural unspoiled beauty of America (A. Hailey). – «The club in California is known throughout the country for its persistent and successful struggle to preserve everything that remains untouched in the natural beauty of America.»

He rubbed his water-reddened hands over his face (D. Uhnak) – «He rubbed his face with his hands reddened from the water.»

Merton stood near the window, a tall thin figure wearing black trousers, a brown cardigan and well-polished, laced-up boots (A. Silioe) – «Merton stood at the window: tall, thin, in black trousers, a brown jumper and polished, laced shoes.»

In the compound words *California-based* – «located in California», *water-reddened* – «reddened by water», *well-polished* – «well-polished», *laced-up* – «laced», the passive form of the verb is implicitly expressed. The passive character of these adjectives is determined primarily by the passive meaning of the participle II. It is also possible to transform combinations with a complex adjective into combinations in which the passive form is expressed explicitly by ordinary grammatical forms (*California-based club* = club that is based in California; *water-reddened hands* = hands that are reddened with water; *well-polished boots* = boots that are polished well; *laced-up boots* = boots that are laced up). In these examples of works of fiction, the authors use the occasional *water-reddened hands*, *laced boots* to concentrate information in capacious structural and semantic units of word composition, which shorten and avoid the use of cumbersome syntactic constructions.

The explicit form of the passive expression is found in the substantive participles II, as well as in the word-formation models V + - ee, V + - able.

For example:

And now after some years in Germany of being the hunter, he was beginning to feel he was one of the hunted (H. Macinnes) – «once in Germany, he was a hunter for many years, and now he had the feeling that he's being hunted».

In business sometimes you were the pusher and sometimes the pushee (I. Shaw). – «In the case, you were sometimes the one who pushes, and sometimes the one who is pushed.»

And Jack was so easy, so devoted, so manipulateable (R. Levine). – It was so easy to communicate with Jack: he was so loyal, so controlled.»

In September, the apartment was not finished, but it was quite livable (J. Sussan) – «In September, the renovation of the apartment was still unfinished, but it was already possible to live in it.»

The noun the hunted – «the one who is being hunted» is a substantive participle II, which contains an explicit indication of the passive form of the original verb. In the derived words the *pushee* – «the one who is pushed», *manipulateable* – «the one who is controlled», *livable* – «habitable», the explicit expression of the passive is provided by the grammatical meaning of the suffixes-er, -ee, -able.

The presence of a passive form in a number of derivatives and complex nouns and adjectives takes place with the active form of the predicate sentence in which these words are used.

Thus, this passive form, as well as the tense aspect discussed above, is an additional grammatical characteristic of the sentence, aimed at clarifying and enriching its semantic content.

In English, there are derived nouns and adjectives that can express modality. Moreover, the modality in such derivatives can be manifested both implicitly and explicitly. We illustrate the implicit expression of modality with the following examples:

One of Wes's finest qualities is his easy, Southern-soft manner of gathering information. He is a good listener, and people tell him more than they intend (D. Uhnak) – «One of the best qualities of Vez is his relaxed, Southerner manner of receiving information. He knows how to listen to the interlocutor, and he says more than he would like to say.»

Sitting erect, waiting, she again despised the whole idea of the trip, with its enforced togetherness (I. Wallace) – «She sat straight while waiting and again felt disgusted with this trip, which forced her to be with everyone.»

In the derived words *listener* – «the one who listens», *togetherness* – «staying together», the modality is revealed by transforming sentences with these derivatives into sentences in which the modality is expressed explicitly (*He is a good listener.* = He can listen to people well...; with its enforced togetherness = ...that they all should (must) be together).

The explicit expression of modality takes place in derivatives formed by the V (N) + -able model. For example:

*Out had gone Caroline's rugs, draperies, pillows, piled on **unsuitable** couches* (H. Macinnes) – «Caroline's rugs, curtains, pillows were taken outside and piled on couches unsuitable for sitting.»

In the derived word *unsuitable* – «*unsuitable for sitting*», the modality is expressed by a combination of the verb base and the suffix -able, which has the grammatical meaning of both passive and modality, as well as the author's occasional for stylistic and for the purpose of saving speech efforts.

Note that, like the expression of the temporal aspect and the passive, the implicit and explicit expression of the modality and derivatives of nouns and adjectives is an additional grammatical characteristic of the sentence in which they are used (since there is usually no modality in the predicate of such a sentence).

We have considered a group of derivatives and complex nouns and adjectives that can express (explicitly or implicitly) some grammatical characteristics of the verb: the temporal aspect, passive, modality. Along with these groups, there are derived and complex adjectives in the English language, in the internal structure of which the morphological characteristics of the noun, primarily the plural, are manifested. This form is usually expressed implicitly. For example:

*The house was large, but was **servantless** now, and desolate* (D. Lawrence) – «The house was large, but now it had no servants (servants), and it was abandoned.»

*Ann's hair was limp and **string-like*** (I. Murdoch). – «Anna's hair was soft, like strings.

«As part of the words *servantless* – «without servants, without servants», *string-like* – «similar to strings», the original nouns *servant*, *string* express the multiplicity of people (objects) designated by them. Such a multiplicity is revealed on the basis of the semantics of the sentences in which they are used (there were no servants in the house, not servants; hair looks like strings, not a string).

The factory was a long, red-brick and straight-windowed building (Sillitoe) – «The factory was a long red brick building with straight windows...»

Esther locked the door of the mirror-lined room. (M. Loss) – «Esther locked the door of a room with mirrors placed in a row.»

In the compound words *straight-windowed* – «with straight windows», *mirror-lined* – «with mirrors placed in a row», the original nouns *window*, *mirror* implicitly express the plural (with straight windows, not with a straight window; with mirrors placed in a row, not a mirror).

In English, there is also a direct use of the morphological form of one of the original parts of speech, formed by affixes, which dictate the semantic task of a sentence or text, as part of a word (usually complex). This feature is characteristic

primarily for complex adjectives, in which morphological forms of degrees of comparison are used. For example:

*On all three he had changed the most. In a short time, he had become **balder, plumper and old-looking*** (R. Livine) – «on all three friends, he changed the most. In a short time, he became bald, got fat and looked older.»

She was a trifle taller and bigger-boned than the average girl of her class (J. Priestley) – «she was much taller and larger than the average girl of her circle.»

One of the most deeply familiar and longest-loved of human faces looked at him (S. Betlow) – «One of the very familiar and long-loved faces looked at him.»

*Stephen's exhibition closed on the last day of November. To his surprise, two of the **highest-priced** pictures were sold to an agent during the final week of the show* (A. Cronin) – «Stephen's exhibition closed on the last day of November. To his surprise, two of the most expensive paintings were sold to an agent in the last week of the exhibition.»

*The little Volkswagen was the fourth **largest-selling** car in America in 1969* (H. Robbins) – «The Little Volkswagen was the fourth among cars with very good sales in America in 1969.

«In the first example, a comparison of a person with his friends is expressed by external signs. The use of the qualitative adjectives *bald* and *plump* in a comparative degree (to express a higher degree of quality) entails the need to use the same degree of comparison in the complex adjective *old-looking* (also denoting the quality of a person). Therefore, the component *old* – (from the qualitative adjective *old*) receives a morphological formalization of the comparative degree. The same is observed in the second and third examples (*taller; bigger-boned; the most deeply familiar – longest-loved*). In the fourth and fifth examples, the use of the superlative in the composition of the complex is dictated rather by the semantic needs of the sentence organization.

Similar morphological changes can occur in complex words that have idiomaticity. For example:

*So Lola was happy to be the **best-minded** girl in town* (F. Forsyth) – «So Lola was quite happy that she was considered the most benevolent girl in town.»

*She was a fine woman. Old Swan used to say that when she was a girl she was **better-looking** than Louise* (S. Maugham) – «She was a fine woman. Old Swan used to say that when she was a girl, she was prettier than Louise.»

In these examples, the semantic needs of the organization of sentences strongly dictate the use of idiomatic compound words *good-minded* – «benevolent», *good-looking* «beautiful» in the superlative and comparative degrees.

So, the examples considered in the article indicate the ability of a number of derived and complex words in modern English to manifest morphological characteristics of certain parts of speech in their internal structure. At the same

time, this ability is expressed in different ways in different word-formation models: 1) through the semantics of a sentence or text that includes derived and complex words; 2) through the structural and semantic features of these words (due to the presence of affixes with a certain grammatical meaning in their composition); 3) by using the morphological form of one of the original parts of speech as part of a complex word.

When writing this paper, we set ourselves several tasks: to reveal the features of the morphological structure of English nouns, to study and compare their morphological features, as well as the difference in characteristics and the degree of productivity, word-formation methods.

In the course of our work, we found out that the morphological structure of English words, which has only a few inflectional inflections, is not burdened with morphological indicators of parts of speech, gender, and type of declension or conjugation, unlike other languages, such as Russian.

Using the example of English-language articles, the manifestation of morphological features of English nouns in written speech was studied. We have carried out work to determine the degree of productivity of word-forming methods in the system of English nouns. In total, the paper presents and analyzes three most productive methods in the system of English word-formation: affixal method, conversion, word composition.

In the word-formation relation, the noun of the English language is the richest part of speech. Suffixation is very widely represented.

Based on our practical work, the most productive suffixes in the English noun system were identified.

The next, productive way of word-formation in the English noun system, considered in this paper, is conversion. In general, the widespread use of conversion as a method of word-formation is closely related to the peculiarities of the grammatical structure of the English language and its history. To one degree or another, conversion is inherent in many languages, but it is in English that it is especially widespread. An important reason here is that morphological indicators of parts of speech are almost completely absent in this language. It was this circumstance that contributed to the wide spread of conversion and now this method of word-formation significantly replenishes the vocabulary of the English language.

Word composition is one of the most important means of language. It is one of the ancient ways of word-formation, which has preserved productivity in the English language at the present stage of its development. Thanks to him, the language replenishes its vocabulary and improves its structure. Complex words in the English language are formed according to certain models. These models differ

significantly from each other in many characteristics. The paper presents some of the most productive models of word composition in the English noun system.

The results of our practical work confirm the data given by O. D. Meshkov, P. M. Karashchuk on the degree of productivity of word-forming methods, namely suffixation and word composition.

Conclusions

Thus, we have considered modern methods of word composition and word-formation, which is dictated by the need to save speech effort, the factor of formation of neologisms, as well as the consideration of word-formation models through the prism of the semantics of the sentence itself and the text, as well as the use of morphological forms for the original word model in the process of word composition. The study of complex words in the context of artistic speech, i.e. limited by the scope of the work, it allows you to determine the significance of complex words, especially words with metaphorical meaning, in the transmission of the ideas of the work, its key images and ways of translation from the original language into the translated language.

Thus, we came to the conclusion that English, unlike, for example, Russian, has only a few inflectional inflections, which simplifies the morphological structure of words. An important point is that most of the English words are monosyllabic. Along with a large number of monosyllabic words, there are also derivatives and complex ones. Many of them, unlike simple words, are marked in terms of their belonging to parts of speech. The addition of a word-forming affix complicates the structure of the English word, but it still retains its relative simplicity.

References

- 1 **Aronoff, M.** Word-formation in Generative Grammar. London; Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1981. 134 p.
- 2 **Arutyunova, N. D.** Problems of morphology and word-formation (based on the material of the Spanish language). Moscow: Publishing House Languages of Slavic cultures, 2007.
- 3 **Bauer, L.** English Word-formation. Cambridge: CUP, 1983, 311 p.
- 4 **Chomsky, N.** Remarks on Nominalization. Readings in Transformational Grammar Waltham, Mass., P. 1970, 184–221
- 5 **Karashchuk, P. M.** Word-formation of the English language – Moscow, Publisher Higher School, 1977, – 302 p.
- 6 **Medvedeva, L. A.** Nominatives of passive meaning in modern English. Nominalization in modern English, – Kiev, 1982.
- 7 **Meshkov, O. D.** Word-formation of the Modern English language; Moscow Publisher: Nauka, 1976, – 245 p.

8 **Pashkeeva, I. Y.** Compound words in English-language literary texts and their translation into Russian: a monograph – Kazan: KNITU Publishing House, 2014, - 175 p.

9 **Saurbayev, R. Zh., Zhetpisbay, A. K., Demessinova, G. Kh., Kulbayeva, B. T., Vafeev, R. A.** The Principles of Economy in Word-Formation in Functional Styles of English. Arab World English Journal (AWEJ) Volume 12. Number 2 June 2021 Pp. 424-435. DOI: <https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol12no2.29>

10 **Saurbayev, R. Zh.** The Tagseme as a Component of Structural-Semantic Complexification of the Sentence, Middle East Journal of Scientific Research. 16 (3) Publications. 2013, 432–436. DOI: 10.5829/2013.16.03.11699

11 **Saurbayev, R. Zh. Tekzhanov, K. Kh., Ergaliyev, K. S., & Amrenov, A. D.** On the issue of structure-semantic and predicative features of semi-composite sentences and their functions in the bounds of paradigmatic syntax. Life Science Journal, 2013, 10(4), p. 1042–1050

12 **Sreznevsky, I. I. Nevostuev K. I. A note by Academician I. I. Sreznevsky.** - St. Petersburg : Publisher Science, – 1876, 400 p.

13 **Tsarev P. V.** Productive nominal word-formation in the modern English language. Moscow: Publishing house of Moscow State University, 1984. 225 p.

Material received on 12.12.22.

Р. Ж. Саурбаев¹, Ә. Қ. Жетпісбай²

¹Торайғыров университет,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.,

²Павлодар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

ҚАЗІРГІ ӘДЕБИ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ТУЫНДЫ ЖӘНЕ КҮРДЕЛІ СӨЗДІҢ ІШКІ МОРФОЛОГИЯСЫ ТУРАЛЫ

Бұл мақалада ағылшын тіліндегі заманауи сөзжасам мәселелері қарастырылған. Құрылымы бойынша күрделі және туынды сөздер әлем туралы бейнелі идеяны білдіруге және жеткізуге бейімделген: екі немесе одан да көп негіздердің болуы екі немесе одан да көп референттермен бастапқы корреляцияны, оларды салыстыруды қамтиды. Қазіргі ағылшын тіліндегі күрделі және туынды сөздер сөйлеуді сақтау құралы, ақпаратты қысу бірліктерінде шоғырландыру тәсілі, сондай-ақ көркем мәтіндегі бейнелеу ретінде қызмет етеді, авторлық ревизионализм ретінде әрекет етеді, осы мәселелердің

барлығы ұсынылған мақалада көрсетілген. Зерттеудің мақсаты-ағылшын зат есімдерінің морфологиялық ерекшеліктерін, олардың құрылымының ерекшеліктерін және номинативті лексиканың жаңа бірліктерін қалыптастыру процесін сипаттау.

Зерттеу мақсаттары жұмыс барысында шешілуі керек міндеттер шеңберін анықтады: ағылшын зат есімдерінің морфологиялық құрылымының ерекшеліктерін анықтау; ағылшын тіліндегі мақалалар мысалында жазбаша тілдегі ағылшын зат есімдерінің морфологиялық ерекшеліктерінің көрінісін зерттеу; айырмашылықты көрсету жиілік сипаттамалары және ағылшын зат есімдер жүйесіндегі сөзжасамдық әдістердің өнімділік дәрежесі.

Мақалада келтірілген тұжырымдар қазіргі ағылшын тіліндегі бірқатар туынды және күрделі сөздердің қазіргі ағылшын көркем әдебиетінде неологизмдер құру кезінде сөйлеудің белгілі бір бөліктерінің морфологиялық сипаттамаларын олардың ішкі құрылымында көрсету қабілетін көрсетеді.

Кілтті сөздер: аффиксия, туынды сөз, ағылшын тілі, эксплицитизм, ішкі морфология, имплицитизм, сөз тіркесі, сөзжасам.

Р. Ж. Саурбаев¹, А. К. Жетпісбай²

¹Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар,

²Павлодарский педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар,

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

К ВОПРОСУ О ВНУТРЕННЕЙ МОРФОЛОГИИ ПРОИЗВОДНОГО И СЛОЖНОГО СЛОВА В СОВРЕМЕННОМ ЛИТЕРАТУРНОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье освещаются проблемы современного словообразования в английском языке. По своей структуре сложные и производные слова приспособлены для выражения и передачи образного представления о мире: наличие двух или более основ предполагает первоначальную корреляцию с двумя или более референтами, их сравнение. Сложные и производные слова в современном английском языке служат средством сохранения речи, способом концентрации информации в единицах сжатия, а также образностью в художественном тексте, выступают в качестве авторских ревизионализмов, все эти вопросы отражены

в представленной статье. Целью исследования является описание морфологических особенностей английских существительных, особенностей их структуры и процесса формирования новых единиц номинативной лексики.

Цели исследования определили круг задач, которые необходимо было решить в процессе работы: выявить особенности морфологической структуры английских существительных; изучить проявление морфологических особенностей английских существительных в письменной речи на примере англоязычных статей; показать разницу в частотные характеристики и степень продуктивности словообразовательных приемов в системе английских существительных.

Выводы, указанные в статье, указывают на способность ряда производных и сложных слов в современном английском языке отображать морфологические характеристики определенных частей речи в их внутренней структуре при создании неологизмов в современной английской художественной литературе.

Ключевые слова: аффиксация, производное слово, английский язык, эксплицитность, внутренняя морфология, имплицитность, словосочетание, словообразование.

МРНТИ 16.01.45

<https://doi.org/10.48081/NIEQ5332>

***М. Д. Сахимзадина¹, О. А. Попович², Б. В. Нургожина³,
Н. И. Толокольникова⁴, С. Р. Худиева⁵**

¹КГУ «Средняя общеобразовательная школа №37»,

Республика Казахстан, г. Павлодар,

^{2,3,4,5}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

ЛИНГВОМЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УЧЕБНИКА РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ДЛЯ ШКОЛ С ГОСУДАРСТВЕННЫМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

Статья посвящена вопросам реализации лингвометодических принципов в существующих учебниках русского языка для школ с государственным языком обучения. Создание учебников русского языка и литературы для школ с государственным языком обучения, отвечающих современным требованиям и учитывающих специфику условий Казахстана, является важной проблемой, решение которой связано, в первую очередь, с ее лингвометодическим обоснованием. Лингвометодические и научные основы учебников русского языка и литературы определяются в качестве важной задачи в условиях обновленного содержания образования. В статье дан анализ типовой программы по учебному предмету «Русский язык и литература» для школ с государственным языком обучения, выявлены принципы представления грамматического материала в учебниках обновленного содержания образования; также в работе проанализированы и описаны лингвометодические особенности учебников русского языка и литературы для школ с государственным языком обучения в условиях обновления содержания образования; обоснована необходимость более системного изучения грамматики с целью успешного овладения всеми видами речевой деятельности (слушание, говорение, чтение и письмо); изучены и проанализированы представленные задания, упражнения в соответствии с целями учебной программой, которые способствуют формированию знаний о языковой системе и языковых единицах.

Ключевые слова: методические принципы, типовая программа, учебник русского языка, учебник русской литературы, учебное пособие, лингвометодические основы.

Введение

Проблема создания национально-ориентированных учебников по русскому языку и литературе для школ с государственным языком обучения традиционно определяется в качестве насущной и важной задачи лингводидактики средней школы.

Большой вклад в развитие методики преподавания русского языка и создания учебников внесли И. Алтынсарин, Н. И. Ильминский, А. В. Васильев, А. Е. Алекторов, В. В. Катаринский. Во второй половине XIX века разрабатываются и издаются первые учебники и учебные пособия для русско-казахских школ: «Самоучитель русского языка для киргизов» (1861), «Основы обучения русскому языку казахов» (1871), «Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку» (1879), «Киргизская хрестоматия» (1879), «К мудрости ступенька. Азбука для учеников начальных русско-киргизских школ» (1891), «Учебник русского языка для киргизов» (1893), «Первоначальный учебник русского языка для киргиз» (1894), «Букварь для киргизов» (1908).

В «Самоучителе русского языка для киргизов», первом учебном пособии на казахском языке, Н. И. Ильминский руководствовался принципом сопоставления русского и казахского языков. В реализации данного принципа автор опирался на лингвокультурологический материал, отражающий традиции и обычаи своего народа.

Такого же принципа придерживался и И. Алтынсарин в своем «Начальном руководстве к обучению киргизов русскому языку». Он считал, что «для киргизских детей необходима некоторая систематическая подготовка к пониманию как отдельных слов, так и основных грамматических правил» [1, с. 228]. Для этого в «Руководстве» предлагается система обучения русскому языку в таком порядке: имя существительное, имя прилагательное, имя числительное, местоимение, наречие, союз, предлог и глагол. В предисловии «Руководства» автор отмечает: «К такому заключению привел меня пятилетний опыт на учительской должности в одной из русско-киргизских школ, и лишь после преподавания по настоящему руководству дело обучения русскому языку пошло у меня успешно и правильно» [2, с. 9].

В. В. Катаринский совместно с казахами-учителями составил ряд учебников: «Учебник русского языка для киргизов» (1893), «Первоначальный учебник русского языка для киргиз» (1894), «Русско-киргизский и киргизско-

русский словарь» (1895), «Практические уроки русского языка для киргизов» (1909) и другие [3, с. 65].

А. Е. Алекторов – составитель учебников и учебных пособий: «К мудрости ступенька. Азбука для учеников начальных русско-киргизских школ» (1891) и «Киргизская хрестоматия. Сборник статей для перевода на русский язык для классного и домашнего чтения» (1898). Он пишет: «Обучение грамоте должно быть начато на природном (т.е. казахском) языке учащихся» [4, с. 57]. Разрабатывая учебники и учебные пособия, А. Е. Алекторов руководствовался принципом двуязычия, что способствует усвоению изучаемого материала.

Но несмотря на обилие дидактических материалов, монографий, диссертаций и научных статей по преподаванию русского языка и литературы в казахской школе до сих пор нет обобщающего труда, в котором было бы представлено изучение историко-педагогического развития методической науки в аналитическом аспекте за период с 1879 по 2000 гг. Имеющиеся научные исследования посвящены частным аспектам обучения русскому языку: обучению русской фразеологии А. А. Сейткужина [5, с. 295], комплексным единицам словообразования К. Л. Кабдолова [6, с. 72], анализу национально-регионального компонента в учебнике русского языка З. А. Махсудова [7, с. 187], формированию культуроведческой компетенции Б.З. Туребаева [8, с. 60] и др. У.А. Жанпеисова [9, с. 34], разработала теоретические основы обучения русскому языку в лексическом аспекте К. Н. Булатбаева [10, с. 83], предложила функционально-коммуникативный подход к обучению русскому языку в казахской школе, Р. Т. Касымова [11, с. 22], тезаурусно-ориентированную технологию формирования русской лексической компетенции учащихся начальных классов в школах с казахским языком обучения А. Ж. Мурзалинова [12, с. 205], обосновал пути формирования функциональной грамотности при обучении русскому языку старшеклассников казахской школы А. Жапбаров [13, с. 58], методологические и методические основы развития речи учащихся-казахов в процессе обучения русскому языку З. К. Сабитова, Л. Т. Кенжебаева, К. С. Склярченко [14, с. 45] – «Учебник русского языка для казахстанской средней школы в контексте интегрированного образования».

В условиях обновленного содержания образования приоритетной задачей является разработка и издание учебников, соответствующих государственным стандартам среднего общего образования, учебным программам, дидактическим целям обучения, воспитания и развития, требованиям базовой науки. Такой подход, на наш взгляд, обеспечивает фундаментальность знаний учащихся. Актуальным остается вопрос отбора содержания учебников и учебных пособий. Акцентируя внимание

на фундаментальности знаний, необходимо помнить о формировании коммуникативной компетенции учащихся. В учебниках русского языка для казахской школы необходимы не только правила языковой системы, но и «информация о том, как этой системой пользоваться не только в теоретической, но и в практической деятельности» [15, с.10]. «Овладение системой языка – это не просто кумулятивная (накопительная) деятельность, а интегрирование, вписывание частей в целое. Никакой единицей, дозой системы языка нельзя овладеть в полной мере, пока не усвоена система в целом» [16, с. 34].

Актуальность данного исследования определяется важностью изучения лингвометодических основ учебника русского языка и литературы, которые способствуют общему образованию учащихся, обогащают знанием основных законов и правил, языковых средств выражения мысли, являются основой формирования таких навыков, как слушание, говорение, письмо и чтение.

Целью исследования является описание лингвометодических основ учебника русского языка и литературы для школ с государственным языком обучения.

Материалы и методы

Для решения поставленных задач в исследовании использовались следующие методы: общенаучные методы анализа и систематизации, аналитико-описательный метод, включающий изучение и теоретический анализ методической и специальной литературы по проблемам исследования с последующим обобщением и описанием полученных выводов, источниковедческий анализ документов (учебных планов, программ, учебников), гипотетико-дедуктивный метод.

Результаты и обсуждение

Типовая программа по учебному предмету «Русский язык и литература» для школ с государственным языком обучения

Типовая программа по учебному предмету «Русский язык и литература» для школ с государственным языком обучения разработана в соответствии с Государственным общеобязательным стандартом среднего образования (начального, основного среднего, общего среднего образования), утвержденным постановлением Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 года № 1080 [17, с. 1].

Типовая программа по учебному предмету «Русский язык и литература» способствует становлению мировоззрения обучающегося, дает возможность пользоваться информацией различных сфер: социально-бытовой, социально-культурной, научно-технической, учебно-профессиональной; помогает ориентироваться в общемировом образовательном пространстве.

Целью обучения учебному предмету «Русский язык и литература» является совершенствование навыков речевой деятельности, основанных на владении системой разноуровневых языковых средств, соблюдении правил норм русского литературного языка, правил речевого этикета, что способствует развитию функциональной грамотности обучающихся.

Учебная программа направлена на развитие всех видов речевой деятельности: аудирования, говорения, чтения и письма.

По окончании основной средней школы обучающиеся должны свободно владеть языком на уровне B2 (продвинутый уровень) согласно CEFR – Европейской системы оценки уровня владения иностранным языком.

Задачами учебного предмета «Русский язык и литература» являются:

1) развитие навыков слушания, говорения, чтения, письма, необходимых для общения в социально-бытовой, социально-культурной, научно-технической, учебно-профессиональной сферах жизни;

2) формирование знаний о единицах языковой системы, правилах их сочетания, функционирования, навыков и умений конструирования синтаксических структур в соответствии с нормами и правилами русского языка;

3) формирование и развитие навыков мышления высокого порядка, направленных на анализ, синтез, оценку, интерпретацию полученной информации;

4) формирование навыка поискового, ознакомительного, исследовательского чтения, переработки прочитанной информации;

5) развитие навыков анализа произведений разной жанровой природы, аргументированного формулирования своего отношения к прочитанному; темы, идеи и особенностей композиции, сюжета произведения, языковых особенностей произведения, ключевых эпизодов, действий и поступков героев; особенностей стиля писателя; сравнения их с произведениями мировой литературы и произведениями других видов искусства;

6) обогащение словарного запаса обучающихся коммуникативно-актуальной лексикой и фразеологией русского языка;

7) формирование толерантного отношения к языкам и культурам разных народов;

8) Грамматический материал изучается в контексте лексических тем на основе текстов художественных произведений.

Объем учебной нагрузки по учебному предмету «Русский язык и литература» составляет [35, с. 130]:

→ в 5 классе – 3 часа в неделю, 102 часа в учебном году;

→ в 6 классе – 3 часа в неделю, 102 часа в учебном году;

→ в 7 классе – 3 часа в неделю, 102 часа в учебном году;

→ в 8 классе – 3 часа в неделю, 102 часа в учебном году;

→ в 9 классе – 3 часа в неделю, 102 часа в учебном году.

9) Содержание учебной программы организовано по разделам обучения, включающим виды речевой деятельности и использование языковых единиц.

Принципы представления лингвистического материала в учебниках обновленного содержания образования

Овладеть любым языком как средством общения невозможно без знания грамматики. Это положение особенно актуально для русского языка, так как он принадлежит к числу флективных языков, с разветвленной предложно-падежной и видовременной системой, обладает сложной системой синтаксических форм, специфическими особенностями словорасположения и др.

В основу отбора дидактического материала исследования при обучении русскому языку в 5–11 классах положены следующие основополагающие методические принципы:

1 Когнитивный принцип, согласно Т. А. Кульгильдиновой [18, с. 60] заключается в создании новой точки зрения в мировоззрении человека в результате познания другого языка, так как язык в качестве знаковой системы передает информацию о мире, связан с обработкой этой информации. По мнению А. А. Леонтьева [19, с. 386], в центре преподавания иностранного языка должно стоять овладение им как «строительным материалом» картины мира. Мы же рассматриваем этот принцип с позиций родного языка, поэтому формулируем следующим образом: когнитивный принцип состоит в формировании мировоззрения человека в процессе познания языка, получая через него информацию о мире, овладевая способами обработки этой информации как «строительным материалом» картины мира. Л. Г. Саяхова пишет, «Язык как составная часть социальной памяти, целостная система значений является ориентировочной основой как для познавательной деятельности, так и для деятельности общения. С принципом когнитивности связаны такие понятия, как память, внутренний лексикон, знания о мире, концепт, концептуальная картина мира, языковая картина мира, механизмы порождения, восприятия и понимания речи» [20, с. 67].

2 Принцип когнитивной интерпретации, отражающий специфику организации распределения выделенных когнитивных признаков по структурным макрокомпонентам концепта – образной, информационной составляющей и интерпретационному полю. Это позволяет наглядно представить, какие типы информации преобладают в концепте и каково их соотношение друг с другом.

3 Принцип «когнитивного моделирования в языке восприятия какого-либо феномена» (Т. А. Кульгильдинова). Согласно этому принципу выделяем в моделировании ориентировки:

а) по результатам действия, ее суть заключается в том, что дается образец текста без объяснения, ребенок моделирует текст по образцу, после получения результата анализируется продукт;

б) по процессу действия: помимо готового образца дополнительно сообщается полный набор существенных ориентиров, то есть предполагается работа по заданному алгоритму;

в) по объекту, суть которого состоит в том, что испытуемого специально учат анализировать объект и самостоятельно находить в нем систему ориентиров - целостную ориентировочную основу своего предстоящего действия – и после этого моделировать объект. Такое моделирование развивает в субъектах обучения способность самостоятельного преодоления трудностей.

4 Принцип полифункциональности в упражнении, отражающий специфику организации учебного процесса. Полифункциональность упражнений означает одновременное и параллельное овладение языковым материалом и речевой деятельностью в отличие от монофункциональных упражнений, характерных для традиционной методики и предусматривающих первоначальное овладение аспектами языка с последующим переходом к речевой деятельности. Упражнения одновременно решают несколько задач, представленных в определенной иерархической последовательности для каждого этапа урока.

5 Принцип концентрированности в организации учебного материала, суть которого касается объема учебного материала и его распределения на уроке. Увеличение объема учебной информации, обусловленное тематическим подбором текстов, объясняет необходимость концентрированности учебного материала. С другой стороны, концентрированность учебного материала оказывает активизирующее воздействие на познавательные процессы: обучаемый включается в более активный режим деятельности, который способствует максимальным проявлениям его творческих возможностей, в частности, возможности запоминать большие объемы информации без специального заучивания.

Правила и законы языка познаются детьми в практике живой речи. В средних и старших классах у ребенка нужно воспитывать привычку говорить грамматически правильно. К. Д. Ушинский подчеркивал необходимость с самых ранних лет формировать привычку правильной разговорной речи. Основой для усвоения грамматического строя является познание отношений и связей окружающей действительности, которые выражены в

грамматических формах. Формирование грамматического строя русского языка проходит успешно при условии правильной организации предметной и учебной деятельности, повседневного общения детей со сверстниками и взрослыми, специальных речевых занятий и упражнений, направленных на усвоение и закрепление трудных грамматических форм. Достижению поставленных целей и задач способствует правильный отбор языкового материала, который строится по следующим общим принципам:

1 Речевая направленность. Учитывается коммуникативная значимость, употребляемость в речи. Отбор ведется от речевой единицы – к лексике и грамматическим формам, а от них – к конкретным вариантам речевых единиц с учетом ситуации. Охватываются, прежде всего, опорные элементы, которые могут быть базой для расширения сферы речевой деятельности учащихся.

2 Тематическая обусловленность. Лексический и грамматический материал отбирается с учетом необходимости его для речевых действий учащихся в процессе изучения определенных тем, на которые разбит весь курс русского языка в средних и старших классах.

3 Лингвистическая и психологическая обусловленность. Учитывается:

- а) соотнесенность явлений в русском языке;
- б) соотнесенность явлений русского языка с явлениями родного языка;
- в) продуктивность;
- г) частотность.

4 Комплексность. Учитывается взаимосвязь лексики, грамматики, фонетики и орфографии; сочетаемость грамматических элементов; возможность употребления в письменной и устной речи.

5 Типичность, образцовость, т.е. способность служить моделью, образцом для употребления по аналогии.

6 Максимальная дифференциация и возможность обобщения.

7 Доступность, оптимальный объем.

В целях формирования грамматической компетенции учащихся предусматривается усвоение морфологии и синтаксиса изучаемого языка. Категории морфологии и синтаксиса тесно связаны между собой: каждая часть речи выполняет определенную синтаксическую функцию, части речи функционируют в сообщении и для сообщения, участвуют в образовании словосочетаний и предложений. Развитие грамматической компетенции обучающихся осуществляется на базе понимания таких понятий, как часть речи, спряжение, склонение, наклонение глаголов, род существительных, главные и второстепенные члены предложения и др. Поэтому формирование грамматических навыков реализуется в течение всего учебного процесса обучения русскому языку.

Изучение грамматики организовано следующим образом: в 5 классе синтаксис завершает изучение русского языка, располагаясь после морфологии, словообразования и лексикологии, в 6 классе учащиеся продолжают изучать морфологию и синтаксис наряду с лексикой и словообразованием, в 7 классе изучение морфологии занимает весь учебный год.

В центре морфологии стоит слово как носитель морфологических категорий и систем форм, что слово входит в грамматические классы слов, называемые частями речи. В 5 классе внимание учащихся акцентируется на сопоставлении лексического значения слова и смыслового значения слова как части речи. Например, упражнение 277 предлагает распределить по группам в зависимости от того, что они обозначают:

- 1) вещь;
- 2) живое существо;
- 3) понятие;
- 4) состояние и т.д.

Лексико-грамматический принцип сохраняется и в других классах. Пятиклассники изучают такие части речи, как имя существительное (одушевленные и неодушевленные; собственные и нарицательные; род число; число), имя прилагательное (склонение имен прилагательных), имя числительные (количественные, порядковые, склонение порядковых числительных), местоимение (личные, притяжательные, вопросительные), глагол (неопределенная форма глагола, времена глагола). При составлении заданий учитываются принципы взаимодействия морфологии и синтаксиса, морфологии и лексики, морфологии и орфографии. При изучении падежных форм существительных учащиеся параллельно знакомятся с орфограммой правописания окончания существительных после шипящих и ц. Учащиеся формируют навык нахождения изученной орфограммы в художественных произведениях [21, с. 5].

Выводы

Задачи дидактики, которые должны учитывать авторы при создании учебников, делятся на две основные группы. С одной стороны, это задачи, ориентированные на составление учебного содержания учебника, его объема и структуры, с другой – на разработку оптимальной совокупности способов освоения этого учебного содержания.

Учебники русского языка и литературы для школ с государственным языком обучения имеют свою специфику, что отражается в содержании изучаемого языкового материала, в последовательности подачи языкового материала, в характере и системе тренировочных упражнений, а также в подборе дидактического материала.

При отборе теоретического лингвистического материала по классам авторам учебников следует руководствоваться критерием научности. Принцип научности обучения предполагает соответствие содержания образования уровню развития современной науки, в процессе изучения закономерностей развития объективного мира у учащихся должно формироваться научное мировоззрение.

В целом современный учебник для казахских школ прослеживает основные лингвометодические принципы обучения русскому языку. Однако принцип системности, согласно которому язык рассматривается как системное образование, состоящее из взаимосвязанных элементов разных структурных уровней, объединенных в единое целое, в анализируемом учебнике представлен не в должной мере. Систематизация теоретического материала будет способствовать активизации речемыслительной деятельности учащихся, повышению качества обучения русскому языку.

Список использованных источников

1 **Алтынсарин, И.** Собрание сочинений в 3 т. – Алма-Ата, 1975. – Т. 1. – С. 228.

2 **Алтынсарин, И.** Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку. – Оренбург: типо-литография И. И. Евфимовского-Мировицкого, 1879. – 70 с.

3 Языковедческое наследие русского православного миссионерства в Центральной Азии // Источник: [yazykovedcheskoe-nasledie-russkogo-pravoslavnogo-missionerstva-v-tsentralnoy-azii-k-170-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-v-v-katarinskogo.pdf](#)

4 **Сулейменов, Д. Д.** Научно-педагогическая деятельность А. Е. Алекторова. – Семипалатинск, 1997. – С. 104.

5 Обучение русской фразеологии в 6-8 классах национальной школы: 13.00.02 Сейткужина А. А. Обучение русской фразеологии в 6-8 классах национальной школы (На основе значений опорных компонентов фразеологических единиц): Дис. канд. пед. наук: 13.00.02. – Москва, 2005. – 295 с. РГБ ОД, 61:06-13/982.

6 **Кабдолова, К. Л.** Русский язык. Методическое руководство для учителя 3 класса общеобразовательной школы. / Мендекинова Р. Т., Никитина С. А., Кабдолова К. Л. – Алматы: Атамұра, 1999. – 217 с.

7 **Махсудова, З. А.** Национально-региональный компонент предмета «Русский язык» в казахской школе в 5-6 классах: на материале лексики: диссертация ... кандидата педагогических наук: 13.00.02. – Москва, 1999. – 187 с.

8 **Туребаева, Б. З.** Формирование культуроведческой компетенции у учащихся. – Вестник КарГУ, Караганда, 2012. – 167 с.

9 **Жанпейсова, У. А.** Русский язык : для 7-го кл. уйгур. шк. / У. А. Жанпейсова, А.Н. Канцев. – Алма-Ата : Рауан, 1991. – 234 с.

10 **Булатбаева, К. Н.** Объединяя теорию и практику в подготовке учителей французского языка в условиях COVID-2019: кейсы университетов // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2021. – 213 с.

11 **Касымова, Р. Т.** Язык в условиях межкультурной коммуникации: учебное пособие / Р. Т. Касымова; М-во образования и науки РК, Каз. нац. пед. ун-т им. Абая. – Алматы : Каз. нац. пед. ун-т им. Абая, 2007. – 267 с.

12 **Мурзалинова, А. Ж.** Формирования русской лексической компетенции учащихся начальных классов в школах с казахским языком обучения // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2021. – № 5. – С. 13–14.

13 **Жапбаров, А.** Научно-методические основы преподавания стилистики казахского языка книга 5 (учебное пособие 2009 г.). – Алма-Ата: Рауан, 1991. – 234 с.

14 **Сабитова, З. К., Кенжебаева, Л. Т., Складченко, К. С.** Учебник русского языка для казахстанской средней школы в контексте интегрированного образования // Международный университет информационных технологий (Казахстан) 2019. – № 4. – С. 45–59.

15 **Пашковская, С. С.** Поиски «золотого ключика» (проблемы современного учебника русского языка как иностранного). Русистика. – 2019. – Т. 17. – № 1. – С. 7–28. // Источник: [poiski-zolotogo-klyuchika-problemy-sovremennogo-uchebnika-russkogo-yazyka-kak-inostrannogo.pdf](#).

16 **Вялютнев, М. Н.** Теория учебника русского языка как иностранного (методические основы). – М. : Русский язык, 1984. – 144 с.

17 Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык и литература» для 5–9 классов уровня основного среднего образования (с государственным языком обучения) по обновленному содержанию. Утвержденный Приказом и.о. Министра образования и науки Республики Казахстан от «25» октября 2017 года № 545.

18 **Леднев, В. С.** Содержание образования: сущность, структура, перспективы [Текст] / В. С. Леднев – М. : Высшая школа, 2017. – 224 с.

19 **Кульгильдинова, Т. А.** Научно-методические основы формирования когнитивно-коммуникативной компетенции на уроках русского языка в начальных классах (в школах с русским языком обучения) [Текст]: автореф. диссер. док. пед. н.: 13.00.02 / Т. А. Кульгильдинов – Алматы, 2018. – 56 с.

20 **Леонтьев, А. Н.** О предмете психологии личности. Избранные психологические произведения [Текст] / А. Н. Леонтьев. Том I. Под ред.

В. В. Давыдова, В. П. Зинченко, А. А. Леонтьева, А. В. Петровского. – М.: «Педагогика», 2018. – 384 с.

21 **Кульгильдинова, Т. А.** Научно-методические основы формирования когнитивно-коммуникативной компетенции на уроках русского языка в начальных классах (в школах с русским языком обучения) [Текст]: автореф. диссер. док. пед. н.: 13.00.02 / Т.А. Кульгильдинов – Алматы, 2018. – 56 с.

References

1 **Altynsarin, I.** Sobranie sochinenii v 3 t. // [Collected works in 3 volumes]. – Alma-Ata, 1975. – Vol. 1. – P. 228.

2 **Altynsarin, I.** Nachalnoe rukovodstvo k obucheniyu kirgizov russkomu yaziku // [Initial guide to teaching Kyrgyz the Russian language]. – Orenburg: typo-lithography of I. I. Evfimovsky-Mirovitsky, 1879. – 70 p.

3 **Yazikovedcheskoe nasledie russkogo pravoslavnogo missiонерства v Centralnoi Azii** // [The linguistic heritage of Russian Orthodox missionary work in Central Asia] // Source: yazykovedcheskoe-nasledie-russkogo-pravoslavnogo-missiонерства-v-tsentralnoy-azii-k-170-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-v-v-katarinskogo.pdf

4 **Suleimenov, D. D.** Nauchno-pedagogicheskaya deyatel'nost' A. E. Alektorova // [Scientific and pedagogical activity of A. E. Alektorov]. – Semipalatinsk, 1997. – p. 104.

5 **Obuchenie russkoi frazeologii v 6_8 klassah nacionalnoi shkoli** // [Russian Russian phraseology in grades 6-8 of the national school: 13.00.02 Seitkuzhina A. A. Teaching Russian phraseology in grades 6-8 of the national school (Based on the values of the basic components of phraseological units): Dis. Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.02]. – Moscow, 2005. – 295 p. RGB OD, 61:06-13/982.

6 **Kabdolova, K. L.** Russkii yazik. Metodicheskoe rukovodstvo dlya uchitelya 3 klassa obsheobrazovatel'noi shkoli // [Russian language. Methodological guide for a teacher of the 3rd grade of a secondary school]. / Mendekinova R. T., Nikitina S. A., Kabdolova K. L. – Almaty: Atamura, 1999. – 217 p.

7 **Makhsudova, Z. A.** Nacionalno _regionalnii komponent predmeta “Russkii yazik” v kazahskoi shkole v 5_6 klassah _na materiale leksiki _dissertatsiya ... kandidata pedagogicheskikh nauk_ 13.00.02. // [National-regional component of the subject «Russian language» in the Kazakh school in grades 5–6: on the material of vocabulary: dissertation ... Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.02]. – Moscow, 1999. – 187 p.

8 **Turebaeva, B. Z.** Formirovanie kulturovedcheskoi kompetencii u uchashchih'sya // [Formation of cultural competence among students]. – Bulletin of KarSU, Karaganda, 2012. – 167 p.

9 **Zhanpeisova, U. A.** Russkii yazik_ dlya 7 _go kl. uigur. shkol // [Russian: for the 7th cl. Uygur. shk.] / U. A. Zhanpeisova, A. N. Kantsev. – Alma-Ata: Rauan, 1991. – 234 p.

10 **Bulatbaeva, K. N.** Obedinyaya teoriyu i praktiku v podgotovke uchitelei francuzskogo yazika v usloviyah COVID-2019 - keisi universitetov // [Combining theory and practice in the training of French language teachers in the conditions of COVID-2019: university cases] // Scientific and methodological electronic journal «Concept». – 2021. – 213 p.

11 **Kasymova, R. T.** Yazik v usloviyah mejkulturnoi kommunikacii _uchebnoe posobie // [Language in the conditions of intercultural communication: a textbook] / R. T. Kasymova; Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Kaz. nats. ped. un-t named after Abai. – Almaty: Kaz. nats. ped. Abai University, 2007. – 267 p.

12 **Murzalinova, A. J.** Formirovaniya russkoi leksicheskoi kompetencii uchashchih'sya nachalnih klassov v shkolah s kazahskim yazikom obucheniya // [Formation of Russian lexical competence of primary school students in schools with the Kazakh language of instruction] // Scientific and methodological electronic journal «Concept». – 2021. – No. 5. – pp. 13–14.

13 **Zhapbarov, A.** Nauchno _metodicheskie osnovi prepodavaniya stilistiki kazahskogo yazika kniga 5 (uchebnoe posobie 2009 g.) // [Scientific and methodological foundations of teaching the stylistics of the Kazakh language book 5 (textbook 2009)]. – Alma-Ata: Rauan, 1991. – 234 p.

14 **Sabitova, Z. K., Kenzhebayeva, L. T., Sklyarenko, K. S.** Uchebnik russkogo yazika dlya kazahstanskoi srednei shkoli v kontekste integrirovannogo obrazovaniya // [Textbook of the Russian language for Kazakhstan secondary school in the context of integrated education] // International University of Information Technologies (Kazakhstan) 2019. – No. 4. – pp. 45–59.

15 **Pashkovskaya, S. S.** Poiski «zolotogo klyuchika» _problemi sovremennogo uchebnika russkogo yazika kak inostrannogo. Rusistika. // [The search for the «golden key» (problems of the modern textbook of the Russian language as a foreign language). Russian studies]. – 2019. – Vol. 17. – No. 1. – pp. 7–28. // Source: poiski-zolotogo-klyuchika-problem-sovremennogo-uchebnika-russkogo-yazyka-kak-inostrannogo.pdf.

16 **Vyatyutnev, M. N.** Teoriya uchebnika russkogo yazika kak inostrannogo (metodicheskie osnovi) // [Theory of the textbook of the Russian language as a foreign language (methodological foundations)]. – Moscow: Russian language, 1984. – 144 p.

17 *Tipovaya uchebnaya programma po uchebnomu predmetu «Russkii yazik i literatura» dlya 5_9 klassov urovnya osnovnogo srednego obrazovaniya _s gosudarstvennim yazikom obucheniya, po obnovlennomu sodержaniyu // [Standard curriculum on the subject “Russian language and literature” for grades 5–9 at the level of basic secondary education (with the state language of instruction) according to the updated content. Approved by the Order of the Acting Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated October 25, 2017 No. 545.*

18 **Lednev, B. C.** *Soderjanie obrazovaniya_suschnost_struktura_perspektivi // [Content of education: essence, structure, prospects [Text]] / V. S. Lednev – M.: Higher School, 2017. – 224 p.*

19 **Kulgildinova, T. A.** *Nauchno_metodicheskie osnovi formirovaniya kognitivno_kommunikativnoi kompetencii na urokah russkogo yazika v nachalnih klassah (v shkalah s russkim yazikom obucheniya) // [Scientific and methodological foundations of the formation of cognitive and communicative competence in the lessons of the Russian language in elementary grades (in schools with the Russian language of instruction) [Text]]: abstract. disser. doc. ped. n.: 13.00.02 / T.A. Kulgildinov – Almaty, 2018. – 56 p.*

20 **Leontiev, A. N.** *O predmete psihologii lichnosti. Izbrannie psihologicheskie proizvedeniya // [On the subject of personality psychology. Selected psychological works [Text]] / A.N. Leontiev. Volume I. Edited by V.V. Davydov, V.P. Zinchenko, A. A. Leontiev, A.V. Petrovsky. – M.: «Pedagogy», 2018. – 384 p.*

21 **Kulgildinova, T. A.** *Nauchno_metodicheskie osnovi formirovaniya kognitivno_kommunikativnoi kompetencii na urokah russkogo yazika v nachalnih klassah (v shkalah s russkim yazikom obucheniya) // [Scientific and methodological foundations of the formation of cognitive and communicative competence in the lessons of the Russian language in elementary grades (in schools with the Russian language of instruction) [Text]]: abstract. disser. doc. ped. n.: 13.00.02 / T.A. Kulgildinov – Almaty, 2018. – 56 p.*

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

**М. Д. Сахимзадина¹, О. А. Попович², Б. В. Нургожина³,
Н. И. Толокольникова⁴, С. Р. Худиева⁵*

¹«Павлодар қаласының № 37 жалпы орта білім беретін мектебі» КММ,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.,
^{2,3,4,5}Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал 12.12.22 баспаға түсті.

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДЕ ОҚЫТАТЫН МЕКТЕПТЕРГЕ АРНАЛҒАН ОРЫС ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ОҚУЛЫҒЫНЫҢ ЛИНГВОӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Мақала мемлекеттік тілде оқытатын мектептерге арналған орыс тілінің қолданыстағы оқулықтарындағы лингвометодикалық принциптерді іске асыру мәселелеріне арналған. Қазіргі заманғы талаптарға жауап беретін және Қазақстан жағдайларының ерекшелігін ескеретін мемлекеттік тілде оқытатын мектептер үшін Орыс тілі мен әдебиеті оқулықтарын жасау маңызды мәселе болып табылады, оны шешу, ең алдымен, оның лингвометодикалық негіздемесімен байланысты. Орыс тілі мен әдебиеті оқулықтарының лингвометодикалық және ғылыми негіздері жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында маңызды міндет ретінде анықталады. Мақалада мемлекеттік тілде оқытатын мектептерге арналған «Орыс тілі мен әдебиеті» оқу пәні бойынша үлгілік бағдарламаға талдау берілген, жаңартылған білім мазмұны оқулықтарында грамматикалық материалды ұсыну принциптері анықталған; сондай-ақ жұмыста білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында мемлекеттік тілде оқытатын мектептерге арналған Орыс тілі мен әдебиеті оқулықтарының лингвометодикалық ерекшеліктері талданып, сипатталған; сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін (тыңдау, сөйлеу, оқу және жазу) ойдағыдай меңгеру мақсатында грамматиканы негүрлым жүйелі зерделеу қажеттілігі негізделді; ұсынылған тапсырмалар, тілдік жүйе және тілдік бірліктер туралы білімді қалыптастыруға ықпал ететін оқу бағдарламасының мақсаттарына сәйкес жаттығулар зерделеніп, талданады.

Кілті сөздер: әдістемелік принциптер, типтік бағдарлама, орыс тілі оқулығы, орыс әдебиеті оқулығы, оқу құралы, лингвометодикалық негіздер.

*M. D. Sakhimzadina¹, O. A. Popovich², B. V. Nurgozhina³,N. I. Tolokolnikova⁴, S. R. Khudiyeva⁵¹KSU «Secondary school № 37»,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

^{2,3,4,5}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

Material received on 12.12.22.

LINGUISTIC METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE TEXTBOOK OF THE RUSSIAN LANGUAGE AND LITERATURE FOR SCHOOLS WITH THE STATE LANGUAGE OF INSTRUCTION

The article is devoted to the implementation of linguistic methodological principles in existing textbooks of the Russian language for schools with the state language of instruction. The creation of textbooks of the Russian language and literature for schools with the state language of instruction that meet modern requirements and take into account the specifics of the conditions of Kazakhstan is an important problem, the solution of which is primarily related to its linguistic and methodological justification. The linguistic and scientific foundations of textbooks of the Russian language and literature are defined as an important task in the context of the updated content of education. Russian Russian Language and Literature” standard curriculum for schools with the state language of instruction is analyzed in the article, the principles of presentation of grammatical material in textbooks of the updated content of education are revealed; also, the linguistic and methodological features of textbooks of the Russian language and literature for schools with the state language of instruction in the conditions of updating the content of education are analyzed and described in the work.; the necessity of a more systematic study of grammar in order to successfully master all types of speech activity (listening, speaking, reading and writing) is substantiated; the presented tasks and exercises are studied and analyzed in accordance with the objectives of the curriculum, which contribute to the formation of knowledge about the language system and language units.

Keywords: methodological principles, typical program, Russian language textbook, textbook of Russian literature, study guide, linguistic methodological foundations.

FTAMP 16.21.33

<https://doi.org/10.48081/UWVV4166>**Ш. Б. Сейімова¹, *М. Е. Мамышева²**^{1,2}Alikhan Bokeikhan University,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.

ҮРЖАР АУДАНЫ ТОПОНИМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ТІЛДІК ҚАБАТТАРЫ ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТИДЕ

Қазіргі таңда көне түркі тілдерін зерттеудің, сонымен қатар топонимикалық жүйенің негізгі әрі маңызды міндеттерінің бірі – тарихи құнды материалдарды терең тарихи-лингвистикалық талдау, зерттеу нәтижелерін айқындау, қорытындылау және де тарихи атауларының қалыптасуының, таралуының, өзгеруінің тілдік заңдылықтарын анықтау болып отыр.

Осы орайда, аталмыш мақалада Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданының топонимикалық жүйесінің тілдік қабаттары тарихи-лингвистикалық аспектісіне зерттеу жасалды. Зерттеу барысы Үржар ауданының өткенінің құпияларын ашуға ықпал ете отырып, тіл тарихы мен халықтың күрделі мәселелерін нақтылау үшін құнды ақпараттарды айқындауға мүмкіндік берді. Әсіресе, аймақтың этникалық құрамымен, сондай-ақ қазіргі таңдағы Үржар ауданындағы ұзақ уақыт өмір сүрген әртүрлі халықтардың араласу, тілдік қабаттары және көші-қон үрдістерімен тығыз байланысты екендігі анық көрінді.

Сонымен қатар, Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданының топонимикалық жүйесінің тілдік қабаттары тарихи-лингвистикалық бейнесін сенімді әрі толыққанды зерделеу үшін кешенді әрі ауқымды ғылыми көзқараспен қалпына келтіруге болады екендігін алға тартуға болады. Осыған сәйкес, Үржар ауданы топонимикалық жүйесінің тілдік қабаттары тарихи-лингвистикалық негізін зерттеу барысында – қол жетімді тарихи дерек көздерді саралау, лингвистикалық ақпараттарды есепке алу, талдау, салыстыру, жалпылау кейіннен синтездеу және тағы да басқа әдіс-тәсілдері қолданылды.

Кілттік сөздер: Үржар ауданы, ономастика, лингвистика, топонимика, тарихи-лингвистика, тілдік қабат.

Кіріспе

Қазіргі заманауи уақытта еліміздің әртүрлі аймақтарының топонимикалық жүйесінің тілдік қабаттарын лингвистикалық зерттеудің түрлі формалары, тәсілдері және де бағыттары жүзеге асырылуда. Осыған сәйкес, топонимикалық әрі лингвистикалық салада қызмет етіп жүрген көптеген белгілі зерттеушілер Қазақстанның ірі аймақтарында аталмыш зерттеу жұмыстары кеңірек жүргізілуі керек екендігі туралы мәселені жиі көтеруде [1].

Жоғарыда көрсетілгендей, Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданының тарихи тұрғыдан атауларын қалпына келтіріп, біз өткен ғасырлардағы аймақтағы әлеуметтік-этникалық жағдайды барынша айқын көруге тырысамыз. Өйткені, елді-мекеннің географиялық атаулары – бұл жерде өмір сүрген адамдардың өмірі мен дүниетанымын, олардың атауларын, айналысқан шаруашылық түрлерін және тағы да басқаларын бейнелейтін – құнды әрі бірегей тарихи ескерткіштер мен жәдігерлер. Осы орайда, тарихи сақталған топонимдер уақытылы әрі мұқият зерттелсе, біраз тарих беттеріне жарқын сәуле беретіні анық [2, 400 б.].

Үржар ауданының топонимикалық жүйесінің тілдік қабаттары тарихи-лингвистикалық аспектіде атты мақаласының өзектілігі ауданның топонимикалық бірліктерді зерттеу отандық тіл білімінің маңызды міндеттерінің бірі болып қала беретіндігімен анықталады, себебі бүгінгі күнге дейін сақталған барлық құнды тарихи-лингвистикалық құнды материалдарды зерттеп, қағаз бетіне түсіру – тілдік құндылықтарды сақтауда маңызды жолдардың бірі.

Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданының топонимикалық жүйесі бірнеше ғасырлар бойы күрделі географиялық, тарихи және лингвистикалық жағдайларға, сонымен қатар, жан-жақтан этникалық ағындардың түйісуі, өзара ену және өмір сүру ортасы ретінде аумақта қалыптасты [3, 460 б.].

Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданының топонимикалық жүйесін зерттеу объектісі ретінде таңдау лингвистикалық сипаттағы құнды мәліметтер кешенін қамтитын қызықты әрі маңызды тілдік қабаттарды ғылыми зерттеу қажеттілігімен түсіндіріледі. Ерте заманнан бері әртүрлі этникалық байланыстар аумағы болған аймақ әртүрлі зерттеушілер мен ғалымдардың назарын аударып бастады. Сол себепті, бүгінгі күнге дейін Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданының топонимикалық жүйесі топонимистер мен лингвистика саласының зерттеушілер тарапынан жан-жақты, нақты, жүйелі түрде зерттелмеген [4, 266 б.].

Барлығымызға мәлім, кез келген аумақтың жер-су атаулары бірден қалыптаспайтыны белгілі. Бұл мыңдаған жылдар мен ғасырлардың тоғысында пайда болатын тарихи өзгерістердің бірі. Яғни жоғарыдан

байқағанымыздай, аумақтың өзіндік тілдің топонимикалық жүйесі әрқашан тарихи сипатқа немесе ерекшелікке ие болады. Белгілі бір топонимнің ғылыми этимологиясын тарихтан тыс қарау мүмкін емес. Сондықтан, белгілі бір аймақтың топонимиясын зерттеуде жер-су атауларын тарихи тұрғыдан қарастырудың ерекше маңызы бар. Топонимдердің тарихи сипаты сол өлкенің өткенінен де мол деректер беруге себепші болып отырады екендігін алға тартамыз.

Материалдар мен әдістер

Үржар ауданының топонимикалық жүйесінің тілдік қабаттары тарихи-лингвистикалық аспектіде атты мақаласын зерттеу барысында топонимикалық құнды ақпараттарды шұғыл, фронтальды жинау, саралау және оны жүйелеу әдістерінің қажеттілігі ауданның географиялық әрі тарихи байлығын білетіндердің, баға жетпес ақпаратшыларымыз яғни, аға буын өкілдерінің азайып бара жатқандығымен түсіндіріледі, осы орайда топонимдердің көпшілігі әлі де жазылмаған, зерттелмеген болып қала береді.

Мақала тақырыбын зерттеу негізінде қол жетімді тарихи дереккөздерді саралау, лингвистикалық ақпараттарды есепке алу тәсілдері арқылы Үржар ауданының (сурет 1) географиялық атаулары пайда болу уақыты бойынша да, тілдік шығу тегі, сөзжасам және семантикасы бойынша көп қырлы екендігін аңғаруға болады. Бұл, ең алдымен, тілдің көптеген жақтарын ашатын лингвистикалық қайнар көзі болып табылатын арнайы тілдік бірліктер мен тілдік қабаттар [5, 56 б.].

Сурет 1 – Үржар аймағы

Жоғарыда көрсетілгендей, жалпы топонимдер жүйесін қалыптасу кезеңдері мен негіздемеелеріне тоқталатын болсақ, аталмыш жүйе әртүрлі

тілдік қабаттарға ажырайтынын зерттедік. Топонимдер жүйесінің қалыптасу кезеңдеріндегі тілдік қабаттар өткен ғасырдың жетпісінші жылдарынан бастап Ә. Әбдірахманов, Е. Қойшыбаев, А. Әлімхан, Б. Бияров және тағы да басқа белгілі зерттеушілердің еңбектерінде кездесетінін аңғардық. Мысалға, қазақ тілі біліміндегі топонимика мен этимологиясын сабақтастыра зерттеген белгілі ғалым Ә. Әбдірахманов топонимдік қабаттарды зерттеуде «стратиграфия» терминін қолданады. «Стратиграфия» термині – тау жыныстарының қат-қабаттану формаларын және жер қабығы қабаттарының тарихи тізбекте жасалауын зерттейті геологияның бөлімі» деп түсіндіреді. Яғни топонимика жүйесіндегі жер-су аттарын жасауда тарихи кезеңдерді қат-қабаттану формалары ретінде қарастырып, соның ішінде ең көне қабатқа жататын субстратты топонимдерді зерттеуде қолдануға әбден болатындығын атап көрсетеді [6, 58 б.].

Сонымен қатар, мақаланы зерттеу барысында белгілі зерттеуші Е. Қойшыбаевтың хронологиялық жіктеу негізіндегі қазақ тіліндегі топонимдік жүйенің бес тілдік қабатын қарастырдық (кесте 1).

Кесте 1 – Е. Қойшыбаевтың хронологиялық жіктеу негізіндегі қазақ тіліндегі топонимдік жүйенің бес тілдік қабатының негіздемесі

№	Атауы	Сипаттамасы
1	Ерте тілдер элементтерін сақтап қала жатқан көне қабат	Санскрит, үнді – иран тілдері элементтері: тарғ ар бал, сар, ғар, кан.
2	Түрік-монғол тіл бірлестігі элементтерінің сақтап қала жатқан көне қабат	Ал, ала, бала, қар, шар, чар, көк, бай, тоғай
3	Түркі тіл қабаттары немесе түркі тілдер семьясы құрамының ерекшеліктерін көрсететін қабаттар	-
4	Осы күнгі түркі тілдер ерекшеліктерін көрсететін қабаттар	Қазақ, қырғыз, алтай, қарақалпақ, башқұрт, ұйғыр, түрікмен, әзірбайжан, өзбек және т.б. [4, 19 б.]
5	Орыс тілді негізіндегі топонимикалық қабат	Ә. М. Мурзаевтың айтуы бойынша, «Ең үстіңгі қабат» деп санаған.

Сонымен қатар, мақаланы зерттеу барысында ақпараттарды жинау, өңдеу және түсіндіру, лингвистикалық сипаттау әдістері қолданылды. Сонымен қатар, Ұржар ауданының топонимикалық жүйесінің тілдік қабаттары тарихи-лингвистикалық бағытта зерттеуде құрылымдық сипаттау әдістемесіне негізделді. Сондай-ақ, картографиялық талдау әдісі

де зерттелген аумақтың топонимдерін, табиғи және әлеуметтік жағдайларға тәуелділігін айқындауда қолданылды. Сонымен қатар, лингво-географиялық немесе ареалды әдістер және де этимологиялық әдістер біршама қолданылды. Осылайша, белгілі бір аймақтың топонимикалық жүйесінің тілдік қабаттары тарихи-лингвистикалық бағытта зерттеуде көптеген әдістер мен тәсілдерді қолдануды талап етеді.

Нәтижелер және талқылау

Осы орайда, Шығыс Қазақстан облысы, Ұржар ауданының топонимикалық жүйесінің тілдік қабаттары тарихи-лингвистикалық бейнесін зерттеу барысында географиялық, тарихи және географиялық тұрғыда саралау әрі салыстыру, синтездеу, талдау тәсілдерін қолдана отырып, төмендегідей тілдік қабаттарды ажыратуға болады:

- 1 Көне қабат;
- 2 Ерте дәуірдегі жалпы түркілік қабат;
- 3 Араб – иран қабаты;
- 4 Монғол қабаты;
- 5 Жаңа қабат.

Аталмыш тілдік қабаттарды салыстыра отырып, Шығыс Қазақстан облысы, Ұржар ауданының әрбір географиялық атауы ішкі, сыртқы факторларға, көші-қон, географиялық, әлеуметтік және т.б факторларға байланысты өзгеріске ұшырап отырғанын алға тартамыз.

Сурет 2 – Шығыс Қазақстан аумағындағы мекендеген тайпалар

Кесте 2 – Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданының топонимикалық жүйесінің тілдік қабаттары

№	Атауы	Сипаттамасы
1	Көне қабат	Көне тілдік қабаттарында ежелгі алтай, сақ, ғұн, дәуірлерін бастау алатын топонимикалық жүйелері зерттелді. Мысал ретінде келтіретін болсақ, ғұн дәуірі б.з.д. III ғасырдан бастап, б.з V ғасырына дейінгі уақытты қамтиды. Осы орайда, Тарбағатай, Шөладыр, Сайасу атауларын атап өтуге болады. Қазақстан, соның ішінде Үржар өңірін де мекендегенін ескерсек, бұның айқын дәлелінің бірі топоним жүйесінде орын алуы орынды. Бұл ретте Тарбағатай, Шөладыр, Сайасу және т.б. атауларды атап өтуге болады. Алтайлықтардың тілінде тау сөзі – ту болғанына қарамастан, «Алтай» топонимінің құрамында «тай» формасында қолданыс табуы алтай дәуірінің ізі деп ойлаймыз. Олай болса, «Тарбағатай» атауының құрамындағы «тай» компоненті «тау» мағынасын беретін толыққанды сөз екені дау тудырмайды.
2	Ерте дәуірдегі жалпы түркілік қабат	Бұл қабат шамамен б.з Vғ. бастау алады. Бұл уақытта өмір сүрген хазар, бұлғар, оғыз, қыпшақ, қарлұқ, шығыс түркі, көне ұйғыр, қырғыз одақтарының тілдік деректемелері мол мағлұмат береді. Сол дәуірдің тарихи құндылықтарға бай сөздіктердің бірі М. Қашғаридің «Диуани лұғат-ит-түрік» атты еңбегінде жер, су, аймақ атаулары қазіргі қазақ тіліндегі топонимдер қатарында бар екендігін аңғарамыз. Мысалға, Қарасу, Маралсу, Ажар, Бортөбе, Үржар, Қаражар, Бесқұдық, Найман қала, Жайтөбе және т.б [7, 30 б.].
3	Араб – иран қабаты	Бұл қабаттың ерекшелігі түркі тілдес тайпалардың құрамына мұсылман дінін қабылдауымен тығыз байланысты екендігін анықтады. Мысалы, Әулиебұлақ, Әулиетас, Әулиебесік, Әулиеүңгір және т.б. Сонымен қатар, VI-VII ғ. Шығыс Түркістан мен Жетісу жерін мекендеген иран халықтарымен шекаралас жатқан Үржар ауданының аумағына иран тілінің ықпалы болғанын зерттедік. Мысалға, Шұрық (парсыша сурах) – тесік, саңылау немесе өтетін тар тесік жол [8, 656 б.].

4	Монғол қабаты	Аталмыш қабат XII ғ. Монғол шапқыншылығы кезеңінен бастау алады. Үржар өңірі территориясында кездесетін кейбір атаулар қазақ тілі мен монғол тілдері арасындағы тарихи байланыстың тереңдігін аңғартады (сурет 2). Мәселен, Исаттың қарағаны, Бозқараған, Майқараған топонимдерінен екі тілге де ортақ моңғолша харғана // қазақша қараған лексикалық параллельдері өте ертеден келе жатқан өсімдік атауларын көреміз. Сонымен қатар, Ә.Әбдірахмановтың зерттеу деректемелеріне көз жүгіртетін болсақ, көне монғол тілдеріндегі «оба обоо» сөзі монғол тіліндегі «овойх –үйілу, үйген» деген мағынаны береді [2, 58 б.].
5	Жаңа қабат	Қазақ елінің Тәуелсіздігі жариялаған соң, еліміздің белгілі қоғам қайраткерлері, тіл жанашырлары аумақтың орыс атауларын қазақшалап, бүгінгі күнде Үржар аймағының «жаңа қабатын» қалыптастырған. Мысалы, Көкөзек, Салқынбел, Батпақты, Егінсу, Жаңа Тілек және т.б.

Үржар ауданының топонимикалық жүйесінің тілдік қабаттары тарихи-лингвистикалық аспектіде зерттеу негізінде, аталмыш аумақтың топонимиясының, тарихы, тарихи географиясы және де тілдік қабаттары ажырамас бөлігі ретінде тұтас түрде жүйелі-кешенді әдіспен зерттеліп, нақты кесте түрде көрсетілді. Мақала тақырыбын зерделеу барысында ақпараттар қатаң дәйектілікпен, жан-жақты (тарихи этнографиялық, археологиялық, географиялық және де басқа ғалымдардың зерттеу жұмыстарын пайдалана отырып, Үржар ауданының топонимикалық жүйесінің барынша тілдік қабаттарының көрінісін көруге мүмкіндік болды.

Қорытынды

Қорыта келе, Үржар ауданының топонимикалық жүйесінің тілдік қабаттары тарихи-лингвистикалық түрде қалыптасу үрдісі ұзақ уақыт бойы күрделі тарихи-географиялық және лингвистикалық жағдайларға байланысты екендігін аңғарамыз. Сондықтан да аймақ топонимиясының ерекшеліктерін анықтауда стратиграфиялық қабат белгілі дәрежеде маңызды рөл атқаратыны сөзсіз.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 Арқалықов, А. Н. Қазақстан Республикасының топонимиясы [Мәтін] // Алматы. – 2001.
- 2 Жанұзақ, Т. Қазақ ономастикасы. [Мәтін] // I том. – Астана : «1С – Сервис» ЖШС. – 2006. – 400 б.

3 **Бияров, Б.** Жер-су атауларының сөзжасамдық үлгілері [Мәтін] // Монография – Алматы : Мемлекеттік тілді дамыту институты.– 2018. – 460 б.

4 **Әбдірахманов, Ә. Ә.** Қазақстан этнотопонимикасы (зерттелу тарихынан)[Мәтін] // Алматы: Ғылым.– 1979. – 266 б.

5 **Сарманов, А.** Жер-су атауларының тарихы мен бүгінгі жай-күйі [Мәтін] // Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. – «Сарыарқа» баспасы. – Астана. – 2018. – 56 б.

6 **Әбдірахманов, Ә. Ә.** Топонимика және этимология [Мәтін] // Алматы: Ғылым. – 1975. – 58 б.

7 **Махмұт Қашқари.** Түрік тілінің сөздігі : (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы [Мәтін] // Қазақ тіліне аударған, алғы сөз мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы : Хант.–1997. – Т.1. – 30 б.

8 **Мамырбекова, Г. М.** Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі [Мәтін] // Алматы : Мемлекеттік тілді дамыту институты. – 2017. – 656 б.

9 **Әбдірахманов, Ә. Ә.** Топонимика және этимология [Мәтін] // Алматы: Ғылым.– 1975. – 58 б.

10 **Иманбердиева, С.** Тарихи ономастикалық кеңістік (X-XIV ғғ. Түркі жазба ескерткіштері негізінде) [Мәтін] // Алматы: «Сөздік» ЖШС. –2018.

References

1 **Arqalyqov, A. N.** Qazaqstan Respýblikasynyń toponimiasy [Toponymy of the Republic of Kazakhstan] [Text] // Almaty. – 2001

2 **Januzaq, T.** Qazaq onomastikasy [Kazakh onomastics] [Text] // I Tom. - Astana: «11S-Servis» JSHS. – 2006. – 400 b.

3 **Biarov, B.** Jer-sý ataýlarynyń sózjasamdyq úlgileri [Word-forming patterns of place and water names] [Text] // Monografia – Almaty: Memlekettik tildidamytý instıtúty. – 2018. – 460 b.

4 **Ábdirahmanov, Á. Á.** Qazaqstan etnotoponimikasy (zerttelýtarıhınan) [Ethnotoponymy of Kazakhstan (from the history of the study)] [Text] // Almaty: Gylym. – 1979. – 266 b.

5 **Sarmanov, A.** Jer-sý ataýlarynyń tarıhy men búgingi jai-kúii [History and current state of land and water names] [Text] // Respýblikalyq gylymı-praktıkalyq konferensia materialdarynyń jınaғы. – «Saryarqa» baspasy. - Astana. – 2018. – 56 b.

6 **Ábdirahmanov, Á. Á.** Toponimika jáne etimologia [Toponymy and etymology] [Text] // Almaty: Gylym. – 1975. – 58 b.

7 **Mahmut Qashqari.** Túrık tiliniń sózdigi: (Dıyanı lúgat-it-túrık): 3 tomdyq shyğarmalar jınaғы [Dictionary of the Turkish language : (Diwani lúgat-it-Turkish):

collection of works in 3 volumes] [Text] // Qazaq tiline aýdarǵan, alǵy sóz men gylymı túsinikterin jazǵan A. Egeýbai. – Almaty: Hant. – 1997. – Т.1. – 30 b.

8 **Mamyrbekova, G. M.** Qazaq tilindegi arab, parsy sózderiniń túsin-dirmesózdigi [Explanatory Dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language] [Text] // Almaty: Memlekettik tilde damytý instıtúty. – 2017. – 656 b.

9 **Ábdirahmanov, Á. Á.** Toponimika jáne etimologia [Toponymy and etymology] [Text] // Almaty: Gylym. – 1975. – 58 b.

10 **Imanberdieva, S.** Tarıhı onomastıkalyq keńistik (X-XIV ǵǵ. Túrki jazba eskertkishteri negizinde [Imanberdieva, S. historical onomastic Space (X-XIV centuries. On the basis of Turkic written monuments)] [Text] // Almaty: «Sózdik» JSHS. – 2018.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

*Ш. Б. Сеитова¹, *М. Е. Мамышева²*

^{1,2}Alikhan Bokeikhan University,

Республика Казахстан, г. Семей

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

ЯЗЫКОВЫЕ СЛОИ ТОПОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ УРДЖАРСКОГО РАЙОНА В ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

В настоящее время одной из основных и важных задач исследования древнетюркских языков, а также топонимической системы является углубленный историко – лингвистический анализ историко-ценных материалов, обобщение, обобщение результатов исследования и выявление языковых закономерностей формирования, распространения, изменения исторических названий.

В данной статье было проведено исследование историко-лингвистического аспекта языковых слоев топонимической системы Урджарского района Восточно-Казахстанской области. Ход исследования позволил выявить ценную информацию для уточнения истории языка и сложных проблем населения, способствуя раскрытию тайн прошлого Урджарского района. Особенно хорошо было видно, что он тесно связан с этническим составом региона, а также с междоусобными, языковыми слоями и миграционными процессами различных народов, давно проживавших в современном Урджарском районе.

Вместе с тем, можно констатировать, что языковые пласты Топонимической системы Урдзарского района Восточно-Казахстанской области могут быть восстановлены комплексным и масштабным научным подходом для достоверного и полноценного изучения историко-лингвистического образа. В соответствии с этим, при изучении историко-лингвистической основы языковых слоев топонимической системы Урдзарского района были использованы следующие методы - анализ доступных исторических источников, учет, анализ, сравнение, обобщение лингвистической информации и другие.

Ключевые слова: ономастика, лингвистика, топонимика, историко-лингвистика, языковой слой.

*Sh. B. Seitova¹, *M. E. Mamysheva²*

^{1,2}Alikhan Bokeikhan University,

Republic of Kazakhstan, Semey

Material received on 12.12.22.

LINGUISTIC LAYERS OF THE TOPONYMIC SYSTEM OF THE URDZHAR DISTRICT IN THE HISTORICAL AND LINGUISTIC ASPECT

Currently, one of the main and important tasks of the study of ancient Turkic languages, as well as the toponymic system, is an in-depth historical and linguistic analysis of historically valuable materials, generalization, generalization of research results and identification of linguistic patterns of formation, distribution, change of historical names.

In this article, a study of the historical and linguistic aspect of the linguistic layers of the toponymic system of the Urdzhar district of the East Kazakhstan region was conducted. The course of the study revealed valuable information to clarify the history of the language and the complex problems of the population, contributing to the disclosure of the secrets of the past of the Urdzhar district. It was especially clearly seen that it is closely connected with the ethnic composition of the region, as well as with the interethnic, linguistic layers and migration processes of various peoples who have long lived in the modern Urdzhar district.

At the same time, it can be stated that the linguistic layers of the Toponymic system of the Urdzhar district of the East Kazakhstan region can be restored by a comprehensive and large-scale scientific approach for a reliable and full-fledged study of the historical and linguistic image. In

accordance with this, when studying the historical and linguistic basis of the linguistic layers of the toponymic system of the Urdzhar district, the following methods were used - analysis of available historical sources, accounting, analysis, comparison, generalization of linguistic information and others.

Keywords: onomastics, linguistics, toponymy, historical linguistics, language layer.

<https://doi.org/10.48081/DYQD4170>

К. С. Селезнева¹, *А. Ш. Жумашева²

^{1,2}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АРХЕТИПА «ТРИКСТЕР» В АНГЛИЙСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

В данной статье рассмотрены лингвокультурологические особенности архетипа литературного героя «трикстера» в английских народных сказках как воплощение образа героя-хитреца, обманщика и ловкача, одного из наиболее значимых литературных архетипов.

Цель статьи – поиск и лингвокультурологический анализ черт, присущих «Трикстеру» в сказочном образе героя-хитреца на материале некоторых волшебных и бытовых английских народных сказок. В работе были рассмотрены такие народные сказки, как: «Джек и бобовый стебель» («Jack and the Beanstalk»), «Джек – убийца великанов», («The Adventures of Jack the Giant-Killer»), «Джек Хэннефорд» («Jack Hannaford»), «Ленивый Джек» («Lazy Jack»), «Джек и золотая табакерка» («Jack and his Golden Snuff-box»).

Кроме того, проводится лингвокультурологический анализ лексических средств, используемых в сказках, отображающих национально-культурные особенности народа, поиск общего и отличий с русскими сказками.

Авторы приходят к выводу о том, что мифологизированный герой английских народных сказок в образе простака и хитреца (в рассматриваемых сказках это герой по имени Джек) является собирательным, а некоторые черты характера (трюкачество, хитрость, обман, ловкость, находчивость) сближают его с Трикстером.

Ключевые слова: народная сказка, английский сказочный фольклор, архетипы, трикстер, лингвокультурема.

Введение

Как известно, изучение языка невозможно без исследования культуры носителей изучаемого языка. Именно народные сказки являются источником информации о духовной, эстетической и культурной жизни народа. В этой связи лингвисты уделяют все больше внимания изучению этого литературного жанра, так как в сказке отражаются народное мировоззрение, мудрость и представления людей, то есть культура носителей изучаемого языка.

Сказка имеет длительную историю становления и является одним из основных жанров фольклора, часто рассматриваемого совместно с мифом. В сказке объединяется реальность и вымысел, каждая сказка содержит мораль и философский смысл, и в то же время в ней присутствуют волшебство и мифические существа.

Если обратиться к определению понятия «сказка», то в общих чертах её можно определить как один из видов народных рассказов, часто с волшебной направленностью.

А. И. Никифоров определяет сказку как «...устные рассказы, бытующие в народе с целью развлечения. Имеющие содержанием необычные в бытовом смысле события и отличающиеся специальным композиционно-стилистическим построением» [1, с. 7]. В. П. Аникин подчеркивает, что сказки – это «традиционно хранимые народом» повествования, обращая внимание на исторический характер данных сказаний [2, с. 46]. В словаре С. И. Ожегова можно найти такое определение сказки: «сказка повествовательное, обычно народно-поэтическое произведение о вымышленных лицах и событиях, преимущественно с участием волшебных, фантастических сил» [3, с. 968]. По мнению В. Я. Проппа, сказка представляет собой повествовательный жанр с устной формой бытования. Цель сказки – это развлечение и назидание [4]. В основе сказки лежит необычное (фантастическое, чудесное или житейское) событие.

Материалы и методы

В работе был использован метод теоретического анализа научной литературы по проблеме исследования, а также методы сопоставительного, описательного, дефиниционного, контекстуально-ситуативного, этимологического анализа.

Результаты и обсуждение

В результате лингвокультурологического анализа нескольких английских народных сказок были выявлены особенности, присущие именно английской культуре и практически не используемые в русских народных сказках.

Так, например, в отличие от русских народных сказок, лингвокультурема «великан» в английской национальной концептосфере занимает одно из главных мест. Существует большое количество британских легенд и сказок,

в которых фигурируют великаны, в сказках их называют «ogre» или «giant», в нашем исследовании данная лингвокультура представлена в двух волшебных сказках «Джек и бобовый стебель» («Jack and the Beanstalk») и «Джек-убийца великанов» («The Adventures of Jack the Giant-Killer»). В британском фольклоре легенды об огромных существах с невероятной силой существуют с древних времен, например, предполагается, что некоторые из них (Бран Благословенный, Керн-Аббас) были божественного происхождения. Образ великана пришел в английский сказочный дискурс с кельтского фольклора, и многие исследователи связывают появление представлений о великанах с огромными каменными глыбами, появившимися на территории Британских островов, например, скалистые образования на территории Корнуэлла. В большинстве европейских сказок великаны предстают жестокими и глупыми, склонными к каннибализму и часто одноглазыми: «*Go away, my boy,» said the big tall woman, «or else my man will eat you up for breakfast.*» («Уходи, мой мальчик, – сказала огромная женщина, – иначе мой муж съест тебя на завтрак») («Jack and the Beanstalk»), «*The giant did not want to eat poor Jack alone*» (Великан не хотел кушать Джека в одиночестве) («The Adventures of Jack the Giant-Killer»). Герои, победившие великанов, часто делали это скорее с помощью ума и хитрости, нежели силы, как и в двух упомянутых выше сказках.

Знаменитый словарь Британика, дает следующее определение слова «giant»: «...в фольклоре огромное мифическое существо, обычно человекоподобное по форме. Термин происходит (лат.) от гигантов (Gigantes) греческой мифологии, которые были чудовищными, дикими существами, часто изображаемыми с человеческими телами, оканчивающимися змеиными ногами» [5, перевод с английского]. Термин «ogre» происходит с французского языка, используется также для номинации великанов, в сказках имеет следующее определение: «...отвратительный великан, представленный в сказках и фольклоре как питающийся людьми...» [6, перевод с английского]. Словарь «Online Etymology Dictionary» дает нам этимологическую справку о данных словах: «giant (n.) - 1300 г., «сказочное человекоподобное существо огромных размеров», от старофранцузского «geant», ранее «jaiant» «гигант, людоед» (12 в.), с разговорного латинского* «gagantem» (именительный падеж gagas), от латинского «gigas» «гигант...» [7, перевод с английского]. Лексема «ogre»: «ogre (n.) - 1713 г., «hogre» (в переводе французской версии «Тысячи и одной ночи»), от французского «ogre», впервые употребленного в «Contes» Перро, 1697 г. и, возможно, образованного им от диалектного варианта итальянского «ogso» «демон, чудовище», от kfnbycrjuj «Orcus» «Аид», происхождение которого неизвестно.» [8, перевод с английского].

Популярность данного персонажа подтверждает тот факт, что в английских сказках и легендах представлены разнообразные виды великанов: Кьюч (шотландский великан), Кутах (пещерный дух великана), Спригганы (призраки древних великанов), Фоары (великаны, бросающие камни) и т.д.

В английских сказках довольно часто употребляется золотой цвет, в этом контексте наблюдается сходство с русскими сказками. К примеру, если зеленый цвет – это цвет фей, то предметы из золота обозначают богатство, какую-либо ценность, волшебный предмет: *golden snuff-box* (золотая табакерка), *golden letters* (золотые буквы), *golden trumpet* (золотой рожок), *golden eggs* (золотые яйца), *golden harp* (золотая арфа), *golden pillars* (золотые столбы).

Отличия в русских и английских народных сказках можно найти в использовании героями музыкальных инструментов. Если в русских народных сказках чаще всего герои используют гусли, балалайку, гармошку и дудочку, то в английских сказках используются музыкальные инструменты, присущие культуре народов британских островов. Арфа в сказке «Jack and the Beanstalk», рожок в сказке «The Adventures of Jack the Giant-Killer».

Среди традиционных персонажей английской сказки, кроме главного героя, часто выступают также:

- король (как среди людей, так и среди животных) – good King Arthur («The Adventures of Jack the Giant-Killer»), King of all the little mice in the world – король всех мышей в мире, King of all the frogs – король всех лягушек, King, who is the master of all the birds in the world – король всех птиц в мире («Jack and his Golden Snuff-box»);

- фермер, часто встречающийся персонаж в английских сказках, который можно соотнести с лексемой «крестьянин» в русской сказке: farmer («The Adventures of Jack the Giant-Killer», Lazy Jack, Jack Hannaford)

- дочка богатого человека – тут можно провести параллель с русскими сказками, дочка царя: rich man had an only daughter – единственная дочь богатого человека (Lazy Jack), the young lady (Jack and his Golden Snuff-box), a beautiful princess (Jack and the Beanstalk), daughter of the duke – дочь герцога («The Adventures of Jack the Giant-Killer»).

- родители главного героя: a farmer who had an only son named Jack – у фермера был один сын Джек (The Adventures of Jack the Giant-Killer), a poor widow who had an only son named Jack – бедная вдова имела одного сына Джека (Jack and the Beanstalk), old poor woman – бедная старая женщина (Lazy Jack), old man and an old woman, and they had one son – старые мужчина и женщина имели одного сына (Jack and his Golden Snuff-box). В русских сказках обычно речь идет о трех сыновьях, трех дочерях, где самому

младшему предстоит столкнуться с трудностями. В английских же сказках чаще всего мы встречаем повествование о единственном ребенке в семье.

Народная сказка является продуктом воображения не одного конкретного человека, а является коллективным творчеством многих людей, народа. Все сказочные персонажи представляют собой архетипические образы, существующие в самых глубинных слоях психики.

Термин архетип стал известным благодаря К. Юнгу и его работе «Архетип и символ», в котором он следующим образом разъясняет суть этого понятия: «Под архетипами я понимаю коллективные по своей природе формы и образцы, встречающиеся практически по всей земле как составные элементы мифов и в то же время являющиеся автохтонными индивидуальными продуктами бессознательного происхождения... Прообраз или архетип является сформулированным итогом огромного технического опыта бесчисленного ряда предков. Это, так сказать, психический остаток бесчисленных переживаний одного и того же типа» [9, с. 175]. К. Юнг также предложил название основным архетипам, или, как он сам выразился, образам, через которые архетипическая реальность себя проявляет, среди них: Персона, Тень, Мудрец, Анима, Анимус, Младенец, Мать, Самость, Герой, Трансформация, Солнце, Плут, Божество, Возрождение, Дух, Зверь, Трикстер и др. Он подчеркивал, что архетипов может быть великое множество, в зависимости от жизненных ситуаций.

Крупный исследователь архетипов в сказках М.-Л. фон Франц отмечает, что, проанализировав большое количество европейских, японских, китайских и африканских сказок, можно сделать вывод, что структура у сказок практически одинаковая (в них всегда присутствует колдун, принц или король, ведьма и помощники-животные), но вот сюжетные особенности или жизненные ситуации зависят от культуры народа: «Если вы сравните европейские сказки с японскими, то увидите тех же персонажей, но в совершенно иной окружающей обстановке» [10, с. 116]. Поэтому, исследуя архетипы сказок народов, исследователь может получить прямой доступ к коллективному бессознательному в рамках той или иной культурной традиции.

Наше исследование нацелено на поиск архетипа «Трикстер» в английских народных сказках на основе лингвокультурологического анализа образа главного героя. Слово *Trickster* переводится с английского как «хитрец, ловкач, плут» и означает героя, который обладает множеством противоречивых черт, отрицательных и положительных, его действия не всегда понятны или приемлемы для окружающих. Первым этот термин стал употреблять американский антрополог Пол Радин в процессе анализа мифологии индейцев и описания Трикстера как человека, совершающего

безрассудные поступки, и «Этими безрассудными выходками Трикстер ломает имеющиеся традиции и начинает новые» [11, с. 256].

Исследование образа Трикстера достаточно популярно в научной литературе. Среди исследователей наибольший вклад в рассмотрение данного вопроса внесли К. Юнг, П. Радин, К. Леви-Стросс, В. И. Иванов, В. В. Топоров, Ю. И. Манин, Ю. М. Лотман, Е. М. Мелетинский, Е. С. Новик.

Образ Трикстера может быть рассмотрен как универсальный образ, встречающийся в фольклоре многих народов, образы Гермеса и Прометея в мифах Древней Греции, Ворон и Койот в сказках и легендах североамериканских индейцев, братец Кролик у афроамериканцев, Локи в скандинавской мифологии, Иван-дурак в русских сказках и, по нашему предположению, Джек в английских народных сказках.

В типологии архетипов, созданной К. Г. Юнгом, Трикстер как один из архетипов коллективного бессознательного воплощает в себе антисоциальные, инфантильные и неприемлемые аспекты «Я»: «Трикстер представляет собой первобытное «космическое» существо, обладающее божественно-животной природой: с одной стороны, превосходящее человека своими сверхчеловеческими качествами, а с другой – уступающее ему из-за своей неразумности и бессознательности» [12, с. 347].

В современной литературе Трикстер сохранился как архетипический персонаж, не обязательно божественный или сверхъестественный, выступающий в качестве сообразительного или хитрого человека (антропоморфные трикстеры) или существа, которое пытается противостоять опасностям и проблемам окружающего мира с помощью различных уловок и хитростей (зооморфные трикстеры).

В славянских сказках довольно часто архетип Трикстера выражается в персонаже «дурака» или «простака», например Емеля или, чаще всего, Иван-дурак. Эти персонажи, которые могут решить любую проблему, используя хитрость, найти способы, неподвластные обычным людям, и выйти из любой проблемы целым и невредимым.

Анализируя сказку, иногда достаточно сложно определить, является ли герой-Трикстер положительным или отрицательным героем, данный образ воспринимается по-разному. Л. А. Петрова и А. А. Лиходедова указывают, что «В зависимости от цели повествования сказки (поучение, развлечение, насмешка) черты характера Ивана могут варьироваться, порой противоречия друг другу, что сближает этот образ с архетипом Трикстера» [13, с. 225].

В английских сказках, в сравнении с русскими сказками, такого героя в них будет олицетворять Джек – корнуоллский и английский герой и архетипический стандартный персонаж, появляющийся во множестве легенд, сказок и детских стишков. Джек, крестьянский сын, простой парень, ленивый,

скучающий, часто он пускает в ход свои уловки и обман, чтобы заполучить необходимый предмет или выполнить порученное задание. Данный герой встречается во многих бытовых и волшебных английских сказках «Jack and His Friends», «Lazy Jack», «Jack And His Master», «Jack Turnip», «Jack and the Beanstalk», «Jack Hannaford», «Jack And His Comrades», «The Adventures of Jack the Giant-Killer», «Jack the Cunning Thief», «Jack and his Golden Snuff-box» и др.

Существует несколько сюжетов, типичных для героя Трикстера и противопоставляемого ему героя-антагониста; умения притворяться беспомощным, притворяться другом, родственником, вызывать жалость, манипулировать поведением соперника, провокация соперника, маскироваться под другого человека, выманывать нужные предметы, использовать волшебные предметы и связь со сверхъестественным.

В Сказке «Джек и бобовый стебель» («Jack and the Beanstalk») – юноша при помощи бобового стебля взобрался на небо, обхитрил великана и забрал себе его богатства. В этой сказке используется прием Трикстера притворяться беспомощным, нуждающимся в помощи. Джек просит у Великанши дать ему покушать, иначе он умрет с голоду, просит его пожалеть:

Oh! please mum, do give me something to eat, mum. I've had nothing to eat since yesterday morning, really and truly, mum,» says Jack. «I may as well be broiled, as die of hunger.» («Ой! пожалуйста, дайте мне что-нибудь поесть. Я действительно ничего не ел со вчерашнего утра, — сказал Джек. «Меня с тем же успехом можно поджарить, так как я все равно умру с голоду».) [14, с. 42]

Другая сказка «Джек-убийца великанов» («The Adventures of Jack the Giant-Killer») – легенда о молодом человеке, который убивает множество злых великанов. Корнуолл страдает от великана, который продолжает воровать скот у фермеров, и горожане бессильны его остановить. С помощью хитрости и магических предметов Джеку удастся выйти победителем и получить награду и уважение жителей. В данной сказке также можно найти типичный для Трикстера прием – провокация противника и манипуляция его действиями, выгодными для героя-Трикстера:

«Then, telling the giant he would show him a trick, taking a knife, Jack ripped open the bag, and out came all the hasty pudding. Whereupon, saying, «Odds splutters hur nails, hur can do that trick hursel», the monster took the knife, and ripping open his belly, fell down dead («Тогда Джек сказал великану: «Сейчас я покажу тебе фокус». И он взял нож, разрезал пакет и вся еда вытекла из него (до этого спрятав пакет с кашей под одежду – прим.)

– Ты и сам можешь проделать этот трюк! — сказал он великану. Великан взял нож, и разрезал себе живот, и тотчас же упал замертво» [14 с. 66].

В сказке «Джек Хэннефорд» («Jack Hannaford»), главный герой представлен не молодым юношей, как обычно, а уже взрослым мужчиной, который перехитрил глупых фермеров и заполучил их богатства. В данной сказке можно отметить такой типичный прием Трикстера, как маскировка под другую личность и выманивание объекта (золото, лошадь) у антагониста:

«-Who is there?» asked the wife. - 'Jack Hannaford.' - 'Where do you come from?' - 'Paradise.' - 'Lord a' mercy! and maybe you've seen my old man there,' alluding to her former husband. - 'Yes, I have.»

(- Кто там? — спросила жена. - Джек Хэннефорд. - Откуда ты? - Из Рая. - Господи помилуй! и, может быть, вы видели там моего старика, — намекая на своего бывшего мужа. - Да, я видел) [14 с. 30].

Иногда Джеку не нужны магические предметы, как в сказке «Ленивый Джек» («Lazy Jack»), где Джек сумел рассмешить немую девушку, благодаря своей неуклюжести, и смог стать её мужем и получить богатство в придачу. В этой сказке мы не можем выявить прямого антагониста, здесь Джек использует хитрость и трюки для преодоления сложной ситуации. В данной сказке можно выделить такой прием Трикстера, как глупость и хитрость для достижения цели (выполнения задания матери):

«You stupid boy,» said his mother; «you should have put it in your pocket.» «I'll do so another time,» replied Jack» («Глупый мальчишка, — сказала мать, — надо было положить его в карман». — Я сделаю это в другой раз. ответил Джек) [14 с. 97].

В сказке «Джек и золотая табакерка» («Jack and his Golden Snuff-box») также, для решения своих проблем и выполнения задания, Джек использует волшебную табакерку и помощь волшебных существ. В данной волшебной сказке можно выделить скрытых антагонистов (тесть, слуга), но основной прием Трикстера здесь – использование волшебных предметов, контакт с магическими существами:

«And he said to himself: 'Well, well, I never was so near my death as I am now'; and then he felt in his pocket, and drew the little box out. And when he opened it, out there hopped three little red men, and asked Jack: 'What is your will with us?» («И сказал он себе: «Ну, ну, никогда я не был так близок к смерти, как теперь»; а потом он порылся в кармане и вытащил маленькую коробочку. И когда он открыл ее, оттуда выскочили три маленьких красных человечка и спросили Джека: «Что ты хочешь чтобы мы сделали?») [14 с. 54].

Выводы

Таким образом, проведенное исследование показало, что сказки представляют собой яркий пример воплощения культурных и национальных особенностей народа, его представлений, но, несмотря на этот факт, в сказках разных народов могут быть найдены общие характерные черты. В английских народных волшебных сказках встречается большое количество волшебных существ, которые в русских сказках не представлены. Все это обосновывается взглядами, верованиями и представлениями народа.

Лингвокультурологический анализ представленных сказок доказал очевидную связь образа героя-хитреца (Джека) с архетипом «Трикстер», воплощая в себе особую сказочную стратегию, опираясь не на опыт, практику и логику, а на поиск собственных решений с помощью хитрости и ловкости. Можно сделать вывод, что образ простака, хитреца и плута воплощается в английских сказках через героя Джека, что является собирательным образом и воплощением Трикстера. Практически всегда действия и поступки Трикстера носят тактический или запланированный характер, но даже редкие неосознанные глупые поступки всегда приводят его к достижению своей цели. В столкновениях с антагонистом герой-Трикстер ищет индивидуальный подход к каждому своему противнику, используя их слабые стороны (трусость, жадность, гордыня и т.д.).

В перспективе планируется провести лингвокультурологический анализ других архетипов (Герой, Божество, Мать и др.) на материале 200 английских народных сказок.

Список использованных источников

- 1 **Никифоров, А. И.** Сказка, ее бытование и носители. – М. : Просвещение, 1930. – 105 с.
- 2 **Аникин, В. И.** Русская народная сказка. – М. : Учпедгиз, 1959. – 186 с.
- 3 **Ожегов, С. И.** Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Л. И. Скворцов. – Москва. : Мир и образование, 2013. – 1376 с.
- 4 **Пропп, В. Я.** Русская сказка. Собрание трудов В. Я. Проппа. Научная редакция, комментарии Ю. С. Рассказова. – М. : Издательство «Лабиринт», 2000. – 416 с.
- 5 Britannica, The Editors of Encyclopaedia. «giant». Encyclopedia Britannica. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.britannica.com/topic/giant-mythology>.
- 6 Britannica, The Editors of Encyclopaedia. «ogre». Encyclopedia Britannica. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.britannica.com/topic/ogre>.

- 7 Online Etymology Dictionary. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.etymonline.com/word/giant>
- 8 Online Etymology Dictionary. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://www.etymonline.com/word/ogre#etymonline_v_2545
- 9 **Юнг, К. Г.** Архетип и символ. – М. : Канон, 2015. – 336 с.
- 10 **Франц, М.-Л.** фон. Феномены Тени и зла в волшебных сказках / Пер. с англ. В. Мершавки. – М. : Класс, 2010. – 360 с.
- 11 **Радин, П.** Трикстер. Исследование мифов североамериканских индейцев с комментариями К. Г. Юнга и К. К. Кереньи. – СПб. : Евразия, 1999. – 288 с.
- 12 **Юнг, К. Г.** Душа и миф. Шесть архетипов. – М. – К. : Совершенство – Port-Royal, 1997. – 384 с.
- 13 **Петрова, Л. А., Лиходедова, А. А.** Коммуникативные черты Трикстера в фольклорных образах героя-дурака // Коммуникативные исследования. – 2018. – № 4. – С. 222–232.
14. Jacobs, J. English Fairy Tales. – A Penn State Electronic Classics Series Publication, 2005. – 170 p.

References

- 1 **Nikiforov, A. I.** Skazka, ee bytovanie i nositeli [Fairy tale, its existence and carriers] [Text]. – М. : Proseshhenie, 1930. – 105 p.
- 2 **Anikin, V. I.** Russkaya narodnaya skazka [Russian folk tale] [Text]. – М. : Uchpedgiz, 1959. – 186 p.
- 3 **Ozhegov, S. I.** Tolkovyj slovar` russkogo yazy`ka [Explanatory dictionary of the Russian language] [Text]. / S. I. Ozhegov, L. I. Skvorczov. – Moskva. : Mir i obrazovanie, 2013. – 1376 p.
- 4 **Propp, V. Ya.** Russkaya skazka. Sbranie trudov V. Ya. Proppa. Nauchnaya redakciya, kommentarii Yu. S. Rasskazova [Russian fairy tale. Collection of works of V. Ya. Propp. Scientific edition, comments by Yu. S. Rasskazov] [Text]. – М. : Izdatel`stvo «Labirint», 2000. – 416 p.
- 5 Britannica, The Editors of Encyclopaedia. “giant”. Encyclopedia Britannica. [E`lektronny`j resurs] – Rezhim dostupa: <https://www.britannica.com/topic/giant-mythology>.
- 6 Britannica, The Editors of Encyclopaedia. «ogre». Encyclopedia Britannica. [E`lektronny`j resurs] – Rezhim dostupa: <https://www.britannica.com/topic/ogre>.
- 7 Online Etymology Dictionary. [E`lektronny`j resurs] – Rezhim dostupa: <https://www.etymonline.com/word/giant>
- 8 Online Etymology Dictionary. [E`lektronny`j resurs] – Rezhim dostupa: https://www.etymonline.com/word/ogre#etymonline_v_2545

9 **Yung, K. G.** Arxetip i simvol [Archetype and symbol] [Text]. – М. : Kanon, 2015. – 336 p.

10 **Francz, M.-L.** fon. Fenomeny` Teni i zla v volshebny`x skazkax / Per. s angl. V. Mershavki [Shadow and Evil Phenomena in Fairy Tales / Translated from English by V. Mershavka] [Text]. – М. : Klass, 2010. – 360 p.

11 **Radin, P.** Trikster. Issledovanie mifov severoamerikanskix indejcev s kommentariyami K. G. Yunga i K. K. Keren`i [A study of the myths of the North American Indians with commentary by K. G. Jung and C. K. Kerenyi] [Text]. – SPb. : Evraziya, 1999. – 288 p.

12. **Yung, K. G.** Dusha i mif. Shest` arxetipov [oul and myth. six archetypes] [Text]. – М. – К. : Sovershenstvo – Port-Royal, 1997. – 384 p.

13 **Petrova, L. A., Lixodedova, A. A.** Kommunikativny`e cherty` Trikster a v fol`klorny`x obrazax geroya-duraka [Communicative features of the Trickster in the folklore images of the hero-fool] [Text]. // Kommunikativny`e issledovaniya. – 2018. – № 4. – P. 222–232.

14. **Jacobs, J.** English Fairy Tales. - A Penn State Electronic Classics Series Publication, 2005. – 170 p.

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

*К. С. Селезнева¹, *А. Ш. Жумашева²*

^{1,2}Торайғыров университет,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

АҒЫЛШЫН ХАЛЫҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ «ТРИКСТЕР» АРХЕТИПНІҢ ЛИНГВО-МӘДЕНИЕТТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада ағылшын халық ертегілеріндегі әдеби қаһарман «трикстер» архетипінің лингвомәдениеттанулық ерекшеліктері, ең маңызды әдеби архетиптердің бірі айлакер қаһарман, алдамышы және жалтарушы бейнесінің іске асуы ретінде қарастырылады.

Мақаланың мақсаты – кейбір сиқырлы және күнделікті ағылшын халық ертегілерінің материалы негізінде айлакер қаһарманның ертегілік бейнесіндегі «Айлакерге» тән ерекшеліктерді іздестіру және лингвомәдениеттанулық талдау жасау.

Шығармада «Jack and the Beanstalk», «The Adventures of Jack the Giant-Killer», «Jack Hannaford», «Lazy Jack», «Jack and his Golden Snuff-box» сияқты халық ертегілер қарастырылды.

Сонымен қатар, ертегілерде қолданылатын лексикалық құралдарға лингвомәдениеттанулық талдау жасалып, халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін бейнелейді, орыс ертегілерімен ортақ және ерекшеліктерді іздестіреді.

Авторлар ағылшын халық ертегілерінің мифологиялық кейіпкері қарапайым және айлакер тұлға (қаралып отырған ертегілерде бұл Джек есімді кейіпкер) ұжымдық, ал кейбір мінез-құлық белгілері (құлық, қулық) деген қорытындыға келеді. алдау, ептілік, тапқырлық) оны Трикстерге жақындатады..

Кілтті сөздер: халық ертегі, ағылшын ертегі фольклоры, архетиптер, трикстер, лингвокультураема.

*X. S. Selezneva¹, *A. Sh. Zhumasheva²*

^{1,2}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

Material received on 12.12.22.

LINGUO-CULTUROLOGICAL FEATURES OF THE “TRICKSTER” ARCHETYPE IN ENGLISH FOLK TALES

This article discusses the linguoculturological features of the archetype of the literary hero «trickster» in English folk tales as the embodiment of the image of a cunning hero, a deceiver and a dodger; one of the most significant literary archetypes.

The purpose of the article is to search for and linguoculturological analysis of the features inherent in the «Trickster» in the fairy-tale image of a cunning hero based on the material of some magical and everyday English folk tales. The work considered such folk tales as: «Jack and the Beanstalk», «Jack the Giant Killer», «Jack Hanneford», «Lazy Jack», «Jack and his Golden Snuff-box».

In addition, a linguoculturological analysis of lexical means used in fairy tales is carried out, reflecting the national and cultural characteristics of the people, the search for common and differences with Russian fairy tales.

The authors come to the conclusion that the mythologized hero of English folk tales in the form of a simpleton and a cunning person (in the tales under consideration, this is a character named Jack) is collective, and some character traits (tricks, cunning, deceit, dexterity, resourcefulness) bring him closer to Trickster.

Keywords: folk tale, English fairy tale folklore, archetypes, trickster, linguocultureme.

<https://doi.org/10.48081/TFJC7814>

***Я. С. Талыбова¹, Н. В. Монгилева²**

^{1,2}Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова,
Республика Казахстан, г. Костанай

ИНФОРМАЦИОННО-СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ДИСКУРСА УНИВЕРСИТЕТСКИХ ВЕБ-САЙТОВ

Статья посвящена вопросу определения понятия информационно-стратегический потенциал дискурса университетских веб-сайтов. Актуальность темы обусловлена тем фактом, что веб-сайт является одним из элементов престижа и, в некоторой степени, лицом образовательного заведения в информационном сегменте. Цель исследования – описать компоненты, составляющие данный потенциал, а также единицы, с помощью которых эти компоненты реализуются. В качестве материала исследования выступают тексты сайтов зарубежных вузов (США, Великобритания). В статье проведен краткий понятийно-терминологический анализ понятия потенциал, а также производных от него словосочетаний. В результате исследования представлена авторская формулировка данного феномена, в которой информационно-стратегический потенциал представлен в виде совокупности таких компонентов как аттрактивность, презентационность и суггестия. Показано, что реализация вышеперечисленных компонентов достигается за счет мультимодальной структуры сайта, благодаря которой дискурс веб-сайта предстает в качестве сложного ансамбля семиотических элементов. Результаты проведенного исследования могут послужить основой для более детального изучения особенностей рецепции и интерпретации мультимодального текста. Более того, изучение принципов и закономерностей «сборки» его семиотических элементов в ансамбли позволит усилить дискурсивный эффект, тем самым, увеличив информационно-стратегический потенциал веб-сайта.

Ключевые слова: информационно-стратегический потенциал, потенциал, аттрактивность, презентационность, суггестия, мультимодальность.

Введение

Процессы маркетинга, глобализации и цифровизации, затронувшие образовательный сектор, оказали существенное влияние на современное состояние веб-ресурсов, в том числе веб-сайтов университетов. Для разработки эффективного контента веб-сайта, а также для его грамотного наполнения текстовой, графической и другими видами информации вузы привлекают разных специалистов. Веб-сайт университета теперь служит не только как источник информации, но и как стратегический инструмент, позволяющий различными способами воздействовать на целевую аудиторию в интернет-пространстве.

Статья посвящена изучению информационно-стратегического потенциала дискурса университетских веб-сайтов. Несмотря на то, что имеется большое количество научных работ, в название которых входит слово *потенциал*, в научной литературе отсутствуют работы, посвященные изучению информационно-стратегического потенциала дискурса веб-сайтов вузов. Нашей задачей является выяснить, что представляет собой данный потенциал и из каких компонентов он складывается.

Материалы и методы

В качестве методов исследования использованы: анализ и синтез научной литературы по теме исследования, понятийно-терминологический анализ фразы *информационно-стратегический потенциал*.

Материалами для исследования послужили толковые словари, словари по экономике, маркетингу, менеджменту, научные статьи и труды, перекликающиеся с темой нашего исследования, а также отдельные веб-страницы зарубежных университетов (США, Великобритания).

Результаты и их обсуждение

Понятие *потенциал* довольно часто употребляется в научной литературе. Нередко данный термин используется как синоним слова *возможности*. Различные словари (такие как, современный словарь иностранных слов русского языка, словарь Ушакова, словарь Ожегова, словарь Ефремовой, а также словари по менеджменту, маркетингу и экономике) трактуют *потенциал* примерно одинаково, а именно, как совокупность имеющихся средств, возможностей, условий в какой-либо области, сфере [1–7]. Подробный понятийно-терминологический анализ данного понятия был проведен М. А. Романовой. В своей работе она приходит к выводу о том, что «под потенциалом практически всеми, кто пытался раньше или пытается в наши дни дать точное определение, всегда понималось и понимается нечто такое, что не реализовано, что имеется, но частично или полностью практически не использовано» [8, с. 113].

Существует множество производных словосочетаний со словом потенциал. Например, человеческий потенциал, творческий потенциал, информационный потенциал, стратегический потенциал и т.д. И каждый из перечисленных типов имеет свойственную ему характеристику. В качестве примеров обратимся к двум последним разновидностям потенциала, аргументируя это тем, что они являются составными компонентами объекта реферируемого исследования.

Так, информационный потенциал определяется многими исследователями как совокупность средств, методов, условий, а также программного обеспечения, позволяющих получать, хранить, анализировать, обобщать и актуализировать информацию, представляя собой концентрированное выражение научных знаний и практического опыта [9]. Отличием в трактовках этого понятия выступает целенаправленность использования потенциала. Например, информационный потенциал может служить для адаптации предприятия к условиям рынка [9], для информированности и информативности членов общества [10], для накопления знаний, ценностно-ориентационных, проективно-поведенческих ресурсов [11], для преобразования поступающей информационной продукции в управленческие решения [12] и др.

Следующим компонентом в структуре информационно-стратегического потенциала выступает стратегический потенциал, который характеризуется как совокупность ресурсов организации (материальных/нематериальных), необходимых для разработки и осуществления стратегии [13], которая укрепляет ее конкурентную позицию [14]. К ресурсам организации обычно относят здания, технологии, производственное оборудование, организационную культуру, нормы и ценности предприятия и др. Стратегический потенциал рассматривается через понятие *стратегические возможности*. Именно они формируют отличительные черты организации и создают уникальный и неповторимый потенциал организации на рынке [15].

Рассмотренные выше характеристики потенциалов встречаются, как правило, в исследованиях по менеджменту и экономике в сочетаниях с такими словами как предприятие/общество/государство. Несмотря на разночтения в формулировке понятий, в основу каждого из них входит совокупность чего-либо для достижения чего-либо, где совокупность (средств) обычно описывается экономическими и техническими показателями.

В рамках нашего исследования интерес представляет информационно-стратегический потенциал не всей организации (университета), а только ее виртуальной проекции (веб-сайт). Таким образом, возникает необходимость корректировки определения данного типа потенциала. Мы предлагаем рассматривать информационно-стратегический потенциал университетских

веб-сайтов как совокупность аттрактивных, презентационных, суггестивных средств веб-сайта, реализующихся посредством мультимодальных лингвосемиотических единиц и служащих для формирования положительного имиджевого образа вуза в современной инфосфере. Схематично информационно-стратегический потенциал можно представить следующим образом (см. Рис. 1).

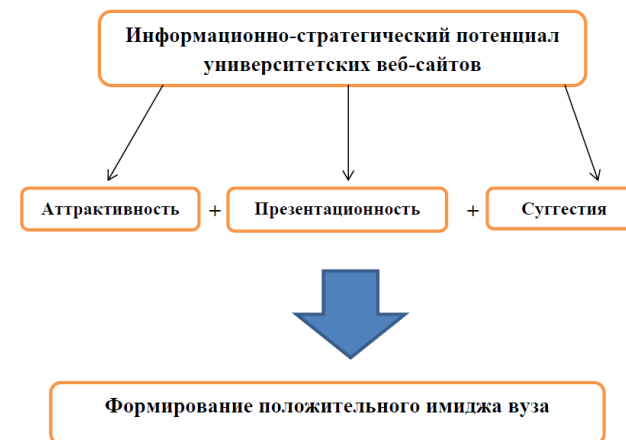

Рисунок 1 – Информационно-стратегический потенциал университетских веб-сайтов

Одним из компонентов описанного выше потенциала выступает аттрактивность, которую можно наблюдать на всех ярусах языка. В качестве примеров фонемно-морфемного уровня можно привести использование особого ритмического рисунка: аллитерация *Learn. Liberate. Lead.* (front page; Lincoln University) – повтор звука [l] в начале слов; консонанс *Regional, National & International Reach* (our strategic priorities/ University of Gallway) – повтор конечных звуков [nl] и др. Подобные повторы создают общую фонетическую окраску тексту, способствуя процессу передачи информации и усилению речевого намерения. Повторы также встречаются и на лексико-синтаксическом уровне. Например, *The future will not surprise you. You will surprise the future.* (About us / John Carroll University). В приведенном примере воспроизводится повтор практически всем лексем, изменяется лишь их построение внутри самой синтаксической конструкции. Происходит

игра слов, при которой меняется смысл сообщения, тем самым, привлекая внимание адресата.

Наряду с повторами используется много других приемов аттракции. Исходя из того, что на главной странице веб-сайта не допускается использование массивных текстов с информацией, все внимание отводится красочным фотографиям, которые сопровождаются не менее красочными заголовками. В состав таких заголовков входят лексемы с положительной коннотацией, числительные, например, *a sampling of the companies where our 45,000+ alumni are leaders, innovators, and collaborators* (John Carroll University), эпитеты – *Building a vibrant community of creative and accomplished people* (Stanford University), восклицательные предложения – *Excellence is our Habit!* (Tennessee State University), риторические вопросы – *Not an in-state freshman?* (Illinois State University), прерванные предложения с многоточием – *It all began in 1845...* (University of Galloway), побудительные предложения – *Be the next chapter in a rich history* (Lincoln University) и др.

Презентационность университетского веб-сайта является вторым компонентом информационно-стратегического потенциала в нашей трактовке. Она представлена имиджевыми сообщениями, в которых содержится информация о сущности образовательного заведения. Например, в предложении *We at Illinois State University work as diverse community of scholars with a commitment to fostering a small-college atmosphere with large-university opportunities* (About us / Illinois State University) идет презентация направления работы персонала вуза и цели, к которой он движется. Данное имиджевое сообщение выстраивается с помощью сравнения *work as a diverse community of scholars*, словосочетаний со сложносоставными антонимичными прилагательными *small-college atmosphere, large-university opportunities*, нарушением порядка слов в предложении (обстоятельство места *at Illinois State University* стоит сразу после подлежащего) для обозначения презентуемого объекта.

В нашем следующем примере презентационность достигается посредством значимых числительных *Founded more than 145 years ago, Indiana University of Pennsylvania has grown from a school with 225 students and ... spread over 374 acres with more than 10,000 students studying more than 130 programs*. Используемые в данном предложении числовые элементы показывают развитие университета, его перспективность и престижность.

Зачастую в описании миссии и видение высшего учебного заведения прибегают к употреблению глаголов будущего времени. Например, *Jackson State University will become recognized as a **challenging, yet nurturing, state-of-the-art technologically-infused intellectual community**. Students and faculty will engage in **creative research**...* Совместно с большим количеством

положительных **прилагательных** удается визуализировать процветание и успех вуза.

Имиджевые сообщения, выполняющие презентационную функцию университетского веб-сайта, не ограничиваются тем набором средств выражения, который представлен выше. Разноуровневые языковые единицы, соединение нескольких модусов восприятия информации (изображения, аудио, видео) способствуют полноценной демонстрации вуза в информационной среде.

Последним компонентом, из которого, по нашему мнению, складывается информационно-стратегический потенциал университетских веб-сайтов, является суггестия. Она может прослеживаться в неоднократном употреблении одних и тех же ключевых слов как в рамках одного тематического раздела сайта, так и при посещении его других веб-страниц. Среди часто используемых слов и фраз в описании деятельности вуза можно отметить *innovation, instruction, research, creativity, academic excellence, development, success, future, etc.* Постоянно повторяющиеся слова программируют посетителей веб-сайта и способны вызывать четкий образ в сознании индивида.

Следующим суггестивным приемом выступает эмоциональное перенасыщение текста, т.е. употребление большого количества ярких прилагательных (*vibrant, comprehensive, research-based, teaching-focused, student-centered*) (Indiana University of Pennsylvania); сравнений (*tight like a family, designated as a “high research” institution, known as «The Athens of the South»*) (Lincoln University, Tennessee State University), метафор (*Whether you're choosing a nest, building the Nest or flying the nest, you're always an Eagle. NCCU is your safe haven – a shelter – a home ground for you to soar in all areas of life with confidence and assurance*), слов со значением объединения (*we are here for you, join the next generation, our students, a part of, together, etc.*) и других образных средств, которые суггестируют расположение и доверие интернет-аудитории, а также внушают ей определенный образ. Это может быть образ идеальной университетской жизни - учеба, проживание в кампусе, знакомство с новыми людьми и т.п.

В контенте некоторых веб-сайтов встречаются слоганы (*Be in the Heart of it All* (Illinois State University), *Excellence is our Habit!* (Tennessee State University), *Loyal. Forever. True.* (Iowa State University), *Be a Spartan* (Michigan State University) задачей которых является внушить потенциальным студентам стремление к переменам, к лучшему. Дискурсивный многократный повтор слогана позволяет созданному образу выживать на образовательном рынке, создавая с помощью дискурсивных средств своего рода миф об особом характере, особой аксиологии данного университета [16, с.122].

Рассматривая дискурс веб-сайта университета как семиотический феномен, нельзя не подчеркнуть его мультимодальность, которая, помимо вербальной составляющей, имеет выражение в невербальном плане. К невербальным семиотическим ресурсам относятся графические средства (*линии для разделения пространства, стрелки для навигации, геометрические и органические фигуры, цвет и др.*) *иконические элементы (например, иконка для сайта – элемент бренда университета), изображения (в основном, студенты, локации вуза и кампуса), видео (виртуальный тур по университету)* и т.п. Данные ресурсы служат для усиления общего фокуса текста сайта и создания дискурсивного эффекта, который, по мнению В. Б. Кашкина, связан с семиотической способностью человека, его стремлением приписывать смыслы вещам и явлениям (даже если нет отправителя, вложившего этот смысл) [16, с.122].

Дискурсивное сочетание линейно развертывающегося текста с нелинейным элементом в мультикодовом тексте веб-сайта вносит дополнительную семантику, коррелируя со знаниями о внешней среде. Как отмечает С. Т. Золян, «смысл есть результат соположения языковой и внелингвистических систем в процессе коммуникации и есть механизм соотнесения текста со множеством его возможных значений (интерпретаций, миров, текстов)» [17, с. 261]. Так, например, изображение головы воина в шлеме на сайте Мичиганского государственного университета, встречающееся совместно с такими фразами как *Future Spartans, we're here for you / Want to find out more about what life is like as a Spartan?* и т.д. (при этом информация не о воинах-спартанцах), порождает разные интерпретации. Одни могут воспринимать спартанцев как символ спортивных достижений и целеустремленности, смелости и отваги. Другие отождествляют их с кем-то ограниченным в материально-бытовом плане и довольствующимися только самым необходимым (спартанский образ жизни). Так или иначе, необычное изображение и обращение к студентам в качестве спартанцев вызывает интерес у аудитории и привлекает их внимание к истории и деятельности университета.

Выводы

Описанный в работе информационно-стратегический потенциал представлен в виде совокупности разных средств, реализующихся как вербально, так и невербально. Поликодовый способ реализации ансамблевого комплекса аттрактивных, презентационных и суггестивных средств позволяет создать благоприятный имиджевый образ университета в сознании адресата, суггестируя такие образы как университет = престиж, университет = мечта, университет = будущее. Несмотря на сходство используемых лингвосомиотических мультимодальных единиц, они

выполняют разные функции. Так, аттрактивные элементы направлены на концентрирование внимания целевой аудитории на определенном качестве вуза, презентационные элементы способствуют благоприятной репрезентации вуза, сообщая о его преимуществах и достижениях, суггестивные элементы отвечают за формирование положительной оценки и образа университета в сознании реципиента.

Список использованных источников

- 1 **Егорова, Т. В.** Словарь иностранных слов современного русского языка [Текст]. – Москва: Аделант, 2014. – 800 с. ISBN: 978–5–93642–322–2.
- 2 **Ушаков, Д. Н.** Большой толковый словарь русского языка: современная редакция [Текст] / Д. Н. Ушаков. – Москва: Дом Славянской книги, 2008. – 959 с. ISBN 978–5–903036–99–8.
- 3 **Ожегов, С. И.** Толковый словарь русского языка: 100000 слов, терминов и выражений: новое издание [Текст] / под общей редакцией Л. И. Скворцова. 28-е издание, переработанное. – Москва: Мир И образование, 2015. – 1375 с. ISBN 978–5–94666–657–2.
- 4 **Ефремова, Т. Ф.** Новый толково-словообразовательный словарь русского языка [Текст]. – Москва: Дрофа, 2000. – 1233 с. ISBN: 5–200–02801–9
- 5 **Воронков, А. Н.** Словарь по менеджменту: учебное пособие. [Текст] / А. Н. Воронков, Т. В. Колосова; Нижегородский государственный архитектурно-строительный университет. – Нижний Новгород: ННГАСУ, 2013. – 125 с. ISBN 978–5–87941.
- 6 **Панкрухин, А. П.** Маркетинг: большой толковый словарь [Текст]. – Москва: Омега-Л, 2008. – 261 с. ISBN 5–370–00056–5
- 7 **Азрилиян, А. Н.** Большой экономический словарь [Текст] / 5-е издание доп. и перераб. – Москва: Институт новой экономики, 2002. – 469 с.
- 8 **Романова, М. А.** Потенциал как общенаучное понятие [Текст] / [М. А. Романова](#) // Инновации в образовании. – 2011. – N.2. – С. 113–123.
- 9 **Мансурова, Н. А., Орлова, К. В.** Оценка интенсивности развития информационного потенциала предприятия // Экономические исследования. 2016. № 1. [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-intensivnosti-razvitiya-informatsionnogo-potentsiala-predpriyatiya>.
- 10 **Афанасьева, И. Е.** Информатика в схемах [Текст] / И. Е. Афанасьева и др. – М. : Бинوم, 2006. С. 8.
- 11 **Шкондин, М. В.** Информационный потенциал общества и концепты целостности медиасистемы // Вопросы теории и практики журналистики. 2015. № 4. [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnyy-potentsial-obshchestva-i-kontsepty-tselostnosti-mediasistemy>.

12 **Смирнова, О. А.** Анализ и формирование финансового бюджета предприятия на примере МУП «ГОРЭЛЕКТРОТРАНС» г. Барнаула : магистерская диссертация по направлению подготовки: 38.04.01 – Экономика. – Барнаул, 2017. [Электронный ресурс]. – URL: <http://elibrary.asu.ru/handle/asu/4889>.

13 **Патрахина, Т. Н.** К вопросу об определении научной дефиниции «стратегический потенциал образовательной организации» [Текст] // Научный альманах. 2015. № 8 (10). С. 271–274.

14 **Васильева, В. В.** Стратегический потенциал организации через призму ресурсного подхода к стратегии // Государственное управление [Текст]. 2009. Вып. № 20. 6 с.

15 **Коновалова, Н. В.** Теоретический анализ понятия «Стратегический потенциал» в стратегическом менеджменте // Вестник ТИУиЭ. 2017. № 1 (25). [Электронный ресурс]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskiy-analiz_-_ponyatiya_-_strategicheskiiy – potentsial–v–strategicheskome–menedzhmente.

16 **Кашкин, В. Б.** Дискурсивный эффект: факторы возникновения // Известия ВГПУ. 2011. №8. [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/diskursivnyu-effekt-faktory-vozniknoveniya>.

17 **Золян, С. Т.** Модальная семиотика: основания и обоснования [Текст] // Метод. Поверх методологических границ: Московский ежегодник трудов из обществоведческих дисциплин / РАН. ИНИОН. – Москва, 2014. – С. 97–121.

References

1 **Egorova, T. V.** Slovar` inostranny`x slov sovremennogo russkogo yazy`ka [Dictionary of foreign words of the modern Russian language] [Text]. – Moscow: Adelant, 2014. – 800 p. ISBN: 978–5–93642–322–2

2 **Ushakov, D. N.** Bol`shoj` tolkovy`j slovar` russkogo yazy`ka: sovremennaya redakciya [Big explanatory dictionary of the Russian language: modern edition] [Text] / D. N. Ushakov. – Moscow: Dom Slavyanskoj` knigi, 2008. – 959 p. ISBN 978–5–903036–99–8.

3 **Ozhegov, S. I.** Tolkovy`j slovar` russkogo yazy`ka: 100000 slov, terminov i vy`razhenij: novoe izdanie [Explanatory dictionary of the Russian language: 100,000 words, terms and expressions: a new edition] [Text] / pod obshej` redakciy L. I. Skvorcova. – 28-e izdanie pererabotannoe – Moscow: Mir I obrazovanie, 2015. – 1375 p. ISBN 978–5–94666–657–2.

4 **Efremova, T. F.** Novy`j tolkovo-slovoobrazovatel`ny`j slovar` russkogo yazy`ka [New explanatory-derivative dictionary of the Russian language] [Text]. – Moscow: Drofa, 2000. – 1233 p. ISBN: 5–200–02801–9

5 **Voronkov, A. N.** Slovar` po menedzhmentu: uchebnoe posobie [Dictionary of management: textbook] [Text] / A. N. Voronkov, T. V. Kolosova; Nizhegorodskij gos. arxit.-stroit. un-t. – Nizhnij Novgorod: NNGASU, 2013. – 125 p. ISBN 978–5–87941.

6 **Pankruxin, A. P.** Marketing: bol`shoj` tolkovy`j slovar` [Marketing: a big explanatory dictionary] [Text]. – Moscow: Omega–L, 2008. – 261 p. ISBN 5–370–00056–5

7 **Azriliyan, A. N.** Bol`shoj` e`konomicheskij slovar` [Big Economic Dictionary] [Text] / 5-e izd. dop i pererab. – Moscow: Institut novoj` e`konomiki, 2002. – 469 p.

8 **Romanova, M. A.** Potencial kak obshhenauchnoe ponyatie [Potential as a general scientific concept] [Text] / M. A. Romanova // Innovacii v obrazovanii. – 2011. – N.2. – P. 113–123.

9 **Mansurova, N. A., Orlova, K. V.** Ocenka intensivnosti razvitiya informacionnogo potenciala predpriyatiya [Assessment of the intensity of development of the information potential of the enterprise] // E`konomicheskie issledovaniya. 2016. № 1. [Electronic resource]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-intensivnosti-razvitiya-informatsionnogo-potentsiala-predpriyatiya>.

10 **Afanas`eva, I. E.** Informatika v sxemax [Informatics in diagrams] [Text] / I. E. Afanas`eva i dr. – Moscow: Binom, 2006. p. 8.

11 **Shkondin, M. V.** Informacionny`j potencial obshhestva i koncepty` celostnosti mediasistemy` [The information potential of society and the concepts of the integrity of the media system] // Voprosy` teorii i praktiki zhurnalistiki. 2015. № 4. [Electronic resource]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnyy-potentsial-obschestva-i-kontsepty-tselostnosti-mediasistemy>.

12 **Smirnova, O. A.** Analiz i formirovanie finansovogo byudzheta predpriyatiya na primere MUP «GORE`LEKTROTRANS» g. Barnaula [Analysis and formation of the financial budget of an enterprise on the example of MUE «GORELEKTROTRANS» in Barnaul]: masterskaya dissertaciya po napravleniyu podgotovki: 38.04.01 – E`konomika. – Barnaul, 2017. [Electronic resource]. – URL: <http://elibrary.asu.ru/handle/asu/4889>.

13 **Patraxina, T. N.** K voprosu ob opredelenii nauchnoj definicii «strategicheskij potencial obrazovatel`noj organizacii» [On the issue of defining the scientific definition of «strategic potential of an educational organization»] [Text] // Nauchny`j al`manax. 2015. № 8 (10). P. 271–274.

14 **Vasil`eva, V. V.** Strategicheskij potencial organizacii cherez prizmu resursnogo podxoda k strategii [The strategic potential of the organization through the prism of a resource approach to strategy] [Text] // Gosudarstvennoe upravlenie. 2009. Vy`p. № 20. 6 p.

15 **Konovalova, N. V.** Teoreticheskiy analiz ponyatiya «Strategicheskij potencial» v strategicheskoy menedzhmente [Theoretical analysis of the concept of «Strategic potential» in strategic management] // Vestnik TIU i E. 2017. № 1 (25). [Electronic resource]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskiy-analiz-ponyatiya-strategicheskij-potentsial-v-strategicheskoy-menedzhmente>.

16 **Kashkin, V. B.** Diskursivnyy efekt: faktory vozniknoveniya [Discursive effect: factors of occurrence] // Izvestiya VGPU. 2011. № 8. [Electronic resource]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/diskursivnyy-effekt-faktory-vozniknoveniya>.

17 **Zolyan, S. T.** Modal'naya semiotika: osnovaniya i obosnovaniya [Modal semiotics: foundations and justifications] [Text] // Metod. Poverx metodologicheskikh granicz: Moskovskiy ezhegodnik trudov iz obshhestvovedcheskix disciplin / RAN. INION. – Moscow, 2014. – P. 97–121.

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

*Я. С. Талыбова¹, Н. В. Монгилева²

^{1,2}А. Байтурсинов атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.
Материал 12.12.22 баспаға түсті.

УНИВЕРСИТЕТ ВЕБ-САЙТТАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-СТРАТЕГИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Мақала университет веб-сайттары дискурсының ақпараттық-стратегиялық әлеуеті ұғымын анықтау мәселесіне арналған. Тақырыптың өзектілігі веб-сайттың ақпараттық сегменттегі беделді элементтердің бірі және белгілі бір дәрежеде білім беру мекемесінің бет-бейнесі болып табылатындығына байланысты. Зерттеудің мақсаты-берілген потенциалды құрайтын компоненттерді, сондай-ақ осы компоненттер жүзеге асырылатын бірліктерді сипаттау. Зерттеу материалы ретінде шетел университеттерінің (АҚШ, Ұлыбритания) веб-сайттарының мәтіндері қызмет етеді. Мақалада потенциал ұғымына, одан жасалған сөз тіркестеріне қысқаша концептуалды-терминологиялық талдау жасалған. Зерттеу нәтижесінде осы құбылыстың авторлық тұжырымдамасы ұсынылған, онда ақпараттық-стратегиялық әлеует аттрактивтілік, презентация және суггестия сияқты компоненттер жиынтығы түрінде ұсынылған. Жоғарыда аталған компоненттерді жүзеге асыру сайттың мультимодальды

құрылымының арқасында қол жеткізілетіні көрсетілген, соның арқасында веб-сайт дискурсы семиотикалық элементтердің күрделі ансамблі ретінде көрінеді. Зерттеу нәтижелері мультимодальды мәтінді қабылдау және түсіндіру ерекшеліктерін толығырақ зерттеуге негіз бола алады. Сонымен қатар, ансамбльдегі оның семиотикалық элементтерін «құрастыру» принциптері мен заңдылықтарын зерттеу дискурсивті әсерді күшейтеді, осылайша веб-сайттың ақпараттық-стратегиялық әлеуетін арттырады.

Кілтті сөздер: ақпараттық-стратегиялық әлеует, әлеует, аттрактивтілік, презентация, суггестия, мультимодальділік.

*Ya. S. Talybova¹, N. V. Mongilyova²

^{1,2}Kostanay Regional University named after A. Baitursynov,
Republic of Kazakhstan, Kostanay
Material received on 12.12.22.

INFORMATION-STRATEGIC POTENTIAL OF THE DISCOURSE OF UNIVERSITY WEBSITES

The article is devoted to the issue of defining the concept of information-strategic potential of the discourse of university websites. The relevance of the topic is due to the fact that the website is one of the elements of prestige and, to some extent, the face of an educational institution in the information segment. The purpose of the study is to describe the components that make up this potential as well as the units by which these components are realized. The texts of the foreign universities websites (USA, Great Britain) serve as the research material. The article provides a brief conceptual and terminological analysis of the concept of potential as well as word combinations derived from it. As a result of the study, the author's formulation of this phenomenon is presented, in which the information and strategic potential is defined as a combination of such components as attractiveness, presentation and suggestion. It is shown that the implementation of the above components is achieved due to the multimodal structure of the site, due to which the discourse of the website appears as a complex ensemble of semiotic elements. The results of the study can serve as a basis for a more detailed study of the features of the reception and interpretation of a multimodal text. Moreover, the study of the principles and patterns of «assembling» its semiotic elements into ensembles will enhance the discursive effect, thus, increase the information and strategic potential of the website.

Keywords: information-strategic potential, potential, attractiveness, presentation, suggestion, multimodality.

<https://doi.org/10.48081/DCKK8920>

***A. K. Khussainova¹, K. T. Tulebayeva², B. M. Kadyrova³**

^{1,2}Alikhan Bukeikhan University,
Republic of Kazakhstan, Semey

³Toraigyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar

CONCEPTUAL FEATURES OF THE IMAGES OF «WOMEN» IN TURKIC MYTHOLOGY

When studying the concept of «woman» in Kazakh literature, first of all, we take into account that the concept of concept is a complex structure transmitted by the ethno-cultural concept of a centuries-old idea of being, cultural values, short and deep truths transmitted from generation to generation, stored in our consciousness. In order to become a concept of conceptuality, it is necessary that the words used by the people have a close connection with the centuries-old culture, traditions, religion, mentality of this people, have an ethno-cultural degree. Speaking about the concept of «woman», it is necessary to distinguish these ethno-cultural characteristics. The article is aimed at identifying and studying conceptual concepts related to the image of a «woman» in Turkic mythology, including in Kazakh folklore. At the same time, identifying the ancient Turkic mythological «female» images, we tried to highlight their functions in the formation of modern «female» concepts. First of all, the «female» images in ancient history were identified and the characteristic features of each of them were classified. If such images as Tomiris, Queen Zarina, Elbilge-khatun were the starting point for the formation of the concept of «warrior», then the wolf in the legend of the Turkic history of creation served as the basis for the formation of ideas about «mother wolf» and «generation of the blue wolf». The fact that the opening of the door to the world of light by man is connected with the female substance gave rise to the conceptual concepts of «The Virgin», «Creator», «Light», «Mother Earth». The images of «women» in folklore samples also create complex semantic constructions. The creation of a historical description of the concept of «woman» will undoubtedly make it possible to highlight the internal cognitive structure of the modern conceptual system of «woman».

Keywords: the concept of «woman», Turkic mythology, oral literature, image, cognitive system

Introduction

A comprehensive, diverse analysis of the image of a «woman» in fiction is one of the most pressing problems in the field of literary criticism. Research on this topic began very early. First of all, this is directly related to the position of women in society, which is based on the image of a «woman». In addition, women had a special place in the history of the ancient Saka, Huns, ancient Turkic, and ancient Uyghur states that inhabited Central Asia. For example, according to historical sources, in the ancient Saka epoch, there was a tradition of raising a girl as a warrior, a warrior like a man. In addition, the woman ruled the country. A clear proof of this is Queen Tomiris. In Greek writings, Tomiris is called «Lady Origana». According to Turkish scientists, Tomiris is the granddaughter of the Alp Er Tunga, who created the Turan unity. The tragic victory of Queen Tomiris over the Persian King Cyrus, who «became the ruler of four elements of the world, did not know how to lose», took place on the pages of history. This historical event became the basis for many legends, tales and fairy tales. The thing that led Queen Tomiris to this victory was the capture of her only son Spargap by the Persian king Cyrus. According to legends and stories, Tomiris is not only a horsewoman, a sniper, a brave warrior, a ruler of the country, but also a «mother» who protected her beloved child [1, 29].

Even in the Huns, a man and a woman were inseparable in matters of country rule, land protection, and relations with foreign countries. For example, the first peace treaty of the Great Hun Empire with China was signed by «khatun» (title of wife of the ruler) – the wife of King of the Huns Mode. «Khatun» was also considered to put last point in the king's affairs. All decrees within the country were approved not only by the king's order, but also with the support of «khatun». According to the rules of the Hun state, even when the king received an ambassador from foreign countries, «khatun» sat on the left side of the king. In some cases, «khatun» alone was able to make the reception of the ambassador. For example, historical records indicate that the work of receiving an ambassador and dealing with foreign affairs of the state was carried out by Aryg Khatun, the wife of the famous ruler Atilla. In the ancient Uyghur epoch, special respect for women continued. This is evidenced by the written monuments of the Uyghur period. Unique images that reveal the image of a woman can be clearly seen in the Oghuz epic stories, the Korkyt Ata stories, the Manas epic, the Kyrk kyz legend, etc. The theme of the image of women in the Turkic world was also studied by Turkish scientists on the topics: «Heroic women in the Turkic world», «Mythical images of women in ancient Turks», «Images of women in Turkish sagas» [2]. In addition, conferences were organized to reveal the common literature of the Turkic peoples and the image of women in Turkish literature [3], and scientific conclusions were made by many professors and researchers, such as Naciye Ata

Yıldız, Serap Buyurgan, Zuhul Yüksel, Ali Çakmakoğlu Kuru, etc. The image of a Turkic woman as a «hero» became the basis for the research of scientists-researchers of Tashkent University Musine Galima and Mamatkul Chorayeva, whose work «Giant daughters of Turan» [4] was published in 2019. The female image in the ancient myths and epics Olonkho of the Altai Turks, such as Yakut (Sakha), Tuva, was also the beginning of literary and Cultural Research [5, 6]. Also, the materials of the International Conference «Ladies and Beauties under the Kazakh Khanate», organized in honor of the 550th anniversary of the Kazakh Khanate, give a lot of information about the image of the Kazakh woman, as well as the Turkic woman [7].

A comparative study of the concept of «woman» of the Turkic peoples, including Kazakh and Turkish literature, which has a common ancient history, language and literature, allows us to distinguish and emphasize common features in Turkic knowledge, science, history, literature and philosophy.

Materials and methods

To date, the image of women in the Turkic world has been developed scientifically based on characteristics that are differentiated by scientists from myth, folklore, literary relics, literature of the Middle Ages, the Khan's era, and modern literature. Our goal in the article is to show these images: Ak Ana, Ukok, Umai Ana, Yellow Girl, Huma, Princess Asena, Princess Ayyzyt, Argy Khatun, Tomiris, Princess Zarina, Yelbilge Khatun, Zhanyl Mirza, Darika kyz, Suyumbike Khatun, Kurmanzhan Dattk, Terken Princess, Burla Khatun, Borte, etc. and other female images, identify common features and introduce them into the literary circulation. All the historical facts show that women have a special place in the Turkic world. Therefore, the reflection of the image of women in the literature of the Turkic peoples from ancient Turkic to the present day, including modern Kazakh and Turkish literature, serves as the basis for determining our Turkic identity. At the same time, as the research material for our article, we used ancient Turkic legends, ancient Turkic literary relics, artistic works that form a conceptual basis, describing the image of a «woman» in Kazakh and Turkish literature. In the article, in addition to comparative and historical methods, hermeneutical, literary, linguistic, cultural, and sociological methods were used in the cognitive analysis of the concept of «woman».

Results and their discussion

The image of the true world is a constantly changing phenomenon. And as a result of the study of female image through the image of the real world formed in the human mind, due to changes in the internal semantic form, cognitive, anthropological concepts of «female» images in mythical literature were studied;

– Each language is a symbolic system that has preserved the history of the nation, its own culture, knowledge and preferences, character and consciousness,

profession and culture, traditions and wisdom. According to this content structure, it is not just a system of symbols, it is an indicator of culture. Therefore, the function of the language is defined, which is recognized as a whole, a keeper, supplier of ethno-cultural information, successor to the next generation;

– The concept of «woman» was studied and described from the point of view of linguistic and cultural studies in ancient artifacts;

– The analysis of the conceptual notions of the image of «woman» in Turkic mythology, such as «Creator», «Mother of God», «Guardian Spirit» was carried out;

– It is established that the concept of «woman» has semantic content, performs the function of national cognitive information transmitted from generation to generation and is stored in consciousness;

– It is revealed that the modernization of knowledge in the minds of generations through the reception and processing of ancient information reflects the continuity of knowledge, literature and culture.

Turkic women rode horses perfectly, mastered the use of weapons, took a spear in their hands, defended their country from the enemy, and even managed to become a fortress guard, saint, and ambassador. The ancient Turks recognized a woman-mother as the heart and soul of the family, the warmth of the family. Together with the upbringing of the younger generation, Turkic women were able to participate in all the affairs of society and express their views. There are images of «women» who are also recognized as wise advisers to Khans and sultans, batyrs and biys.

In his fundamental work «Ancient Turks», the historian-scientist Lev Gumilyov, who studied the Turkic world in depth, wrote: «The Turks respected women as much as respectable people. When his son entered the house, he first gave a bow to his mother, and then went and greeted his father. In the Orkhon script, it is also sung with great inspiration that when the sisters were left behind and threatened with death, Kultegin selflessly protected them. The Turks paid special attention to the origin of their mothers» [8]. All the historical facts show that women have a special place in the Turkic world. Therefore, the basis of our article was the reflection of the image of women in the literature of the Turkic peoples from ancient Turkic to the present day, including Kazakh and Turkish literature.

In the past history, the Turks have forever inherited rich examples of spiritual culture and literature for subsequent generations. Our modern literature originates and is replenished from this source. Therefore, when we talk about the concept of «woman» in literature, we should first look at the ancient, spiritual heritage. In other words, we should pay attention to the «common Turkic myth». In the Kazakh National Encyclopedia, «Mythology, myth is not a fictional fantasy, it is an ancestral relic that has preserved the reality of a person of the past. It is not a

sign of conscious distortion of the past, of falsehood, but a web of truth that has been repeatedly folded, twisted, and whose truth and Virtue are intertwined in a row, hidden among the dust of involuntary confusion» [9, 12]. In the dictionary of terms of literary studies, «Myth (from the Greek *mesthos* – story, legend, example) is one of the oldest genres of folk creativity, formed very early. Myth is the concept of the people of primitive society about the world, about the external forces that command the world, that is, about the images of Gods and spirits, about supernatural phenomena and events, as well as myths formed about these concepts (legends-stories). In other words, myth is a reflection of the knowledge of the people of primitive society about the world» [10, 384]. There is also the statement that «Mythology is a mirror of the spiritual world of humanity described by symbols» [11, 84]. In myth «... there is a special unity of poetry and primary knowledge, religion and ethics, art and life experience» [12, 32]. At the same time, considering the formation of the concept of «woman» in Kazakh mythological images in comparison with the mythology of the peoples of the world, we can see that the image of a woman occupies an honorable place in Kazakh mythology. For example, from ancient times to the present day, starting with Aristotle, J. Spenger, G. Institutoris, Philon of Alexandria, G. Spenser, E. Rotterdamsky, A. Schopenhauer and others, Western philosophers considered the image of a woman as «an inferior being», «the image of a dirty physical world», «a symbol of the lower world, sin, treachery and evil, chaos», in the Turkic understanding, the image of a woman was characterized primarily as a mother woman, a faithful spouse, a homeland, a mother earth. In the Arab and Islamic view, an evaluation of the image of a woman is only in the frame of the «slavery» concept. Therefore, by analyzing the image of «woman» on the basis of a common Turkic and Kazakh approach, the special value given to the subject of «woman» may be absorbed by the consciousness of the next generation.

The theme «woman», which has occupied a very important place in the cultural life of the Turkic people since mythical times, gives a lot of information about the national identity, mentality, worldview, way of life and customs of the people. In general, when analyzing the images of «women» in Turkic and Kazakh mythology, the woman is characterized by the concepts of «Creator», «Mother God», «Guardian Spirit», «The female wolf, which became the basis for the creation of the Turks», «Homeland», «Light – Ray», «The Ruler of the Country», «Warrior-Soldier», «Honest Spouse», «Mother in White Shawl», «Innocent Girl», «Symbol of Beauty», «Honor» and others. We believe that the breadth of the conceptual range of the image of «woman» is formed on the basis of respect, trust, and love for a woman in the public consciousness.

As for the notion of «concept», the scientist S. A. Askoldov, who was the first to develop this notion, describes it as follows: «... a mental formation that

substitutes for us an indefinite set of objects of the same kind in the process of thought» [13, 271]. Also, the theoretical basis for the problem of the concept can be attributed to scientists A. Vezhbitskaya, Yu. S. Stepanov, V. Z. Demyankov. On their part, the concept is recognized as a linguistic representation of the universe, which reflects the well-established cultural concepts of man about the world.

Thus, one of the main concepts that characterize the image of a «woman» is a «Woman – Creator, Mother God, Guardian Spirit». That is, in Turkic mythology, the female subject plays a special role in the creation of the Turks. In the epic «Creation» of the Yakut (Sakha) Turks in Altai, which is the first epic of the Turkic peoples, the image of the «White Mother», who offered the god to create the world and people and was his Muse, points out that in the Turkic world a special attitude is given to the female subject. Scientists do not deny that the «White Mother» is an «Ukok princess» found in Altai. The image of «Aiyzyt», which takes place in the mythology of the Turks, is also a woman, a goddess who protects women who give birth to children. According to legend, when a woman is in labor, the goddess falls from the sky and stays with the pregnant woman until the baby is born.

The legendary image of a woman of the Blue Turkic era is «Mother Umai». Umai Ana is a goddess who protects a pregnant woman in giving birth to a healthy baby and newly-born children. Information about Umai's mother is found in the Orkhon written monuments. For example, in the monuments of the Blessed state – the rulers of the Turkic Khaganate Kulteegin and bilge Khagan, a special attitude to women is described as follows: «In Heaven, the Turkic Tengri created the blessed state of the Turk. The Turkic people would not disappear, they would be people, so my father Elteris Kagan and my mother Elbilga Khatun (Tengri) took out of the people.» In this case, according to Turkic mythology, the spirit that helped the God was «Umai».

In the belief system of the Turks, what gives everyone strength is only the Creator Lord. Everyone will have his energy and vital activity. Tengri is the center of the beliefs of the Turks. And there are ancestral spirits that help the Lord. They are called Kam. They, by the command of the Lord, protect the Turks from disaster, tongue and eye, and evil. One of them is Umai Ana, a woman's assistant to the righteous Lord. Umai in Sanskrit means “can be descended from heaven”. In ancient Indian mythology, there is a god named Uma. It has the meaning «light». It is said that the name of the wife of the Indian god Shiva was also Uma. Many scientists see connection here. In the Turks, it is also called The Yellow Girl, Mother Nature. Azerbaijanis say Humay. In Turkic beliefs, the protective spirit of Umai Ana is described as a fire spirit, created by fire, and also corresponds to the concept of «light» with Uma in Indian mythology. The image of Umai mother often appears in the legends of Yakuts, Turks, Kyrgyz, Kazakhs, Azerbaijanis and other Turkic peoples. Mother Umai is depicted in many places as a goddess who

protects women, children and nature, making the Earth fertile. There is a legend among the Turks in the Anatolian region of Turkey about the wizard woman who kidnaps the children of pregnant women. Umai Ana was a defense against it. In some sources, there are also such concepts as «Umai takes part in the creation of the world together with Ana Ulgen», «Huma bird».

It is possible that the concepts of the Creator, Mother God, and Guardian Spirit were formed on the basis of the description of the female power, which was able to have a great influence on the creation of the world, giving a special emphasis to the female nature of the images of «Ak Ana», «Ukuk Princess», «Umai Ana», «Huma Bird», «Yellow Girl», which took place in ancient Turkic mythology. In Turkic mythology, the statement of the Turkish scientist Ibrahim Sary «the ancient Turkic community, which paid special attention to women among ancient communities, considered women as the beginning of creation, like «God» [3]. Obviously, this alternative is most likely related to the fact that the female substance brings a living soul, offspring, into life. The Kazakh writer M. Auezov also said that «a woman with one hand shakes the cradle, with one hand the world». Although in the world human beings are divided into men and women, the task of bringing a child to life is assigned only to a woman. The reason for this is probably due to the patience and perseverance of the owners of these delicate features. That is, only a woman could bear the burden of carrying a child in the womb for nine days, nine months, and bringing it to life at the appointed time. The phenomena associated with the birth of a child were a sign of the power of woman, its manifestation in the image of the Creator, the Mother Goddess, and later became the basis for the formation of the concept.

The main task of God the Mother is to bring into the world a living being, that is, to create the world as a companion of the Creator God. In this regard, women are often identified with the concept of Mother Earth. In some cases, goddesses are involved in other aspects of nature, such as savagery, destruction, the underworld, and evil. Examples of Kazakh oral literature, fairy tales and legends are the images of Zhalmauyz kempir, Zheztyrnak, Albasty, and in Turkish folklore the images of Zhady, Peri, Albasty.

Albasty is the owner of evil in Turkic mythology, which is associated with the sign of the water. According to the scientist S. Kondybay, the image of Albasty is an image that combines the features of individual characters in traditional Turkic mythology, such as a mermaid, an old witch, Altynshash, a demon. Albasty comes in the form of a beautiful or ugly woman with long light or golden hair. In Kazakh folklore, all mythical images of water are depicted as women [14, 169–70].

According to Turkic mythology, Albasty has the ability to turn into an animal or inanimate object.

In most Turkic peoples, Albasty is seen in the form of a woman with long, light hair, who lives on the banks of a river or other water source, and who is visible to the eyes of people who go to the water bank. Such signs in the myth of the ancient Turks are closely related to the female spirit or water god in relation to water. Also, the image of the Albasty having such long breasts that she throws them behind her back reflects not only its water-related nature, but also its serpentine character. The conceptual nature of the image of albasty is reflected in the works of such writers as A. Kekilbayev, O. Bokei in Kazakh literature, and Huseyin Nihal Atsiz in Turkish literature. Writers use the images of “Albasty” in describing the mysterious features of human nature, miraculous events related to human thinking, to show the owner of evil in a female form.

The sphere of conceptualization in the image of a woman is a very broad concept – «Mother». The main mechanism of the concept of «Mother» is that in the Legends of Otuken and Ergenekon, which tell about the creation of the Turks, there are also feminine images, including the female wolf, the grand grandmother. All of this is ultimately one of the topics that needs to be studied in the formation of a conceptual system, representing the image of a woman from all sides. The main pillar of Turkic mythology is the image of «mother-wolf», which, despite its animal form, formed the basis of the Ashina tribe, whose spirit did not disappear, but grew stronger, with wolf blood in its roots. It is obvious that this mythical concept had an impact on the oral literature and folklore of the modern Turkic peoples, who today consider themselves descendants of the Blue Wolf. As a result, the female images of Asena Princess, Aiyzyt Princess, Argy Khatun, Tomiris, Zarina Princess, Yelbilge Khatun, Zhanyl Mirza, Darika kyz, Suyumbike Khatun, Kurmanzhan Datka, Terken Princess, Burla Khatun, Borte, etc., which took place in the history of the Turkic peoples, became the basis of artistic works and formed such concepts of the female image as «warrior», «the ruler of the country», «батыр» in the literature of the Turkic peoples. Studying the cognitive nature of Turkic mythology, the scientist S. Kondybay reflected the images that influenced the formation of the concepts of «warrior, batyr» in the image of a woman: «Forty Girls in the Turkic-speaking peoples of Central Asia are the images of saints who turned to stone at their request to protect themselves from “the wicked». In Karakalpaks, “Forty Girls” is the image of the heroes of the epic of the same name – warrior girls. In the epic story, they live on a private island as a community led by a girl named Gulyaim. Forty Girls protect the Karakalpaks from the attack of the Kalmyk Khan. And in the Uzbeks of the Zzrafshan plateau, forty girls are shaman assistants, servants of the main spirits of peris. According to some researchers, the image of Forty Girls is of Tajik-Persian origin, but the presence of the image of warrior girls in the ancient Turks is also evidenced by the folklore works of Kazakhs. Due to the penetration of Sufi culture

into the Turkic-speaking environment, the image of the ancient Turkic warrior girl acquired a numerical value in accordance with the Sufi orientation of Islam (forty, hence the Turkish «forty girls», and the Tajik Persian «childukhtaron»), and before Islam, their number was unlimited, unstable. For this reason, it is quite possible to consider the Central Asian root influence on the image of forty girls as archaic, without denying it» [14, 169–70].

Conclusion.

Thus, the concept is a complex structure that is preserved in our ethno-cultural consciousness, passing down from generation to generation, giving centuries-old understanding of reality, cultural values in one concept.

In order to be a concept, it is necessary that the words used by the people are closely related to the centuries-old culture, traditions, religion, mentality of this people and have a cultural level. That is, not every word in the language can be a concept. Words that combine the culture, religion, mentality, beliefs and language of the people and have the ability to give cognitive explanations can have a conceptual character. One of them, the concept of «woman», was studied within the framework of Turkic mythology, and complex conceptual structures related to the concept of «woman», which reached the Turkic peoples, were comprehensively analyzed and studied. As a result, analyzing the images of «woman» in general Turkic and Kazakh mythology, the analysis of the conceptual concepts of «Creator», «Mother of God», «Guardian Spirit», «Female Wolf», «Homeland», «Light – Ray», «Ruler of the Country», «Warrior-Soldier» was carried out.

References

- 1 Әдеби жәдігерлер. Көне дәуірдегі әдеби ескерткіштер [Текст]. – Алматы, I том. 2007. – 504 б.
- 2 **Сары, И.** Тюрк кадыны [Текст]. – Анталья, 2017. – 260 б.
- 3 Alp kadin çalıştayı. (Үшінші батыр әйелдер конференциясы) [Текст]. – Анкара, 2018. – 560 б.
- 4 **Галима, М., Чораев, М.** Тұранның алып қыздары [Текст]. – Алматы, 2019. – 274 б.
- 5 **Гончарова, Ю.** Женщина в Сибири в XIX – XX вв.: место в региональном в региональном социуме и гендерные роли: сб. науч. ст. / под ред. Ю. М. Гончарова. [Текст]. – Барнаул, 2008. – 188 с.
- 6 **Дедова, В.** Женщина : мифы и реалии: библиографический обзор / АлтГУ, НБ, НГ; сост. О. В. Дедова. – Барнаул, 2013. – 17 с.
- 7 **Қамзабекұлы, Д.** Қазақ хандығы тұсындағы ханымдар мен арулар: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары [Текст]. – Астана, 2015. – 304 б.

- 8 **Гумилев, Л. Н.** Көне түріктер [Текст]. – Алматы, 1994. – 420 б.
- 9 **Аяған, Б.** Қазақстан. Ұлттық энциклопедия [Текст]. // Бас редактор Б. Аяған. 6 том. Алматы, 2004. – 696 б.
- 10 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі [Текст]. – Алматы, 1998. – 384 б.
- 11 **Өгел, Б.** Түркі мифологиясы [Текст]. I том. – Анкара : 2010. – 644 б.
- 12 **Мелетинский, Е.** Мифологический словарь [Текст]. – Москва: 1991. – 644 с.
- 13 **Аскольдов-Алексеев, С.** Концепт и слово [Текст] // Русская словесность : Антология. – Москва, 1997. – 271 с.
- 14 **Кондыбай, С.** Казахская мифология. Краткий словарь [Текст]. – Алматы, 2005. – 272 с.

References

- 1 Adebî zhadigerler [Literary relics]. (Vols.1-20. Vol. 1). Kone dauirdegi adebi eskertkishter [Literary monuments of ancient times] [Text]. – Almaty: Taimas. – 2007. – 504 p.
- 2 **Sary, I.** Tiurk kadyny [The Turkic women] [Text]. – Antalia. – 2017.
- 3 Alp kadin çalıştayı [Alp women workshop] [Text]. – Ankara: Gazi universiteti. – 2018. – 173 p.
- 4 **Galima, M., Choraev, M.** Turannyn alyp qyzdary [The giant daughters of Turan] [Text]. – 2019.
- 5 **Goncharov, Yu. M.** (Ed.). Zhenshchina v Sibiri v XIX – XX vv.: mesto v regionalnom sotsiume i gendernye roli [A woman in Siberia in the XIX – XX centuries: a place in the regional and gender roles] [Text]. – Barnaul: AzBuka. – 2008. – 70 p.
- 6 **Dedova, O. V.** Zhenshchina: mify i realii: bibliograficheskij obzor [Woman: myths and realities: bibliographic review] [Text]. – Barnaul: AltGU. – 2013. – 17 p.
- 7 **Kamzabekuly, D.** (Ed.). Qazaq khandygy tusyndagy khanymdar men arular [Ladies and beauties of the Kazakh Khanate]. Khalyqaralyq gylymi-tazhiribelik konferentsiia materialdary [Proceedings from the international scientific and practical conference] [Text]. – Astana: Forma Plus. – 2015. – 300 p.
- 8 **Gumilev, L. N.** Kone turikter [Ancient Turks] [Text]. – Almaty: Bilim. – 1994. – 660 p.
- 9 **Aiagan, B.** (Ed.). Qazaqstan. Ulttyq entsiklopediia [Kazakhstan. National Encyclopedia]. (Vol. 1–5) [Text]. – Almaty: Qazaq entsiklopediiasy. – 2004.
- 10 Adebiettanu terminderinin sozdigi [Dictionary of literary criticism terms] [Text]. – Almaty: Ana tili. – 1998. – 384 p.
- 11 **Ogel, B.** Turki mifologiasy [Turkic mythology] [Text]. – Ankara: Turk Tarih Yayinlari. – 2010.

12 **Meletinskii, E.** (Ed.). Mifologicheskii slovar [Mythological Dictionary] [Text]. – Moscow: Sovetskaia entsiklopediia. – 1991. – 672 p.

13 **Askoldov-Alekseev, S.** Kontsept i slovo [Concept and word]. Russkaia slovesnost: Antologiya [Russian language art: Anthology] [Text]. – Moscow: Akademia. – 1997. – P. 267-279.

14 **Kondybai, S.** Kazakhskaya mifologiya. Kratkii slovar [Kazakh mythology. A short dictionary] [Text]. Almaty: Nurly alem. – 2005. – 272 p.

Material received on 12.12.22.

*А. К. Хусаинова¹, К. Т. Тулебаева², Б. М. Кадырова³

^{1,2}Alikhan Bukeikhan University,
Қазақстан Республикасы, Семей қ.

³Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал 12.12.22 баспаға түсті.

ТҮРКІ МИФОЛОГИЯСЫНДАҒЫ «ӘЙЕЛ» ОБРАЗДАРЫНЫҢ КОНЦЕПТІЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақ әдебиетіндегі «әйел» концептісін зерттеуде ең алдымен, концепт ұғымының санамызда сақталған, ұрпақтан ұрпаққа берілетін қысқа, әрі терең мағыналы шындық болмыс, мәдени құндылықтар жөніндегі сан гасырлық түсініктің этномәдени ұғымымен берілетін күрделі құрылым екенін ескереміз. Концептілік ұғымға айналу үшін халықтық қолданыстағы сөздер сол халықтың гасырлар бойғы мәдениетімен, дәстүрімен, діні, ділімен тығыз байланыста болып, этномәдени дәрежеге ие болуы қажет. «Әйел» концептісі жайында сөз еткенде осы этномәдени белгілерді ажыратып алу қажет. Мақала түркі мифологиясы, соның ішінде қазақ фольклорындағы «әйел» образына байланысты концептілік ұғымдарды анықтап, зерделуге бағытталған. Бұл ретте көне түркі мифологиялық «әйел» образдарды анықтай отырып, олардың қазіргі «әйел» концептілерін қалыптастырудағы функцияларын ажыратуға тырыстық. Нәтижеге қол жеткізу мақсатында ең алдымен, көне тарихтағы «әйел» образдары анықталып, олардың әрқайсысына тән өзіндік ерекше белгілері жіктелді. Томирис, Зарина патшайым, Елбілге хатун сынды образдардың «жауынгер әйел» концептісінің қалыптасуына бастама болса, түркі жаратылыс тарихы аңызындағы ұрғашы қасқыр «ана-қасқыр», «көк бөрі ұрпағы» ұғымдарының қалыптасуына

негіз болды. Адам баласының жарық дүние есігін ашуы әйел затына қатысты болуы «Ана-Құдай», «Жаратушы», «Жарық», «Жер-Ана» концептілік ұғымдарын тудырды. Халық ауыз әдебиеті үлгілеріндегі «әйел» образдары да күрделі концептілік құрылымдар жасайды. «Әйел» концептісінің тарихи сипаттамасын жасау – қазіргі «әйел» концептілік жүйесінің ішкі танымдық құрымын ажырата білуге мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Кілтті сөздер: әйел концептісі, түркі мифологиясы, ауыз әдебиеті, образ, танымдық жүйе

*А. К. Хусаинова¹, К. Т. Тулебаева², Б. М. Кадырова³

^{1,2}Alikhan Bukeikhan University,
Республика Казахстан, г. Семей

³Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар
Материал поступил в редакцию 12.12.22.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВ «ЖЕНЩИНЫ» В ТЮРКСКОЙ МИФОЛОГИИ

При изучении концепта «женщина» в казахской литературе прежде всего учитываем, что понятие концепт представляет собой сложную структуру, передающуюся этнокультурным понятием многовекового представления о бытии, культурных ценностях, коротких и глубоких истинах, передаваемых из поколения в поколение, хранящихся в нашем сознании. Для того, чтобы стать понятием концептуальности, необходимо, чтобы слова, употребляемые в народе, имели тесную связь с многовековой культурой, традициями, религией, менталитетом этого народа, имели этнокультурную степень. Говоря о понятии «женщина», необходимо различать эти этнокультурные признаки. Статья направлена на выявление и изучение концептуальных понятий, связанных с образом «женщины» в тюркской мифологии, в том числе в казахском фольклоре. При этом, выявляя древнетюркские мифологические «женские» образы, мы постарались выделить их функции в формировании современных «женских» концептов. Прежде всего, были выявлены «женские» образы в древней истории и классифицированы характерные черты каждого из них. Если такие образы, как Томирис, царица Зарина, Эльбильге-хатун были отправной точкой для формирования понятия «воительница», то

волчица в легенде тюркской истории творения послужила основой для формирования представлений о «мать-волчица» и «поколение синего волка». То, что открытие человеком двери в мир света связано с женской субстанцией, породило понятийные понятия «Богородица», «Творец», «Свет», «Мать-Земля». Образы «женщины» в фольклорных образах также создают сложные смысловые конструкции. Создание исторического описания концепта «женщина», несомненно, позволит выделить внутреннюю когнитивную структуру современной понятийной системы «женщина».

Ключевые слова: концепт «женщина», тюркская мифология, устная литература, образ, когнитивная система

МРНТИ 17.71.07

<https://doi.org/10.48081/XVPE5525>***А. Д. Цветкова¹, Н. С. Остапенко²**¹Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

²КГУ «Средняя общеобразовательная школа № 29»,

Республика Казахстан, г. Павлодар

КОНЦЕПТ «ВОДА» В НОРМАТИВНЫХ ТЕКСТАХ (ПРИМЕТАХ, ПОВЕРЬЯХ, ЗАПРЕТАХ И ПРЕДПИСАНИЯХ)

В современной науке появляется возможность исследования концептов, которые реализуются в фольклорных текстах и отражают особенности этнического менталитета. Определение понятия в данном контексте формулируется на основе общенациональных взаимосвязей, то есть не определяется только словарными статьями и частотностью употребления той или иной лексемы, репрезентирующей концепт, а охватывает определенные составляющие культуры народа. Используя концептологический подход в таком широком смысле, можно проследить определенные тенденции об осознании человеком Вселенной и своего места в ней.

Приняв за рабочее определение точку зрения В. В. Колесова, авторы считают концепт основной единицей ментальности культуры, которая в границах отдельной вербальной языковой единицы и языка в целом предстает как образ, как понятие и как символ. Основная задача ментального описания в таком случае – выявление и формулирование смысловой доминанты, не изменяющейся с течением времени. Концепт выражает созначения «национального колорита», то есть все принципиально возможные значения символично-смысловой функции языка как средства мышления и общения.

Материалом для исследования послужили полевые записи фольклорных экспедиций преподавателей и студентов Торайғыров университета и Павлодарского педагогического университета с 1978 по 2008 гг.

Ключевые слова: концепт, ментальность, нормативные тексты, вода, понятие, образ, символ

Введение

Одной из существенных составляющих культуры любого сообщества являются нормативные тексты, которые отражают мировоззренческие представления этноса, включая суждения о причинно-следственных связях в окружающем мире. А. С. Каргин и А. В. Костина, говоря о актуальности рассмотрения фольклора как нормативного явления, замечают, что «многие социальные и эстетические нормативы, которые сформировались в границах древней фазы его развития, продолжают активно функционировать и в современном культурном пространстве, сохраняя и распространяя, в частности, «неписанные законы» [1, с. 17]. Они не так давно вошли в предметное поле фольклористики и поэтому не получили однозначных и общепринятых терминологических обозначений. Исследователи, описывающие данные тексты по их функциям, используют термины «прескрипции», «запреты», «нормативы» [2; 3; 4]. Мы относим к нормативным текстам приметы, поверья, запреты и предписания. Активность их современного бытования объясняется тем, что в них отражается определенная стереотипия, «и владение знанием традиционного характера нередко приходит на помощь человеку в момент, когда рациональное бессильно» [5, с. 261].

В. Е. Добровольская, дифференцируя приметы и поверья, определяет первые как тексты, «целью и содержанием которых является предсказание погоды, основанное на фенологических наблюдениях». Поучительность народных примет носит научный, наблюдательно-назидательный характер. Поэтому образность примет создается не в переносном применении понятий, а всегда в прямом истолковании [6, с. 23].

Погодные явления, характер погоды в тот или иной период, урожай или неурожай нередко прогнозировались в приметах путем наблюдения за погодой в календарные праздники (преимущественно – в христианские). На исследуемой территории к прогнозирующим праздникам относятся Крещение (19 января), Сретенье (15 февраля), день святой Евдокии (14 марта), Масленица, Благовещенье (7 апреля), день Николы-святого (22 мая), Троица, Рождество Богородицы (21 сентября), Покров (14 октября).

Поверья, в отличие от примет, опираются не на реальный эмпирический опыт, а на логику образно-символической семантики, логику ассоциаций и представлений о сверхъестественных связях в мире. Поверье не выделяется в системе жанров фольклора, его считают элементом системы воззрений или верований в мистические связи между явлениями окружающего мира и судьбой человека. Данные тексты отражают картину мира, в которой каждое действие имеет мифологическую мотивировку, а практически каждый атрибут – мифологическую семантику [6, с. 23]. В. П. Аникин считает поверье

внежанровым или наджанровым элементом, на основе которого формируется текст того или иного фольклорного жанра [7, с. 6].

Главной прагматической функцией и «плодом» поверья, как отмечают современные исследователи, является «формулировка запретов и правил, которых нужно придерживаться, чтобы не попасть в нежелательную ситуацию или выйти из нее с наименьшими потерями», а соответственно запреты или прескрипции «оказываются разновидностью поверий» [6, с. 23]. Как отмечает Т. Г. Владыкина, «система важнейших предписаний была разработана за многовековую историю народа столь детально и тщательно, что практически охватывала весь жизненный цикл человека; регламентировалась вся совокупная информация о социальном и природном окружении человека на его важнейших пространственно-временных уровнях» [8, с. 75].

Поверья, предписания и запреты могут быть самостоятельными текстовыми единицами, но гораздо чаще входят в структуру одного нормативного текста. Из поверья может вытекать предписание. Наиболее распространенная структура прескрипции включает в себя запрет и прогноз в случае его нарушения. Последним (третьим) элементом такой структуры может быть предписание, содержащее рекомендацию о том, как выйти из нежелательной ситуации.

Наблюдения показывают, что нормативные тексты, несмотря на свою мифологическую основу достаточно активно бытуют в современном обществе и задают модели поведения человека в различных житейских ситуациях.

Материалы и методы

Материалом для исследования послужили полевые записи фольклорных экспедиций преподавателей и студентов Павлодарского педагогического университета и Торайғыров университета с 1978 по 2008 гг. на территории Павлодарского Прииртышья. В работе использованы методы концептуального анализа, мифопоэтического анализа, сплошной выборки и анализа словарных дефиниций.

Результаты и обсуждение

Лексико-семантическое поле концепта «вода» в нормативных текстах Павлодарского Прииртышья представлено лексемами, которые можно разделить на несколько тематических групп.

Таблица 1 – «Лексико-семантическое поле концепта «вода» в нормативных текстах»

Тематические группы	Лексемы, репрезентирующие концепт «вода»
Водоемы и их части	лу́жа (5 употреблений), пруд (2), Иртыш (1)
Формы существования воды	вода (35), дождь (32), снег (13), роса (2)
Действия, связанные с водой	пить (9), купать(ся) (5), мыть (4), выливать (4), умываться (2), плескаться (1), нырять (1), капать (1), стирать (1), плюнуть (1), плакать (1)
Предметы, явления, признаки, связанные с водой	дождливый (5), талая (5), капель (3), чай (3), сосулька (2), ведро (1), холодная (1), кесешка (1), вино (1)

Как мы видим, ядерным признаком концепта «вода» обладают две лексемы: вода и дождь. Именно эти лексемы и определяют понятийный слой концепта в нормативных текстах Павлодарского Прииртышья.

Вода употребляется в значении «жидкость без цвета и запаха». На это указывают лексические единицы, которые имплицитно реализуют исследуемый концепт в прескрипциях (пить, умываться, мыть, стирать, купаться, выливать, наливать): «*На Евдокию: если в этот день воробей ноги **помоет** перед порогом, а петух воды **напьется**, значит, весна должна быть хорошая*» (Записано в 1993 г. в с. Львовка Качирского района от Динкель Е. А., 1908 г.р.). «*С какой стороны кошка **умывается**, с той стороны гость и придёт*» (Записано в 2004 г. в с. Песчаное Качирского района от Матвеевой Р. С., 1929 г.р.). Нужно отметить, что концепт репрезентируется посредством лексемы «вода» преимущественно в запретах и предписаниях, в смысловом пространстве которых ярко представлено мифологическое представление древнего человека о водной стихии (антропоморфность).

Вода воспринимается как некая живая субстанция, которая способна наказать, омолодить (сделать красивее), изменить судьбу человека: «*Говорят люди, что ночью нельзя за водой ходить, потому что **вода отдыхает**. Люди стараются, чтобы воду всегда занести с вечера, чтоб в хате была*» (Записано в 2005 г. в с. Осьмерьжск Качирского района от Носовой Т. С., 1944 г.р.). «*Нельзя **воду выливать**, которой стираешь, – **болезни будут***» (Записано в 2006 г. в с. Федоровка Качирского района от Нургалиевой К. С., 1937 г.р.). «*Если **умыться** весной первой талой **водой** с Иртыша, то **будешь краше***» (Записано в 2004 г. в с. Песчаное Качирского района от Демидович Е. И., 1938 г.р.).

Дождь употребляется только в прямом его значении – «атмосферные осадки, выпадающие из облаков в виде капель жидкости»: «*Если ласточка летает низко над полем – к **дождю***» (Записано в 2004 г. в с. Песчаное Качирского района от Демидович Евгении Ивановны, 1938 г.р.). «*В мае **дождь**, на камне – **рожь***» (Записано в 2005 г. в с. Осьмерьжск Качирского района от Прокловой Л. И., 1940 г.р.). Объективация концепта «вода» посредством данной лексемы отмечается в большей степени в приметах, связанных с календарными праздниками и с состоянием природы. Это объясняется прагматической функцией примет как жанра фольклора, «целью и содержанием которых является предсказание погоды, основанное на фенологических наблюдениях» [6, с. 23].

Следует обратить внимание на статистические данные по количеству лексем в каждой тематической группе. Большое количество слов-репрезентантов, обозначающих действия, явления, признаки, доказывает сохранившуюся многофункциональность воды в жизни человека. В тематических группах «водоемы и их части», «формы существования воды» концепт реализуется меньшим количеством лексем. Мы считаем, что это специфическая особенность репрезентации концепта «вода» в нормативных текстах Павлодарского Прииртышья, связанная с географическим положением. Земледелие в данном регионе считается рискованным, так как наблюдается дефицит влагообеспеченности, что связано с особенностями почвы. Климатические особенности также имеют немаловажную роль: долгая морозная зима. Для жителей региона важны такие погодные явления, как дождь и снег: первое – обеспечивает влагой посевы, второе – не дает почве вымерзнуть. Эти факторы и объясняют план содержания концепта в названных тематических группах. И здесь можно говорить о наличии регионального аспекта в бытовании нормативных текстов региона.

Таким образом, понятийный слой концепта «вода» в приметах, поверьях, запретах и предписаниях, с одной стороны, транслирует архетипические смыслы, связанные с мифологическим мировоззрением, с другой стороны, отражает региональный аспект функционирования фольклорных текстов.

Образный слой исследуемого концепта выстраивается на основе утилитарных свойств, осознанных людьми, которые наблюдали за природой. Многочисленные приметы, поверья, запреты и предписания, связанные с водой, несомненно, значимы и для повседневной жизни человека, особенно те из них, которые включены в традиционное аграрное пространство.

Образный компонент – неотъемлемая составляющая семантической структуры слова, его существенная черта, вне зависимости от характера семантики лексемы [9, с. 41]. Специфика нормативных текстов в фольклоре позволяет нам говорить о том, что образный слой концепта в приметах,

поверьях, запретах и предписаниях – это составляющая семантики текста в целом. Прескрипции имеют форму предложения, обладают собственной семантикой, способны существовать вне контекста. В качестве референта выступают не отдельные предметы, а ситуации, которые и способствуют развитию того или иного образа. Необходимо учитывать тот факт, что природные и бытовые реалии, отражающиеся в текстах исследуемого жанра, приобретают признаки наглядных образов ввиду устойчивости примет, поверий, запретов и предписаний. Например, в тексте приметы: *«Если на Евдоху, 14 марта, снег подтает, и воробей попьёт из лужи, то будет теплая ранняя весна»* (Записано в 2005 г. в с. Береговое Качирского района от Щтриккера А. В., 1955 г.р.) – сама по себе лексема «воробей» не обладает никакой дополнительной семантикой, но в сочетании с действием «пить» возникает образ, который может предсказывать события. Это доказывают и другие тексты, в которых мы видим тот же образ: *«Если воробей на Евдошку не напьется из лужицы, то летом конь корму не добьется»* (Записано в 2006 г. в с. Федоровка Качирского района от Ульяновой О. И., 1929 г.р.). Воробей может также «помыть ноги», «искупаться». Вместо воробья может совершать действие петух или курица: *«Если на Евдохию курочка у крыльечка водицы напьется, то овечка на Егория травки наестся»* (Записано в 2006 г. в с. Федоровка Качирского района от Ульяновой О. И., 1929 г.р.). Данные примеры показывают, что существует определенная формула: «живое существо» + действие, связанное с водой = устойчивый образ, предвещающий событие или явление.

Концепт «вода» в образном аспекте актуализируется в текстах примет, поверий, запретов и предписаний посредством следующих образов:

– отражающих состояние воды в количественном соотношении: *«Есть в народе приметы погоды. Обычно, в январе начинаются Крещенские морозы, то есть сильные морозы, крепкие до сорока пяти градусов. Раньше, конечно, такие крепкие морозы были. Так вот, люди и приметили, что если еще снега наметет много-много в такие морозы, то лето будет урожайным»* (Записано в 2003 г. в с. Алексеевка Щербактинского района от Путьковой Р. В., 1939 г.р.). *«Если много снега в начале зимы – часто летом будут дожди»* (Записано в 2004 г. в с. Песчаное Качирского района от Тюковой Е. Я., 1939 г.р.);

– обладающих временной характеристикой (время года, месяц, день, месяцеслова, время суток): *«Зимой если снег идёт, вот скажем в январе месяце снег, снегопад большой. Значит июнь месяц будет дождливый. Через шесть месяцев, шестой, пять месяцев проходит, шестой месяц это дождливый»* (Записано от Эйберса А. А., 1937 г.р.). *«Никола с водой, Троица с травой»* (Записано в 2005 г. в с. Осьмерьжск Качирского района от

Прокловой Л. И., 1940 г.р.). *«Если с утра выпал снег, зима будет ранняя. Жди не за горами!»* (Записано в 2006 г. в с. Конторка Качирского района от Яковишиной Е. Е., 1939 г.р.);

– обладающих пространственной характеристикой: *«Если умыться весной первой талой водой с Иртыша, то будешь краше»* (Записано в 2005 г. в с. Береговое Качирского района от Куркиной Л. С., 1989 г.р.). *«В 12 часов на Рождество идут до колодца девчата, чтоб первыми набрать воды, красоте сохранять, умывались»* (Записано в 2006 г. в с. Федоровка Качирского района от Литвиновой А. И., 1926 г.р.);

– отражающих характер погоды: *«Народившийся месяц на Евдохию с дождем – быть мокрому лету»* (Записано в 2006 г. в с. Федоровка Качирского района от Ульяновой О. И., 1929 г.р.). *«Если утром роса кругом каплями крупными, быть хорошей погоде»* (Записано в 1993 г. в с. Песчаное Качирского района от Радионовой М. П., 1924 г.р.). *«Села чайка на воду – жди хорошую погоду»* (Записано в 2003 г. в с. Новокузьминка Железинского района от Саченко Е. С., 1935 г.р.);

– отражающих состояние воды в будущем и её характеристики: *«Если дождь капает, и на лужах образуются пузыри, то он будет затяжным»* (Записано в 2007 г. в с. Ивановка Качирского района от Радецкой Г. В., 1957 г.р.). *«Гуси полетели – скоро быть снегу»* (Записано в 2003 г. в с. Новокузьминка Железинского района от Саченко Е. С., 1935 г.р.);

– отражающих степень интенсивности и продолжительности: *«Проливной дождь долго не идет»* (Записано в 2003 г. в с. Новокузьминка Железинского района от Савченко Е. С., 1935 г.р.);

– основанные на поведении животных и птиц: *«На Евдохию: если в этот день воробей ноги помоеет перед порогом, а петух воды напьется, значит, весна должна быть хорошая»* (Записано в 2006 г. в с. Конторка Качирского района от Волковой П. А., 1935 г.р.). *«Если кошка умывается возле порога, то это точно жди гостей»* (Записано в 2007 г. в с. Ивановка Качирского района от Радецкой Г. В., 1957 г.р.).

Необходимо отметить, что образный слой концепта «вода» в нормативных текстах Павлодарского Прииртышья транслирует как мифологическое, так и христианское мировоззрение человека. Мифологические существа, имена святых, христианские праздники выступают как средства для создания образа: *«Нельзя выливать помой вечером через порог дома. Значит, ты глаза домового выливаешь. После этого он может ослепнуть и перестать помогать тебе и твоей семье и даже начать вредить»* (Записано в 2005 г. в с. Береговое Качирского района от Редозубовой Р. В., 1933 г.р.). *«Никола с водой, Троица с травой»* (Записано в 2005 г. в с. Осьмерьжск Качирского района от Прокловой Л. И., 1940 г.р.). *«На Сретенье день*

снежок – *весной дожжюк*) (Записано в 2006 г. в с. Федоровка Качирского района от Ульяновой О. И., 1929 г.р.). Кроме этого выявляются тексты, в которых образы в рамках реализации исследуемого концепта отражают полиэтничный состав исследуемой местности. Мы полагаем, что, в силу общего семантического содержания, формировались они в процессе взаимодействия русского и казахского этносов в более поздний период. Например: *«Нужно пить не менее 2 кесешек чая, так как первая – за себя, вторая – за будущего супруга. Иначе останешься старой девой»* (Записано в 2004 г. в с. Железинка Железинского района от Эверт А. Г., 1986 г.р.) – кесе (пиала) – посуда, которая используется в национальной казахской кухне. Или: *«В Ильин день вода холодная, потому и купаться нельзя. Если дождь, ну, обычно они не идут, говорят, казахи молятся, барана режут, дождь значит вымаливают. Если нет дождя, то говорят обычно: «Плохо казахи молятся, когда бы дождь». Не знаю, правда или нет, но ведь совпадает же. И не знаю даже»* (Записано в 2004 г. в с. Песчаное Качирского района от Богомоловой Т. П., 1932 г.р.) – здесь актуализируется образ *«вымоленного дождя»*, информант сомневается в истинности результата, но стереотип уже существует *«совпадает же»*.

Итак, образный слой концепта «вода» в нормативных текстах Павлодарского Прииртышья демонстрирует средства познания и формы отражения окружающей действительности в рамках традиционной картины мира в большей степени. Способы же создания образов и их виды специфичны в силу специфики жанра. Концепт на данном уровне отражает и особенности полиэтничного региона.

Символический план концепта «вода» реализуется с другой стороны образной сути, когда образ выходит за собственные пределы с присутствием некоего смысла слитого с образом, но ему не тождественного [10, с. 826]. В нашем случае образы, рассмотренные в предыдущем аспекте в большей степени становятся некими символическими вестниками будущей ситуации. Нами были определены группы ситуаций и соответствующие символы.

В контексте примет, поверий, запретов и предписаний концепт представлен следующим образом:

– символом урожайного года выступают снег, точнее его количество: *«Есть в народе приметы погоды. Обычно, в январе начинаются крещенские морозы, то есть сильные морозы, крепкие до сорока пяти градусов. Раньше, конечно, такие крепкие морозы были. Так вот, люди и приметили, если еще снега наметет много-много в такие морозы, то лето будет урожайным»* (Записано в 2003 г. в с. Алексеевка Щербакинского района от Путьковой Р. В., 1939 г. р.); капель в определенный день: *«На Сретение капель –*

урожай на пшеницу, если ветер – фруктовых деревьев» (Записано в 2006 г. в с. Федоровка Качирского района от Ульяновой О. И., 1929 г.р.);

– символом удачи выступает ведро с водой: *«Если по дороге встретится человек с пустыми ведрами – к неудаче. А если с полными ведрами – к удаче»* (Записано в 2005 г. в с. Береговое Качирского района от Дородновой В. А., 1940 г.р.);

– символом здоровья является талая вода: *«Считали, что в страстную среду надо обливать скотину снеговой талой водой – она будет здоровой»* (Записано в 2008 г. в с. Сосновка Щербакинского района от Третьяковой У. И., 1946 г.р.);

– символом красоты выступает рождественская вода: *«В 12 часов на Рождество идут до колодца девчата, чтоб первыми набрать воды, красоту сохранять, умывались»* (Записано в 2006 г. в с. Федоровка Качирского района от Литвиновой А. И., 1926 г.р.);

– символом богатства является вода в сочетании с серебром: *«Ребеночка при рождении купать с серебром, с серебряной ложечкой, или монету в воду положить, чтобы, говорят, богатым стал»* (Записано в 2003 г. в с. Алексеевка Щербакинского района от Путьковой Р. В., 1939 г. р.);

– символом недолгой жизни является полная чашка чая: *«В чашку наливать нельзя полный чай, а то жизнь будет короткая»* (Записано в 2004 г. в с. Песчаное Качирского района от Демидович Е. И., 1938 г.р.);

– символом семейного благополучия является количество выпитых чашек чая: *«Нужно пить не менее 2 кесешек чая, так как первая – за себя, вторая – за будущего супруга. Иначе останешься старой девой»* (Записано в 2004 г. в с. Железинка Железинского района от Эверт А. Г., 1986 г.р.).

Таким образом, символический план концепта «вода» в нормативных текстах отражает бытовые и физиологические реалии, актуализируя прогнозообразующие характеристики: символ возникает на основе ситуации. Здесь нужно отметить отражение как архетипических смыслов (талая вода – как символ обновления), так и христианского мировоззрения (рождественская вода).

Выводы

Делая вывод из предпринятых наблюдений, необходимо отметить, что в нормативных текстах Павлодарского Прииртышья концепт «вода» актуализируется как водная стихия, представление о которой сохраняется и транслируется в нескольких аспектах. Во-первых, сохраняется мифологическое представление о свойствах и значении воды в жизни человека: вода – это субстанция, которая способна совершать действия, присущие живому существу. Во-вторых, вода неразрывно связана с христианским мировоззрением. Она является неотъемлемым атрибутом

христианских праздников и дней святых. Ритуальные действия, которые совершаются в эти дни, природные явления так или иначе связаны с водой. В-третьих, выявляется региональный аспект, отражающий особенности межнациональных взаимодействий. На основе перечисленных факторов формируется концептосфера исследуемого концепта, отражающая наиболее важную часть национального сознания репрезентантов культуры жителей Павлодарского Прииртышья.

Список использованных источников

1 **Каргин, А. С., Костина, А. В.** Социально-организующая функция фольклорного норматива // Славянская традиционная культура и современный мир. Вып. 12. Социальные и эстетические нормативы традиционной культуры: Сб. научных статей. – М.: ГРЦРФ, 2009. – С. 7–17.

2 **Байбурин, А. К.** «Нельзя...но если очень нужно...» (к интерпретации способов нарушения правил и запретов) // Труды факультета этнологии. – СПб., 2001. Вып. 1. – С. 4–11.

3 **Чернов, А. И.** О семиотике запретов // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1967. Т. 3. – С. 45–59.

4 **Виноградова, Л. Н., Толстая, С. М.** Запреты // Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под общ. ред. Н. И. Толстого. Т. 2. Д – К. – М.: Международные отношения, 2004. – С. 269–273.

5 **Головаха-Хикс, И. Е.** «Ничего не брать, ничего не давать, никому ни о чем не рассказывать»: традиционные запреты и суеверия в жизни современных украинцев // Славянская традиционная культура и современный мир. Вып. 12. Социальные и эстетические нормативы традиционной культуры: Сб. научных статей. – М.: ГРЦРФ, 2009. – С. 261–269.

6 **Добровольская, В. Е.** Некоторые аспекты изучения социальных и эстетических нормативов // Славянская традиционная культура и современный мир. Вып. 12. Социальные и эстетические нормативы традиционной культуры: Сб. научных статей. – М.: ГРЦРФ, 2009. – С. 18–33.

7 **Аникин, В. П.** Художественное творчество в жанрах сказочной прозы (К общей постановке проблемы) // Русский фольклор. Вып. 13: Русская народная проза. – Л., 1972. – С. 6–19.

8 **Владыкина, Т. Г.** Удмуртский фольклор: проблемы жанровой эволюции и систематики. – Ижевск: Институт, 1998. – 354 с.

9 **Стернин, И. А., Розенфельд, М. Я.** Слово и образ. Монография / Под ред. И. А. Стернина. – Воронеж: «Истоки», 2008. – 243 с.

10 **Аверинцев, С. С.** Символ // Краткая литературная энциклопедия. М., 1971. – Т. 6. – 826 с.

References

1 **Kargin, A. S., Kostina A. V.** Social'no-organizuyushchaya funkciya fol'klornogo normativa // Slavyanskaya tradicionnaya kul'tura i sovremennyy mir. Vyp. 12. Social'nye i esteticheskie normativy tradicionnoj kul'tury: Sb. nauchnyh statej // [The socio-organizing function of the folklore standard]. – M.: GRCRF, 2009. – P. 7–17

2 **Bajburin, A. K.** «Nel'zya...no esli ochen' nuzhno...» (k intepretacii sposobov narusheniya pravil i zapretov) // Trudy fakul'teta etnologii // [«It is impossible ... but if it is very necessary ...» (to interpret ways of violating rules and prohibitions)]. – Spb., 2001. Vyp. 1. – P. 4–11.

3 **Chernov, A. I.** O semiotike zapretov // Trudy po znakovym sistemam // [About the semiotics of prohibitions]. – Tartu, 1967. T. 3. – P. 45–59.

4 **Vinogradova, L. N., Tolstaya S. M.** Zaprety // Slavyanskije drevnosti. Etnolingvisticheskij slovar' / Pod obshch. red. N. I. Tolstogo. T. 2. D – K // [Prohibitions]. – M.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 2004. – P. 269–273

5 **Golovaha-Hiks, I. E.** «Nichego ne brat', nichego ne davat', nikomu ni o chem ne rasskazyvat'»: tradicionnye zaprety i sueveriya v zhizni sovremennyh ukraincev // Slavyanskaya tradicionnaya kul'tura i sovremennyy mir. Vyp. 12. Social'nye i esteticheskie normativy tradicionnoj kul'tury: Sb. nauchnyh statej // [«Don't take anything, don't give anything, don't tell anyone about anything»: traditional prohibitions and superstitions in the life of modern Ukrainians]. – M.: GRCRF, 2009. – P. 261–269.

6 **Dobrovolskaya, V. E.** Nekotorye aspekty izucheniya social'nyh i esteticheskikh normativov // Slavyanskaya tradicionnaya kul'tura i sovremennyy mir. Vyp. 12. Social'nye i esteticheskie normativy tradicionnoj kul'tury: Sb. nauchnyh statej // [«Some aspects of the study of social and aesthetic standards»]. – M.: GRCRF, 2009. – P. 18–33.

7 **Anikin, V. P.** Hudozhestvennoe tvorchestvo v zhanrah neskazochnoj prozy (K obshchej postanovke problemy) // Russkij fol'klor. Vyp. 13: Russkaya narodnaya proza // [Artistic creativity in the genres of non-narrative prose (To the general formulation of the problem)]. – L., 1972. – P. 6–19.

8 **Vladykina, T. G.** Udmurtskij fol'klor: problemy zhanrovoj evolyucii i sistematiki // [«Udmurt folklore: problems of genre evolution and systematics».]. – Izhevsk: Institut, 1998. – 354 p.

9 **Sternin, I. A., Rozenfel'd M. YA.** Slovo i obraz. Monografiya / Pod red. I.A.Sternina // [«Word and image»]. – Voronezh: «Istoki», 2008. – 243 p.

10 **Averincev, S. S.** Simvol // Kratkaya literaturnaya enciklopediya // [«Symbol»]. M., 1971. – T. 6. – P. 826.

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

*А. Д. Цветкова¹, Н. С. Остапенко²

¹Торайғыров университет,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.,

²«Павлодар қаласының № 29 жалпы орта білім беру мектебі» КММ,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

НОРМАТИВТІК МӘТІНДЕРДЕГІ (БЕЛГІЛЕР, НАНЫМДАР, ТЫЙЫМДАР МЕН ҰЙҒАРЫМДАРДАҒЫ) «СУ» КОНЦЕПТИ

Қазіргі ғылымда фольклорлық мәтіндерде жүзеге асырылатын және этникалық менталитеттің ерекшеліктерін көрсететін ұғымдарды зерттеу мүмкіндігі пайда болады. Осы контекстегі Тұжырымдаманың анықтамасы ұлттық қатынастар негізінде тұжырымдалады, яғни ол тек сөздік мақалалармен және тұжырымдаманы білдіретін белгілі бір лексеманы қолдану жиілігімен анықталмайды, бірақ халық мәдениетінің белгілі бір компоненттерін қамтиды. Осындай кең мағынада концептологиялық тәсілді қолдана отырып, адамның ғаламды және оның ондағы орнын түсінуінің белгілі бір тенденцияларын байқауға болады.

В. В. Колесовтың көзқарасын жұмыс анықтамасына сүйене отырып, авторлар тұжырымдаманы мәдениеттің менталитетінің негізгі бірлігі деп санайды, ол әсеке ауызша тіл бірлігі мен жалпы тіл шекарасында сурет ретінде, ұғым ретінде және символ ретінде пайда болады. Бұл жағдайда психикалық сипаттаманың негізгі міндеті- уақыт өте келе өзгермейтін семантикалық доминантты анықтау және тұжырымдау. Тұжырымдама «ұлттық колорит» ұғымдарын білдіреді, яғни тілдің символдық-семантикалық функциясының ойлау мен қарым-қатынас құралы ретіндегі барлық мүмкін мағыналары.

Зерттеу материалы 1978 жылдан 2008 жылға дейін университет пен Павлодар педагогикалық университетінің Торайғыров оқытушылары мен студенттерінің фольклорлық экспедицияларының далалық жазбалары болды.

Кілтті сөздер: ұғым, менталитет, нормативтік мәтіндер, су, ұғым, образ, символ.

*A. D. Tsvetkova¹, N. S. Ostapenko²

¹Toraigyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar,

²KSU «Secondary School No. 29»,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

Material received on 12.12.22.

THE CONCEPT OF «WATER» IN NORMATIVE TEXTS (OMENS, BELIEFS, PROHIBITIONS AND PRESCRIPTIONS)

In modern science, there is an opportunity to study concepts that are realized in folklore texts and reflect the peculiarities of ethnic mentality. The definition of the concept in this context is formulated on the basis of national interrelations, that is, it is not determined only by dictionary entries and the frequency of use of a particular lexeme representing the concept, but covers certain components of the culture of the people. Using a conceptological approach in such a broad sense, it is possible to trace certain trends about man's awareness of the Universe and his place in it.

Taking the point of view of V. V. Kolesov as a working definition, the authors consider the concept to be the basic unit of the mentality of culture, which, within the boundaries of a separate verbal language unit and language as a whole, appears as an image, as a concept and as a symbol. The main task of the mental description in this case is to identify and formulate a semantic dominant that does not change over time. The concept expresses the meanings of the "national color", that is, all the fundamentally possible meanings of the symbolic and semantic function of language as a means of thinking and communication.

The material for the study was the field records of folklore expeditions of teachers and students of Toraigyrov University and Pavlodar Pedagogical University from 1978 to 2008.

Keywords: concept, mentality, normative texts, water, concept, image, symbol.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Азаматова Ария Хазикқызы, филология ғылымдарының докторы, ассистент-профессор, Қазақстан Менеджмент, Экономика және Болжау Институты, Алматы қ., 010010, Қазақстан Республикасы, e-mail: ariya_azamatova@mail.ru

Айтбаева Нұрай Айтбайқызы, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша магистрант, Қазақ тілі және әлем тілдері институты, «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті», Алматы қ., 050009, Қазақстан Республикасы, e-mail: Nuray.aytbaeva@mail.ru

Алшынбаева Молдир Айдосовна, «Филология» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 1000026, Қазақстан Республикасы, e-mail: a_moon86@mail.ru

Анесова Альбина Женисовна, PhD, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: anesova_albina@mail.ru

Арустамян Яна Юрьевна, филология ғылымдарының докторы, доцент, Аударма теориясы және салыстырмалы тіл білімі кафедрасы, Шетел филология факультеті, Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан Ұлттық университеті, Ташкент қ., 100098, Өзбекстан Республикасы, e-mail: yana.arustamyan@yandex.ru

Асанбаева Елдана Бахытовна, PhD докторант, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: www.eldana@mail.ru

Ахмет Ақжібек Нұрланқызы, «Қазақ тілі мен әдебиеті педагогтерін даярлау» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: akjibekz@gmail.com

Ахметбекова Асель Мейрамқызы, PhD, қауымд. профессор, Торайғыр университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: assel_am@mail.ru

Әубәкір Самал Советқызы, PhD доктор, ассистент професстора, Е. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: 1992aub@gmail.com

Баратова Мухаббат Нұржауқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Булегенова Индира Бектурсыновна, докторант, филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: indirabulegen@gmail.com

Біжкенова Айгүл Ермекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Кафедра меңгеушісі, шетел филологиясы кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: abizhkenova@inbox.ru

Дальбергенова Ляззат Елемесқызы, Ph.D, ассоц. профессор, Ш Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ljasatdal@mail.ru

Ермекова Тыныштық Нурдаулетовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ тілі мен әлем тілдері институты, «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті» КЕАҚ, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ken_tina@mail.ru

Есенова Қалбике Өмірбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология институты, Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050002, Қазақстан Республикасы, e-mail: Kalbike_65@mail.ru

Еспекова Ләззат Әубәкірқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: espekova@bk.ru

Жанұзақова Құралай Темірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ тілі және әлем тілдері институты, «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті», Алматы қ., 050009, Қазақстан Республикасы

Жетпісбай Әлия Қожамұратқызы, филология ғылымдарының кандидаты Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Шет тілдер: екі шет тілдері білім беру бағдарламасының доценті, «Павлодар педагогикалық университеті» КЕАҚ, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru

Жумабекова Бейбытнур Капаровна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: beibitnur@mail.ru

Жуманбаева Риза Оразғалиевна, 3-курс докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: riza16041981@mail.ru

Жумашева Анара Шариповна, филология ғылымдарының докторы, профессоры, Шетел филологиясы кафедрасы, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Жоғары аттестаттау комиссиясының

доценті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: anarazhash@mail.ru

Жунусова Тлек Болатбековна, педагогика ғылымдарының магистрі, Шетел филологиясы мамандығының докторанты, Ш Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tlekzhunussova@gmail.com

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nartai1970@mail.ru

Зейнулина Айман Файзулловна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: akbura66@mail.ru

Ибраева Нурсулу Сүйіндіқызы, ағылшын тілі мұғалімі, «№ 7 Орта мектебі» КММ, Ақсу қ., 140100, Қазақстан Республикасы, e-mail: ibraeva.n10@gmail.com

Искакова Гулгул Женисовна, педагогика және психология магистрі, филология мамандығының докторанты, Ш Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: g.ristina@mail.ru

Копеева Асемгуль Кабдешовна, «8D02302-Филология (қазақша)» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kopaeva-ak@mail.ru

Кадырова Бакытжан Масалимовна, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: masalim70@mail.ru

Кенжетеева Гулзира Кабаевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulken_kz@mail.ru

Кенжигожина Карлыгаш Серикбаевна, Шетел филология кафедрасының м. а. доценті, филология факультеті, «Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ, Астана қ., 010009, Қазақстан Республикасы, e-mail: Kenzhigozhina.karlygash@gmail.com

Китибаева Альфия Каныбековна, PhD докторы, доцент, кафедра меңгерушісі, Е. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kaf.fil2018@mail.ru

Клюшина Зоя Владимировна, «Лингвистика» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, «әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті» КЕАҚ, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: k-zoy@mail.ru

Куземабаева Гульжана Айтжановна, PhD, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuzembayeva@mail.ru

Кусепова Гульзат Тунгушбаевна, «Шетел филологиясы» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, «Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ, Астана қ., 010009, Қазақстан Республикасы, e-mail: user_gt@mail.ru

Қайдарова Баян Маймуратовна, «Филология» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық факультеті, «Alikhan Bokeikhan University», Семей қ., 071407, Қазақстан Республикасы, e-mail: peace.a@list.ru

Құрманбайұлы Шерубай, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: sheru_64@mail.ru

Мамышева Мөлдір Ерланқызы, «Филология» мамандығының докторанты, Гуманитарлық факультеті, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, e-mail: moldir_7777@mail.ru

Мәжитеева Шара, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 1000026, Қазақстан Республикасы, e-mail: sh_mazhit@mail.ru

Молдағали Бакытгүл, PhD, пост-докторант, Педагогикалық технологияларды талдау лабораториясы, «Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті» КЕАҚ, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: bahados_@mail.ru

Монгилева Наталья Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, шетел филологиясы кафедрасының доценті, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: 7772456222@mail.ru

Муса-Ахунов Акрам Абдул-Махмудович, Филология ғылымдарының магистрі, докторант, Филология институты, Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050002, Қазақстан Республикасы, e-mail: akram_17@mail.ru

Нургожина Бактыгуль Валерьевна, оқытушы, педагогикалық ғылымдарының магистрі, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: bahyt_81@inbox.ru

Остапенко Наталья Сергеевна, орыс тілі және әдебиеті мұғалімі, «Павлодар қаласының № 29 жалпы орта білім беру мектебі» КММ, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: martens08@mail.ru

Пименова Марина Владимировна, филология ғылымдарының докторы, профессор, П. П. Семенова-Тян-Шанский атындағы Халықаралық гуманитарлық университетінің ректоры, Ресей Федерациясы, Санкт-Петербург қ., e-mail: mvpimenova@yandex.ru

Попович Ольга Александровна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Ольга Попович olpopovich@mail.ru

Рысқұлбек Дидар Жылқыбайқызы, аға оқытытушы, Қазақ тілі мен әлем тілдері институты, «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті» КЕАҚ, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gyskulbek.didar@mail.ru

Рыспаева Динара Сарсембайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, ассоц. профессор, Ш Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: goldensunrise@mail.ru

Садуллаева Нилюфар Азимовна, филология ғылымдарының докторы, Аударма теориясы және салыстырмалы тіл білімі кафедрасының меңгерушісі, Шетел филология факультеті, Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан Ұлттық университеті, Ташкент қ., 100098, Өзбекстан Республикасы, e-mail: nilufar_sadullaeva@mail.ru

Саурбаев Ришат Жүркенович, филология ғылымдарының кандидаты, профессоры, Шетел филологиясы кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университет, Павлодар қаласы, 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: riшат_1062@mail.ru

Сахимзадина Маржан Дайрғалиевна, орыс тілі пәнінің мұғалімі, «Павлодар қаласының № 37 жалпы орта білім беретін мектебі» КММ, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Sahimzadina2012@mail.ru

Сейітова Шынар Ботайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық факультеті Alikhan Bukeikhan University, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, e-mail: seitovashinar@mail.ru

Селезнева Ксения Сергеевна, «Шетел филология» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: harry_me@bk.ru

Талыбова Яна Сергеевна, «Шетел филология» мамандығы бойынша докторант (ағылшын тілі), Шетел филологиясы кафедрасы, А. Байтұрсынов

атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: montana-kst@mail.ru

Толокольниковна Наталья Ивановна, оқытушы, гуманитарлық ғылымдарының магистрі, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: natasha.tolokolnikova@mail.ru

Тулбаева Куралай Токтаровна, филология ғылымдарының кандидаты, «Alikhan Bukeikhan University», Семей қ., 070000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tulebaeva82i@mail.ru

Худиева Севда Рамизовна, PhD докторы, қауымдастырылған профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: sevda.khudieva@gmail.com

Хусаинова Айгуль Кайкеновна, «Филология» мамандығы бойынша докторант, «Alikhan Bukeikhan University», Семей қ., 070000, Қазақстан Республикасы, e-mail: uanai@mail.ru

Цветкова Алевтина Дмитриевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессоры, филология кафедрасы, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университет, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Азаматова Ария Хазиевна, доктор филологических наук, ассистент-профессор, Казахстанский Институт Менеджмента, Экономики и Прогнозирования, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: ariya_azamatova@mail.ru

Айтбаева Нурай Айтбаевна, магистрант по специальности «казахский язык и литература», Институт казахского языка и мировых языков, «Казахский национальный женский педагогический университет», г. Алматы, 050009, Республики Казахстан, e-mail: Nuray.aytbaeva@mail.ru

Алшынбаева Молдир Айдосовна, докторант по специальности «Филология», Филологический факультет, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 1000026, Республики Казахстан, e-mail: a_moon86@mail.ru

Анесова Альбина Женисовна, PhD, ассоц. профессор, доцент, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: anesova_albina@mail.ru

Арустамян Яна Юрьевна, доктор филологических наук, доцент кафедры «Теории перевода и сравнительного языкознания», факультет зарубежной филологии, Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека, г. Ташкент, 100098, Республика Узбекистан, e-mail: yana.arustamyan@yandex.ru

Асанбаева Елдана Бахытовна, PhD докторант, магистр гуманитарных наук Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: www.eldana@mail.ru

Аубакир Самал Советкызы, доктор PhD, ассистент профессора, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан

Ахмет Акжибек Нурланкызы, докторант по специальности «Подготовка педагогов казахского языка и литературы», Факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: akjibekz@gmail.com

Ахметбекова Асель Мейрамовна, PhD, ассоц. профессор, Торайғыров Университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: assel_am@mail.ru

Баратова Мухаббат Нуржауовна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Биженова Айгуль Ермековна, доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой, профессор кафедры иностранной филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

Булегенова Индира Бектурсыновна, докторант, филологический факультет, Евразийский Национальный Университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: indirabulegen@gmail.com

Дальбергеннова Ляззат Елемесовна, Ph.D., ассоц. профессор, Кокшетауский Университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: ljasatdal@mail.ru

Ермекова Тыныштык Нурдаuletовна, доктор филологических наук, профессор, Институт казахского языка и мировых языков, НАО «Казахский национальный женский педагогический университет», г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: ken_tina@mail.ru

Есенова Қалбике Өмірбайқызы, доктор филологических наук, профессор, Филологический институт, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050002, Республика Казахстан, e-mail: Kalbike_65@mail.ru

Еспекова Ляззат Аубакирқызы, кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилев, Астана, 010000, Республики Казахстан, e-mail: espekova@bk.ru

Жанузакова Куралай Темирбековна, доктор филологических наук, профессор, Институт казахского языка и мировых языков, «Казахский национальный женский педагогический университет», г. Алма-Алматы, 050009, Республики Казахстан

Жетписбай Алия Қожамуратқызы, кандидат филологических наук, доцент ОП «Иностранный язык: два иностранных языка» Высшей школы гуманитарных наук, НАО «Павлодарский педагогический университет», г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru

Жумабекова Бейбытнур Капаровна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: beibitnur@mail.ru

Жуманбаева Риза Оразгалиевна, докторант 3-го курса, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республики Казахстан, e-mail: riza16041981@mail.ru

Жумашева Анара Шариповна, доктор филологических наук, доцент ВАК МОН РК, профессор, кафедра иностранной филологии, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров Университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: anara-zhash@mail.ru

Жунусова Тлек Болатбековна, магистр педагогических наук, докторант специальности иностранная филология, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: tlekzhunussova@gmail.com

Жусупов Нартай Куандыкович, доктор филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nartai1970@mail.ru

Зейнулина Айман Файзулловна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: akbura66@mail.ru

Ибраева Нурсулу Суйындиқовна, учитель английского языка, КГУ «Средняя школа № 7», г. Аксу, 140100, Республика Казахстан, e-mail: ibraeva.n10@gmail.com

Искакова Гулгул Женисовна, магистр педагогики и психологии, докторант специальности Филология, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: g.ristina@mail.ru

Копаева Асемгуль Кабдешовна, докторант по специальности «8D02302-Филология (казахский)», факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: kopaeva-ak@mail.ru

Кадырова Бакытжан Масалимовна, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: masalim70@mail.ru

Кайдарова Баян Маймуратовна, докторант по специальности «Филология», Факультет гуманитарных наук, «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, 071407, Республика Казахстан, e-mail: peace.a@list.ru

Кенжетасева Гулзира Кабаевна, кандидат филологических наук, и.о. профессора, филологический факультет, Евразийский Национальный Университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: gulken_kz@mail.ru

Кенжигожина Карлыгаш Серикбаевна, и. о. доцента кафедры иностранной филологии, филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010009, Республика Казахстан, e-mail: Kenzhigozhina.karlygash@gmail.com,

Китибаева Альфия Каныбековна, доктор PhD, доцент, заведующий кафедрой, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан

Клюшина Зоя Владимировна, докторант специальности «Лингвистика», Филологический факультет, НАО «КазНУ имени аль-Фараби», г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: k-zoy@mail.ru

Куземабаева Гульжана Айтжановна, PhD, доцент, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актюбе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: kuzembayeva@mail.ru

Курманбайулы Шерубай, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: sheru_64@mail.ru

Кусепова Гульзат Тунгушбаевна, докторант по специальности «Иностранная филология», Факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010009, Республика Казахстан, e-mail: muser_gt@mail.ru

Мажитаева Шара, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 1000026, Республика Казахстан, e-mail: sh_mazhit@mail.ru

Мамышева Молдир Ерлановна, докторант специальности «Филология», Гуманитарный факультет, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: moldir_77777@mail.ru

Молдагали Бакытгул, PhD, пост-докторант, Лаборатория анализа педагогических технологий, НАО «Казахский национальный педагогический университет имени Абая», Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: bahados_@mail.ru

Монгилева Наталья Викторовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, кафедра иностранной филологии, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: 77772456222@mail.ru

Муса-Ахунов Акрам Абдул-Махмудович, магистр филологических наук, докторант, филологический институт, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050002, Республика Казахстан, e-mail: akram_17@mail.ru

Нургожина Бактыгуль Валерьевна, преподаватель, магистр педагогических наук, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: bahyt_81@inbox.ru

Остапенко Наталья Сергеевна, учитель русского языка и литературы, КГУ «Средняя общеобразовательная школа № 29», г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: martens08@mail.ru

Пименова Марина Владимировна, доктор филологических наук, профессор, Ректор Международного гуманитарного университета имени П. П. Семёнова – Тянь-Шанского, Российская Федерация, г. Санкт-Петербург, e-mail: mvpimенова@yandex.ru

Попович Ольга Александровна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: olpopovich@mail.ru

Рыскулбек Дидар Жылкыбайқызы, старший преподаватель, Институт казахского языка и мировых языков, НАО «Казахский национальный женский педагогический университет», г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: ryskulbek.didar@mail.ru

Рыспаева Динара Сарсембайқызы, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: goldensunrise@mail.ru

Садуллаева Нилюфар Азимовна, доктор филологических наук, заведующий кафедрой «Теории перевода и сравнительного языкознания», факультет зарубежной филологии, Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека, г. Ташкент, 100098, Республика Узбекистан, e-mail: nilufar_sadullaeva@mail.ru

Саурбаев Ришат Журкенович, кандидат филологических наук, профессора кафедры «Иностранная филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: rishat_1062@mail.ru

Сахимзадина Маржан Дайргалиевна, учитель русского языка, КГУ «Средняя общеобразовательная школа №37 города Павлодара», г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Sahimzadina2012@mail.ru

Сеитова Шынар Ботайқызы, доктор филологических наук, профессор, Гуманитарный факультет, Alikhan Bukeikhan University, г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: seitovashinar@mail.ru

Селезнева Ксения Сергеевна, докторант по специальности «Иностранная филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров Университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: harry_me@bk.ru

Талыбова Яна Сергеевна, докторант по специальности «Иностранная филология» (английский язык), Кафедра иностранной филологии, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: montana-kst@mail.ru

Толокольникова Наталья Ивановна, преподаватель, магистр гуманитарных наук, Факультет Гуманитарных и социальных наук,

Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: natasha.tolokolnikova@mail.ru

Тулбаева Куралай Токтаровна, кандидат филологических наук, «Alikhan Bukeikhan University», г. Семей, 070000, Республика Казахстан, e-mail: tulebaeva82i@mail.ru

Худиева Севда Рамизовна, доктор PhD, ассоциированный профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: sevda.khudieva@gmail.com

Хусаинова Айгуль Кайкеновна, докторант по специальности «Филология», «Alikhan Bukeikhan University», г. Семей, 070000, Республика Казахстан, e-mail: uanai@mail.ru

Цветкова Алевтина Дмитриевна, кандидат филологических наук, профессор, кафедра филологии, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008. Республика Казахстан, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru.

FORMATION ABOUT THE AUTHORS

Aitbayeva Nuray Aitbayevna, Master's degree in the specialty «Kazakh language and literature», Institute of the Kazakh Language and World Languages, «Kazakh National Women's Teacher Training University», Almaty, 050009, Republic of Kazakhstan, e-mail: Nuray.aytbaeva@mail.ru

Akhmet Akzhibek Nurlankyzy, doctoral student in «Training of teachers of the kazakh language and literature», Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: akjibekz@gmail.com

Akhmetbekova Assel, PhD, associate professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: assel_am@mail.ru

Alshynbayeva Moldir Aidosovna, doctoral student in «Philology», Faculty of Philology, Karaganda Buketov University, Karaganda, 1000026, Republic of Kazakhstan

Anesova Albina Zhenisovna, PhD, associate professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: anesova_albina@mail.ru

Arustamyana Yana, DSc, associate professor, «Theory of translation and comparative linguistics» department, Faculty of foreign philology, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, 100098, Republic of Uzbekistan. e-mail: yana.arustamyana@yandex.ru

Assanbayeva Eldana Bakhytovna, PhD doctoral student, Master of Humanities L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: www.eldana@mail.ru

Aubakir Samal Sovetkyzy, Ph.D. doctor, Professor's assistant, Karaganda State University named after E. Buketov, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan

Azamatova Ariya, doctor of philological sciences, assistant professor, Kazakhstan Institute of Management, Economics and Strategic Research, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: ariya_azamatova@mail.ru

Baratova Mukhabbat Nurzhauovna, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Bizhkenova Aigul Yermekovna, Doctor of Philology, Professor, Head Dept., Professor of the Department of Foreign Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

Bulegenova Indira Bektursinovna, PhD Student, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: indirabulegen@gmail.com

Dalbergenova Lyazzat, Ph.D, associate professor, Ualikhanov University, Kokschetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ljasatdal@mail.ru

Ibrayeva Nursulu, English teacher, MSI «Secondary school, № 7», Aksu, 140100, Republic of Kazakhstan, e-mail: ibraeva.n10@gmail.com

Iskakova Gulgul, Master of pedagogy and psychology, PhD student in philology, Ualikhanov University, Kokschetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: g.ristina@mail.ru

Kadyrova Bakytzhan Masalimovna, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar 140008, Kazakhstan, e-mail: masalim70@mail.ru

Kaidarova Bayan Maimuratovna, doctoral student in «Philology», Faculty of Humanities, «Alikhan Bokeikhan University», Semey, 071407, Republic of Kazakhstan, e-mail: peace.a@list.ru

Kenzhetayeva Gulzira Kabayevna, Candidate of philological sciences, Acting professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulken_kz@mail.ru

Kenzhigozhina Karlygash Serikbayevna, acting associate professor of Foreign Philology department, Faculty of Philology, «L. N. Gumilyov Eurasian National University» NCJSC, Astana, 010009, Republic of Kazakhstan, e-mail: Kenzhigozhina.karlygash@gmail.com

Khudiyeva Sevda, PhD, Associate Professor, Foreign Philology Department, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: sevda.khudieva@gmail.com

Khussainova Aigul, doctoral student in «Philology», «Alikhan Bukeikhan University», Semey, 070000, Republic of Kazakhstan, e-mail: uanai@mail.ru

Kitibaeva Alfiya Kanybekovna, PhD doctor, Associate Professor, head of the department PhD, Karaganda State University named after E. Buketov, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan

Klyushina Zoya, doctoral student, «Linguistics», Faculty of Philology, «al-Farabi Kazakh National university» NCJSC, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: k-zoy@mail.ru

Kopaeva Asemgul Kabdeshovna, doctoral student in the specialty «8D02302-Philology (Kazakh)», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140,000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kopaeva-ak@mail.ru

Kurmanbayuly Sherubay, doctor of philology, professor, Faculty of Philology, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of

Kazakhstan, L. N. Gumilyov Eurasian National University», Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: sheru_64@mail.ru

Kussepova Gulzat Tungushbayevna, doctoral student in «Foreign Philology», Faculty of Philology, «L. N. Gumilyov Eurasian National University» NCJSC, Astana, 010009, Republic of Kazakhstan, e-mail: user_gt@mail.ru

Kuzembayeva Gulzhana, PhD, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kuzembayeva@mail.ru

Mamysheva Moldir Erlankyzy, Doctoral student of philology, Faculty of Humanities, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: moldir_77777@mail.ru

Mazhytayeva Shara, doctor of Philology sciences, professor, Faculty of Philology, Karaganda Buketov University, Karaganda, 1000026, Republic of Kazakhstan

Moldagali Bakytgul, PhD, post-doc., Laboratory for the analysis of pedagogical technologies, «Abai Kazakh National Pedagogical University», NCJSC, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: bahados_@mail.ru

Mongilyova Natalya Viktorovna, Candidate of Philological Sc., Associate Prof. of the Department of Foreign Philology, Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: 77772456222@mail.ru

Mussa-Akhunov Akram, Master of philology Sciences, Doctoral student, Institute of philology, Abai University, Almaty, 050002, Republic of Kazakhstan, e-mail: akram_17@mail.ru

Nurgozhina Baktygul Valerievna, Teacher, Master of pedagogical sciences, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: bahyt_81@inbox.ru

Ostapenko Natalia, teacher of Russian language and literature, KSU «Secondary School No. 29», Pavlodar, 140008. Republic of Kazakhstan, e-mail: martens08@mail.ru

Pimenova Marina, Ph.D, professor, Rector of Humanitarian University named after P. P. Semenova-Tyan-Shanskogo, Russian Federation, Saint Petersburg, e-mail: mvpimenova@yandex.ru

Popovich Olga Alexandrovna, PhD (Philology), professor of Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: olpopovich@mail.ru

Ryskulbek Didar Zhylykbaikyzy, senior lecturer, Institute of the Kazakh language and world languages, NCJSC «Kazakh National Women's Teacher Training University», Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ryskulbek.didar@mail.ru

Ryspayeva Dinara, Ph.D, associate professor, Ualikhanov University, Kokschetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: goldensunrise@mail.ru

Sadullaeva Nilufar, DSc, head of the department of «Theory of translation and comparative linguistics», Faculty of foreign philology, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, 100098, Republic of Uzbekistan, e-mail: nilufar_sadullaeva@mail.ru

Sakhimzadina Marzhan Dairgalievna, Russian language, KSU «Secondary school No. 37 of the city of Pavlodar», Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Sahimzadina2012@mail.ru

Saurbayev Rishat Zhurkenovich, Candidate of Philology, Professor of the Department of Foreign Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: rishat_1062@mail.ru

Seitova Shynar Botayevna, Doctor of philological science, Professor, Faculty of Humanities, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: seitovashinar@mail.ru

Selezneva Xeniya, doctoral student in «Foreign philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: happy_me@bk.ru

Talybova Yana Sergeevna, doctoral student «Foreign Philology» (English), Department of Foreign Philology, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: montana-kst@mail.ru

Tolokolnikova Natalya Ivanovna, Teacher, Master of humanities, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: natasha.tolokolnikova@mail.ru

Tsvetkova Alevtina Dmitrievna, Candidate of Philological Sciences, Professor of the Department of Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru

Tulebayeva Kuralay Toktarovna, Candidate of Philology, «Alikhan Bukeikhan University», Semey, 070000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tulebaeva82i@mail.ru

Yermekova Tynyshtyk Nurdauletovna, Doctor of Philology, Professor, Institute of the Kazakh language and world languages, NCJSC «Kazakh National Women's Teacher Training University», Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ken_tina@mail.ru

Yespekova Lyazzat Aubakirkyzy, Candidate of Philological Sciences, Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: espekova@bk.ru

Yessenova Kalbike, Doctor of philology Sciences, professor, Institute of philology, Abai University, Almaty, 050002, Republic of Kazakhstan, e-mail: Kalbike_65@mail.ru

Zeinulina Aiman Faizullova, *Candidate of philological sciences, professor*, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: akbura66@mail.ru

Zhanuzakova Kuralai Temirbekovna, Ph.D., Professor, Institute of the Kazakh Language and World Languages, «Kazakh National Women's Teacher Training University», Alma-Atamy, 050009, Republic of Kazakhstan

Zhetpisbay Aliya Kozhamuratkyzy, Candidate of Philology, Associate Professor of «Foreign Language: Two Foreign Languages» Educational Program, Higher School of Humanities, NPJSC Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru

Zhumabekova Beibytur Kaparova, PhD of Philology, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: beibytur@mail.ru

Zhumanbayeva Riza Orazgalievna, Doctoral student of 3 course, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: riza16041981@mail.ru

Zhumasheva Anara, Doctor of Philology, Professor of the Department of Foreign Philology, Associate Professor of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: anara-zhash@mail.ru

Zhunosova Tlek, master of pedagogical sciences, PhD student in foreign philology, Ualikhanov University, Kokschetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tlekzhunosova@gmail.com

Zhussupov Nartay Kuandykovich, Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nartai1970@mail.ru

**«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті
Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану»
ғылыми журналдарының
АВТОРЛАРЫНА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР**

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде төмендегі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар МЕМСТ 7.5-98 сәйкес мақалаларды рәсімдеу үшін негізгі баспа стандарттарына сәйкес, жарияланатын материалдарды баспаға рәсімдеу «МЕМСТ 7.1-2003» Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» талаптарына сай дайындалуы керек.

* Нөмірге бір автордың бір ғана қолжазбасы немесе сол автордың тең авторлар ұжымы құрамында болғанда да бір қолжазбасын ғана жариялауға рұқсат етіледі.

* Бір мақаланың тең авторларының саны 5-тен аспауы тиіс.

* Мақаланың бірегейлік дәрежесі 60% - дан кем болмауы тиіс (редакциялық алқаның шешіміне сәйкес).

* Баспаға жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, оның ішінде басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

* Қолжазбаны жариялауға қабылдау туралы шешім рецензиялау рәсімі өткізілгеннен кейін қабылданады.

* Қос рецензиялау (жасырын) құпия түрде жүргізіледі, авторға рецензенттің аты – жөні, ал рецензентке мақала авторының аты-жөні мәлім болмайды.

* Төлем туралы түбіртек мақалаларды жариялауға қабылдағаннан кейін ұсынылады. Журналда жариялау құны бір бетіне 1000 (бір мың) теңге.

* «Торайғыров университеті» КеАҚ докторанттары мен шетелдік авторларға (қазақстандық бірлескен авторларсыз) журналда жариялау тегін.

* Егер мақаланы плагиатқа қарсы немесе рецензент қабылдасамаса, мақала авторға қайта орындауға үшін қайтарылады. Автор мақаланы плагиатқа немесе шолуға 1 рет қайта жібере алады. Мақаланың мазмұнына автор жауапты болып табылады.

Редакция мақалаға әдеби және стилистикалық өңдеу жасаумен айналыспайды.

Талапқа сай ресімделмеген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланың соңғы нұсқасының алынған күні оның редакцияға түскен күні болып саналады.

Мақалалар түсу шамасына қарай жарияланады. Журнал бір нөмірде мақала саны 30-дан аспайтындей болып шығарылады.

Журналдарды шығару мерзімділігі - жылына 4 рет (тоқсан сайын).

Мақаланы беру мерзімі:

- бірінші тоқсан 10 ақпанға дейін;
- екінші тоқсан 10 мамырға дейін;
- үшінші тоқсан 10 тамызға дейін;
- төртінші тоқсан 10 қарашаға дейін.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми журналы жылына 4 рет рет желілік (электрондық) форматта журнал нөмірлерінің жариялануының төмендегідей белгіленген мерзімдерінде шығарылады:

- бірінші нөмір ағымдағы жылдың 30 наурызына дейін шығарылады;
- екінші нөмір-30 маусымға дейін;
- үшінші нөмір-30 қыркүйекке дейін;
- төртінші нөмір-30 желтоқсанға дейін.

Мақаланы (электрондық нұсқасын және төлем туралы түбіртек) төмендегі сайттарға жіберу керек:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz>
- <https://localhistory.tou.edu.kz>

Мақаланы жариялауға ұсыну үшін сайтта тіркеуден өту қажет.

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен автордың арасында) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен айрықшаланады.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандарымен көрсетіледі.

Қос рецензиялау (жасырын) рәсімін жүзеге асыру үшін авторлардан мақаланың екі нұсқасын: біріншісі – жеке деректерді көрсете отырып, екіншісі – жеке деректерді көрсетпей жіберу қажеттілігі сұралады. Жасырын рецензиялау қағидағы бұзылған жағдайда мақала қаралмайды.

Мақалалар қатаң түрде төмендегі ережелерге сәйкес ресімделуі керек:

- Журналдарға барлық ғылыми бағыттар бойынша, электронды нұсқада, «Windows үшін (doc, .docx, .rtf форматтарында) Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) мәтіндік редакторында барлық материалдары бар мақалалар қабылданады.

- Аннотацияларды, әдебиеттерді, кестелерді, суреттер мен математикалық формулаларды қоса алғанда, мақаланың жалпы көлемі **7 беттен кем болмауы және 12 беттен аспауы** тиіс. Беттер жиектері-парақтың барлық жағынан 30 мм; мақала мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Ғылыми мақаланың құрылымы атауынан, аңдатпадан, түйінді сөздерден, негізгі ережелерден, кіріспеден, материалдар мен әдістерден, нәтижелер мен талқылаудан, қорытындыдан, түйіндерден, қаржыландыру туралы ақпараттан (бар болса), дереккөздердің кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) жазылуының романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерацияланған) нұсқасын қоса алғанда, әрбір мақалада пайдаланылған дереккөздердің (әдебиеттердің) тізімінен тұрады, MeCT 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын әліпбиімен транслитерациялау қағидаларын қараңыз.

- Мақалада қамтыуы тиіс:

1. FTAMP (ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы);

1. DOI – МРНТИ-ден кейін жоғарғы оң жақ бұрышта (журналдың редакциясы тағайындайды және толтырады);

2. Автордың (- лардың) **аты-жөні, тегі** қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (қою қаріппен, ортасында) беріледі;

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен авторлар) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен көрсетіледі.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандармен көрсетіледі.

3. Аффiliation (ұйым (жұмыс (оқу) орны), ел, қала) қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде көрсетіледі. Авторлардың аффiliationсы туралы толық деректер журналдың соңында ұсынылады;

4. **Мақала атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбын және ғылыми зерттеу нәтижелерін көрсетуі керек. Мақала атауында ақпараттық мазмұн,

қызығушылық туғызушылық және бірегейлік болуы қажет (12 сөзден аспайтын, бас әріптермен, қалың қаріппен, ортасында, үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі);

5. **Аңдатпа** мақаланың мақсатын, мазмұнын, түрін, нысанын және басқа да ерекшеліктерін қысқаша сипаттауы керек. Автордың пікірінше, негізгі және құнды кезеңдер, нысандар, олардың белгілері мен зерттеу нәтижелері көрсетілуі керек. Қазақ, орыс және ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі (аңдатпаның ұсынылатын көлемі жарияланым тілінде – 150 – ден кем емес, 300 сөзден артық емес, курсивпен, қою шрифтпен, 12 пункт кегльмен, сол және оң жақтағы азат жол 1 см. болуы қажет, үлгіні қараңыз);

6. **Түйінді сөздер** объект, ғылыми сала және зерттеу әдістері терминдерінде мәтіннің мазмұнын көрсететін сөздер жиынтығы (үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде ресімделеді; 12 пункт кегль, курсив, сол-оң жақ шегініс – 1 см.). Ұсынылатын түйінді сөздер саны – 5-8 сөз, түйінді сөз тіркесіндегі сөздер саны 3-тен аспауы қажет. Олар маңыздылығы бойынша анықталады, яғни мақаланың ең маңызды түйінді сөзі тізімде бірінші болуы керек (үлгіні қараңыз);

7. **Мақаланың негізгі мәтіні** оның бөлімдерінің белгілі бір ретімен орналасытырылып жазылуы тиіс, оған төмендегілер жатады:

- **Кіріспе** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен беріледі). Тақырыптың таңдалуының негіздемесі; тақырыптың немесе мәселенің өзектілігі дәйектеледі. Тақырыптың өзектілігі осы нысананы зерттеуге деген жалпы қызығушылықтың барысы арқылы, бірақ аталмыш мәселенің шешімі толық болмауымен анықталады, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді.

- **Материалдар мен әдістер** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі). Олар материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек.

- **Нәтижелер және талқылау** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қалың әріптермен, 14 пункт кегль). Сіз қол жеткізген зерттеу нәтижелері талданады және талқыланады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша қорытындылар келтіріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда сіздің жұмысыңыздың нәтижелерін талдау және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және қорытындылармен салыстырғанда тиісті нәтижелерді талқылау қажет.

- **Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса)** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі).

- **Қорытындылар** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен).

Қорытындылар – аталмыш кезеңдегі жұмысты қорытындылау және түйінін жасау; автор ұсынған тұжырымның ақиқатын растау және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми тұжырымның өзгеруі туралы автордың қорытындысы. Қорытындылар дерексіз болмауы керек, олар белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау, әрі қарай жұмыс істеу ұсыныстарын немесе мүмкіндіктерін сипаттайтындай дәрежеде болуы керек.

- **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі** (қою әріптермен кегль-14 пункт, ортасында) мыналарды қамтиды:

Мақала және пайдаланылған қайнар көздер тізімі МЕСТ 7.5-98; МЕСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек (үлгіні қараңыз).

Дереккөздердің реттілігі келесі тәртіппен анықталады: алдымен дәйекті сілтемелер, яғни мақаланың өзінде кезектілік бойынша сілтеме жасайтын көздер. Содан кейін сілтемелері жоқ қосымша көздер, яғни мақалада болмаған, бірақ сіз оқырманға параллельді жұмыстар сияқты танысу үшін ұсынған қайнар көздер көрсетіледі. Көлемі 10-нан кем емес, 20-дан аспайтын атаулар (мақалада сілтемелер мен ескертпелер толассыз нөмірлеумен белгіленеді және тік жақшаға салынады), негізінен соңғы 10-15 жылда жарық көрген әдебиеттер алынады.

Пайдаланылған қайнар көздер кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: 1) түпнұсқада (дереккөздер орыс, қазақ және ағылшын не неміс тілдерінде көрсетіледі); 2) дереккөздерді кириллицамен жазудың романизацияланған нұсқасы (қазақ және орыс тілдерінде), яғни латын әліпбиімен транслитерацияланады. МЕСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын алфавитімен транслитерациялау ережелерін қараңыз.

МЕСТ бойынша онлайн Транслитерация қызметі –<https://transliteration-online.ru/>Кирилл жазуының латын әліпбиімен транслитерациялануы ережелері.

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы керек: автор(-лар) (транслитерация немесе бар болса ағылшын тіліндегі нұсқасы) → мақала атауы транслитерацияланған нұсқада → [мақала атауын ағылшын тіліне шаршы жақшада аудару] → қазақ немесе орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе бар болса ағылшынша атауы) → ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс деректері.

- **Иллюстрациялар, суреттер тізімі** және олардың сурет астындағы жазулары мақала мәтіні бойынша ұсынылады. Электрондық нұсқада суреттер мен иллюстрациялар кемінде 300 dpi рұқсаты бар TIFF немесе JPG форматында ұсынылады.

- **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor-да терілуі керек (әр формула бір объект).

Жеке бетте (мақаладан кейін)

Электрондық нұсқада толық почталық мекен-жайлар, қызметтік және үй телефондарының нөмірлері, e-mail (редакцияның авторлармен байланысы үшін телефон нөмірлері, жарияланбайды) көрсетіледі;

Авторлар туралы мәліметтер

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Тегі Аты Әкесінің аты (толық)		
Лауазымы, ғылыми дәрежесі, атағы		
Ұйым		
Қала		
Индекс		
Ел		
E-mail		
Телефон		

**ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник Торайғыров университета»,
«Наука и техника Казахстана»**

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

* В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.

* Количество соавторов одной статьи не более 5.

* Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 % (согласно решению редакционной коллегии).

* Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

* Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.

* Двойное рецензирование (слепое) проводится конфиденциально, автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.

* Квитанция об оплате предоставляется после принятия статей к публикации. Стоимость публикации в журнале за страницу 1000 (одна тысяча) тенге.

* докторантам НАО «Торайғыров университет» и иностранным авторам (без казахстанских соавторов) публикация в журнале бесплатно.

* Если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирования 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления. Журнал формируется исходя из количества не более 30 статей в одном номере.

Периодичность издания журналов – 4 раза в год (ежеквартально).

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 10 февраля;
- второй квартал до 10 мая;
- третий квартал до 10 августа;
- четвертый квартал до 10 ноября.

Научный журнал «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» выпускается с периодичностью 4 раза в год в сетевом (электронном) формате в следующие установленные сроки выхода номеров журнала:

- первый номер выпускается до 30 марта текущего года;
- второй номер – до 30 июня;
- третий номер – до 30 сентября;
- четвертый номер – до 30 декабря.

Статью (электронную версию и квитанции об оплате) следует направлять на сайтах:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz/>
- <https://localhistory.tou.edu.kz/>

Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

Для осуществления процедуры двойного рецензирования (слепого), авторам необходимо отправлять два варианта статьи: первый – с указанием личных данных, второй – без указания личных данных. При нарушении принципа слепого рецензирования статья не рассматривается.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, в электронном варианте со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows» (в форматах .doc, .docx, .rtf).

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы должен составлять **не менее 7 и не более 12 страниц печатного текста**. Поля страниц – 30 мм со всех сторон листа; Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).

Структура научной статьи включает название, аннотация, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список использованных источников (литературы) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Статья должна содержать:

1. **МРНТИ** (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2. **DOI** – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3. **Инициалы** (имя, отчество) **Фамилия** автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру);

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

4. **Аффилиация** (организация (место работы (учебы)), страна, город) – на казахском, русском и английском языках. Полные данные об аффилиации авторов представляются в конце журнала;

5. **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий);

6. **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (рекомендуемый объем аннотации на языке публикации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец);

7. **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

8. **Основной текст** статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании (при наличии)** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

- **Выводы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той

или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников** (жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре) включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10, не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки), преимущественно за последние 10-15 лет.

В случае наличия в списке использованных источников работ на кириллице (на казахском и русском языках), необходимо представить список литературы в двух вариантах: 1) в оригинале (указываются источники на русском, казахском и английском либо немецком языках); 2) романизированный вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках), то есть транслитерация латинским алфавитом. см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Онлайн сервис Транслитерация по ГОСТу – <https://transliteration-online.ru/>

Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом: автор(-ы) (транслитерация либо англоязычный вариант при его наличии) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название при его наличии) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

Иллюстрации, перечень рисунков и подрисуночные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номера телефонов для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ

FTAMP 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; Қоғамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИПК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайғырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitiye metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Алматы : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

*С. К. Антикеева

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

*S. K. Antikeeva

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомым компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования,

уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Авторлар туралы ақпарат

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомым компетенций, а также результат. В

модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

*Продолжение текста публикуемого материала***Выводы**

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

*Продолжение текста публикуемого материала***Список использованных источников**

- 1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.
- 2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.
- 3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.
- 4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.
- 5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

- 1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.
- 2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.
- 3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.
- 4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.
- 5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.
- 6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.
- 7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.
- 8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.
- 9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.
- 10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева

Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

S. K. Antikeeva

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikayeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraihyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

**«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті
Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану»
ғылыми журналдарының
ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ**

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналдарының редакциялық алқасы өздерінің кәсіби қызметінде «Торайғыров университеті» КеАҚ ғылыми журналдарының жариялау этикасының қағидаттары мен нормаларын ұстанады. Жарияланым этикасы жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) халықаралық жарияланымдық этикалық нормаларына, Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық қағидаттарына, «Торайғыров университет» КеАҚ Академиялық адалдық кодексіне сәйкес әзірленді.

Жарияланым этикасы редакторлардың, рецензенттер мен авторлардың этикалық мінез-құлқының нормаларын, қағидаттарын мен стандарттарын, мүдделер қақтығысын, әдепке жат мінез-құлықты анықтау жөніндегі шараларды, мақаланы алып қою (ретракция), түзету және теріске шығару жөніндегі нұсқаулықтарды айқындайды.

Жариялау процесінің барлық қатысушылары жариялау этикасының қағидаттарын, нормаларын мен стандарттарын сақтайды.

Ғылыми журналдың сапасы барлық авторлардың теңдігі, құпиялық қағидаты, бір реттік Жарияланымдар, қолжазба авторлығы, бірегейлік қағидаты, дереккөздерді растау қағидаты, рецензиялаудың объективтілігі және уақтылығы қағидаттарын жариялау процесіне қатысушылардың қағидаттарын орындаумен қамтамасыз етіледі.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының редакциялық алқа мүшелерінің құқықтары мен міндеттері 8.12.3-20 СМЖ ҰС ғылыми-баспа қызметін басқарумен анықталды.

Рецензенттердің құқықтары мен міндеттері

«Торайғыров университетінің хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы» ғылыми журналдарының, «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының рецензенттері объективтілік қағидатын басшылыққа алуға міндетті.

Қолжазба авторына қатысты жеке сынға жол берілмейді. Рецензент өз ескертулерін дәлелдеуі және қолжазбаны қабылдау немесе оны қабылдамау туралы өз шешімін негіздеуі тиіс.

Автордың (лардың) ұлты, діни тиесілігі, саяси немесе өзге де көзқарастары рецензенттің (- тердің) қолжазбаны рецензиялау процесінде назарға алынбауы және ескерілмеуі тиіс.

Рецензент жасаған сараптамалық бағалау редакцияның жариялау туралы шешім қабылдауына ықпал етуі және авторға қолжазбаны жақсартуға көмектесуі керек.

Қолжазбаны жариялауға қабылдау, авторға жұмысты өзгертуге немесе пысықтауға қайтару немесе жарияланымнан бас тарту туралы шешімді рецензиялау нәтижелеріне сүйене отырып, редакция алқасы қабылдайды.

Уақытылы қарау принципі. Рецензент рецензияны редакция белгілеген мерзімде, бірақ қолжазбаны рецензиялауға алған сәттен бастап 2-4 аптадан кешіктірмей ұсынуға міндетті. Егер мақаланы қарау және рецензияны белгіленген мерзімде дайындау мүмкін болмаса, рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлауы тиіс.

Ұсынылған қолжазбаны рецензиялау кезінде оның біліктілігі сәйкес келмейді немесе шешім қабылдау үшін жеткіліксіз деп санайтын рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлап, қолжазбаны рецензиялаудан бас тартуы керек.

Рецензент тарапынан құпиялық қағидасы. Рецензентке рецензиялауға ұсынылған қолжазба құпия материал ретінде қарастырылуы керек. Рецензент журналдың ғылыми редакторының және/немесе автордың тарапынан жазбаша рұқсат алғаннан кейін ғана оны көрсетуге және/немесе басқа адамдармен талқылауға құқылы.

Рецензиялау және жариялау процесін қамтамасыз ету барысында алынған ғылыми жұмыстың ақпараты мен идеяларын рецензент(-тер) жеке пайда алу үшін пайдаланбауы тиіс.

Қайнаркөздерді растау принципі. Рецензент қарастырылып отырған қолжазбаның зерттеу нәтижелеріне әсер ететін, бірақ автор(-лар) келтірмеген ғылыми жұмыстарды көрсетуі тиіс. Сондай-ақ, рецензент ғылыми редактордың назарын қарастырылып отырған қолжазба мен бұрын жарияланған жұмыс арасындағы айтарлықтай ұқсастыққа немесе сәйкестікке аударуы керек.

Егер рецензенттің қолжазбада плагиат, көшіріп алу, жалған және ойдан шығарылған материалдар немесе зерттеу нәтижелері бар деп пайымдауға жеткілікті негіздері болса, онда ол қолжазбаны жариялауға жібермеуі және журналдың ғылыми редакторына жарияланым және ғылыми этика қағидаттарының, стандарттары мен нормаларының анықталған бұзушылықтары туралы хабарлауға тиіс.

Авторлардың құқықтары мен міндеттері

Жариялау этикасы келесі принциптерді сақтауға негізделген:

Жарияланымның бір мәртелігі. Автор (лар) редакцияға ұсынылған мақала қолжазбасы басқа басылымдарға қарау үшін ұсынылмағанына кепілдік береді. Қолжазбаны бір уақытта бірнеше журналдарда/басылымдарда ұсынуға жол берілмейді және жарияланым этикасының қағидаттарын, стандарттары мен нормаларын өрескел бұзу болып табылады.

Қолжазбаның авторлығы. Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан адам (екі немесе одан да көп бірлескен авторлармен) корреспондент-автор болып табылады және авторлар тізімінде бірінші болып көрсетіледі.

Әрбір мақала үшін мақаланың соңғы нұсқасын дайындауға, редакциялық алқамен байланысқа жауап беретін хат-хабарға автор тағайындалуы тиіс, оған жеткілікті үлес қосқан зерттеудің барлық қатысушыларын (авторлар саны біреуден көп болса) авторлар тізіміне қосуды қамтамасыз етуі, сондай-ақ жариялау үшін редакцияға ұсыну үшін барлық авторлардан қолжазбаның соңғы нұсқасын мақұлдауы тиіс. Қолжазбада / мақалада көрсетілген барлық авторлар жұмыстың мазмұнына жауап береді.

Бірегейлік принципі. Автор (- лар) қолжазбада баяндалған зерттеу нәтижелері бірегей өзіндік жұмыс болып табылатындығына және процесте анықталуы мүмкін көшіріп алулар мен плагиаттарды қамтымайтындығына кепілдік береді.

Авторлар этикаға жаппайтын мінез-құлық, плагиат, өзін-өзі плагиаттау, өзін-өзі сілтеме жасау, бұрмалау, жинақтау, деректерді бұрмалап көрсету, жалған авторлық, қайталану, мүдделер қақтығысы және алдау белгілері бар мақалаларды жариялауға бергені үшін жауапты болады.

Қайнаркөздерді растау принципі. Автор(-лар) зерттеу барысында өзі пайдаланған ғылыми және өзге де дереккөздерді дұрыс көрсетуге міндетті болады. Бөтен жұмыстардың қандай да бір бөліктері пайдаланылған және / немесе басқа автордың (-лардың) пікірлері алынған жағдайда қолжазбада түпнұсқаның авторы (лары) көрсетілген библиографиялық сілтемелер көрсетілуі тиіс. Күмәнді көздерден алынған ақпарат қолжазбаны ресімдеу кезінде пайдаланылмауға тиіс.

Егер рецензенттерде, ғылыми редакторларда, журналдың редколлегия мүшелерінде (мүшелерінде) зерттеу нәтижелерінің шынайылығы мен бірегейлігіне күмән туындаған жағдайда, автор (-лар) қолжазбада келтірілген нәтижелерді немесе фактілерді растау үшін қосымша материалдарды ұсынуы тиіс.

Жариялау процесінде қателерді түзету. Жариялау процесінің кез келген сатысында жұмыста қателер мен дәлсіздіктер анықталған жағдайда, авторлар бұл туралы ғылыми редакторға жедел хабарлауға және тиісті түзету

журналының (Erratum немесе Corrigendum) сайтында түсініктемелермен жариялау үшін қатені жоюға немесе түзетуге көмектеседі. Түзетуге болмайтын өрескел қателер анықталған жағдайда автор (лар) қолжазбаны/мақаланы кері қайтарып алуы тиіс.

Жариялау этикасын сақтау принципі. Авторлар сынмен немесе зерттеуге қатысты ескертулермен, сондай-ақ рецензиялау және жариялау бойынша редакциямен өзара әрекеттерге қатысты этикалық нормаларды сақтауға міндетті. Авторлардың этикалық қағидаларды сақтамауы жарияланымдар этикасын өрескел бұзу деп бағаланады және қолжазбаны рецензиялаудан және/немесе жариялаудан алып тастауға негіз береді.

Мүдделер қақтығысы

Жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) анықтамасы бойынша мүдделер қақтығысы – бұл авторлар, рецензенттер немесе редакциялық алқа мүшелері жарияланатын материалға қатысты олардың пайымдарына әсер ете алатын жасырын мүдделері бар жанжалды жағдайлар. Мүдделер қақтығысы рецензенттің және редколлегия мүшелерінің ғылыми пікіріне, нәтижесінде қолжазбаны жариялауға қатысты редколлегияның шешіміне әсер етуі мүмкін қаржылық, жеке немесе кәсіби жағдайлар болған кезде пайда болады.

Бас редактор, редакция алқасының мүшесі және рецензенттер редакциялық алқаның шешіміне әсер етуі мүмкін ықтимал мүдделер қақтығысы туралы хабардар етуі тиіс. Редакциялық алқа мүшелері, егер олар қолжазба авторының (-ларының) зерттеу нәтижелерімен байланысты қандай да бір бәсекелестік қатынастарда болса не мүдделер қайшылығы өзге болса, қолжазбаны қараудан бас тартуға тиіс.

Қолжазбаны журналға қарауға берген кезде автор(-лар) қолжазбаның мазмұнында зерттеуді қаржыландырудың барлық көздері көрсетілгенін мәлімдейді; сондай-ақ қарауға берілген қолжазбаға қатысты мүдделер қақтығысын тудыруы мүмкін қандай коммерциялық, қаржылық, жеке немесе кәсіби факторлар бар екенін көрсетеді. Автор (лар), хатта мүдделер қақтығысы болған жағдайда, олардың пікірінше, олардың қолжазбасын объективті бағалай алмайтын ғалымдарды көрсете алады.

Рецензент қолжазбаға қатысы бар авторлардың біреуімен бәсекелестіктен, ынтымақтастықтан немесе басқа да қатынастардан туындайтын мүдделер қақтығысына себеп болуы мүмкін қолжазбаларды қарамауы тиіс.

Қолжазбаның мазмұнымен мүдделер қақтығысы болған жағдайда жауапты хатшы бұл туралы бас редакторға хабарлауы тиіс, одан кейін қолжазба басқа рецензентке беріледі.

Қарау және рецензиялау процесінде қатысушылар арасындағы мүдделер қақтығысының болуы қолжазба қабылданбайды дегенді білдірмейді.

Барлық мүдделі тұлғалар, мүмкіндігінше, жарияланымның барлық кезеңдерінде кез-келген вариацияда мүдделер қақтығысының туындауын болдырмауы керек. Мүдделер қақтығысы туындаған жағдайда, осы қақтығысты анықтаған адам дереу редакцияға хабарлауы керек. Бұл жариялау және ғылыми этика қағидаларын, стандарттары мен нормаларын бұзудың кез-келген басқа жағдайларына қатысты.

Этикаға жат мінез-құлық

Егер өз мақалаларына өз бетінше рецензия берілсе, келісімшарттық және жалған рецензиялау жағдайында, ғылыми зерттеу нәтижелерін жариялау, жалған авторлық, жалған ғылыми мәтіндерді жариялау және зерттеу нәтижелерін жасау, жалған жалған ғылыми мәтіндерді жариялау, мақалалардың қолжазбаларын авторлардың рұқсатынсыз басқа басылымдарға беру, авторлардың материалдарын үшінші тұлғаларға беру үшін агенттік қызметтерге жүгіну жағдайында, шарттар авторлық құқықтар мен редакциялық процестердің құпиялылық қағидаттары бұзылған кезде, дәйексөз, плагиат қолданылған жағдайда авторлардың, редакторлардың немесе баспагердің әрекеттері этикаға жат мінез-құлық болып саналады.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник Торайғыров университета»,
«Наука и техника Казахстана», «Краеведение»

Редакционная коллегия научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» в своей профессиональной деятельности придерживаются принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайғыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайғыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, незачного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации, соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участников процесса публикации: равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, однократные публикации, авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принцип объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционных коллегий научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» определены СО СМК 8.12.3-20 Управление научно-издательской деятельностью.

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научных журналов «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана», научно-популярного журнала «Краеведение», обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора(-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора(-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом(-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлегией опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования. Рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом научного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи должен незамедлительно сообщить об этом научному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только после получения письменного разрешения со стороны научного редактора журнала и/или автора(-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом(-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников. Рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором(-ами). Также рецензент обязан обратить внимание научного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержится плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и проинформировать научного редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор(-ы) гарантируют что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в другие издания. Представление рукописи одновременно в нескольких журналах/изданиях неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлекцией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи/статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор(-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу, и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикация, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор(-ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он(и) использовал(и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и/или заимствования утверждений другого автора(-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора(-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, научного редактора, члена(-ов) редколлекции журнала возникают сомнения подлинности и достоверности результатов исследования, автор(-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом научному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации

на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор(-ы) должен(-ны) отозвать рукопись/статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и/или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлекции имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлекции, и, как результат, на решение редколлекции относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлекции и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлекции должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора(-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор(-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор(-ы), в письме при наличии конфликта интересов, могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена

Всем заинтересованным лицам необходимо, по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя, в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикация результатов исследования, публикация недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Теруге 12.12.2022 ж. жіберілді. Басуға 30.12.2022 ж. қол қойылды.

Электронды баспа
4,18 МБ RAM

Шартты баспа табағы 20,66. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова
Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Тапсырыс № 3999

Сдано в набор 12.12.2022 г. Подписано в печать 30.12.2022 г.

Электронное издание
4,18 МБ RAM

Усл. печ. л. 20,66. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова
Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Заказ № 3999

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
e-mail: kereku@tou.edu.kz
www.vestnik.tou.edu.kz